АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА VI 1964 КНИГА 1

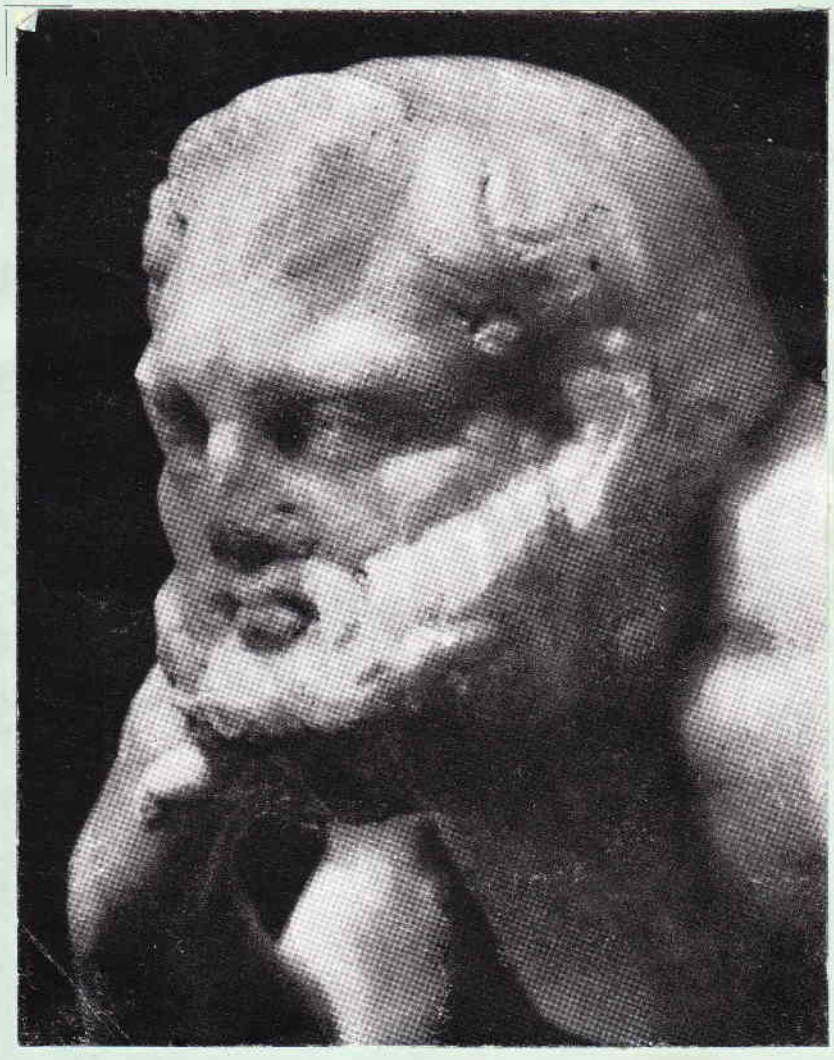

На корицата:

Глава от статуя на Херакъл

Sur la couverture:

Tête de la statue d'Héraclès

Ио Сп II-190 (021051) Вск
сп 29
УНИВ. Б. БИБЛИОТЕКА - В. Търново
Инв. № 1312020000066

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. VI • 1964 • Кн. 1

Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради

Георги Кожухаров

През лятото на 1963 г. при копаене основите под княжевската трамвайна спирка на сегашния площад „Ленин" в София бяха открити два дебели зида от антична сграда. Зидовете се срещат под прав ъгъл във формата на буква Т, вертикалната хаста на която има посока почти С—Ю и дебелина 3,20 м, а хоризонталната — И—З и дебелина 2 м (обр. 1). Градежът представлява опус микстум от два реда тухли с размери 36×36×4,5 см, които заедно с широкия слой извънредно здрав червен хоросан образуват пояси, дебели около 14 см, и от 3 реда молоси, изобилно залети с хоросан, образуващи пояси, дебели около 40 см.

Следващите дни от двете страни на по-дебелия зид бяха открити части от помещения със суспензури и един засводен отвор в зида, широк 0,60 м (обр. 1, а), съединяващ помещенията (обр. 1, $_1$, $_2$). Ключовата кота на този отвор отговаря приблизително на онази на сводчетата на суспензурата в помещение 1. От суспензурата в помещение 2 стояха само основите. Отворът откъм помещение 2 беше небрежно зазидан с тухли от същия формат на неособено здрав червен хоросан, а вътре проходът беше запълнен със суха, рохкава, дребна пръст. Зидът на височина на прохода, както и преграждащата го стеничка бяха опушени, но самият проход отвътре и вътрешната страна на стеничката бяха чисти. Явно е, че в по-късно време при преустройство на сградата суспензурата в помещение 2 е била преустроена в хипокауст, при което преходът, съединяващ двете помещения, е бил зазидан. Намерените в помещение 1 фрагменти от тънки, добре изгладени плочи от бял мрамор, фуниевидни глинени тръбички и силно окислени медни шипове показват, че това помещение е било изолирано освен откъм пода (суспензурата), но и отстрани чрез празното въздушно пространство между мраморните плочи и стените.

Особен интерес представлява зидът между помещения 1 и 2 поради вертикално взиданите в него глинени тръби с 23 см вътрешен диаметър. В разкритата част от зида се виждат 3 такива тръби. Те са разположени на разстояния 2,90 м една от друга, на 1,22 м от източното и на 1,98 м от западното лице на зида, т. е. не са поставени по неговата ос.

По-късно на южната страна на по-тънкия зид бе открит вход към подземно помещение (обр. 1, б), а след това и мрежа от засводени „коридори"[1] (обр. 2). Те са широки 0,70 м и високи 1,80 м до ключа на добре запазения тухлен свод с форма на полуцилиндър. Подът им е постлан с два реда тухли на червен хоросан и се намира на дълбочина от 3,70 до 5,90 м под днешното ниво на площада.

Откриването на коридорите показа, че вградените в стената глинени тръби започват от най-високата точка на свода, наравно с вътрешната му повърхност. Коридорите се намират следо-

[1] Планът на „коридорите" е съставен от автора при разкриването им.

В същност тези „коридори" са известни на софийската общественост още в 1856 г. Открити са били на дълбочина 4—5 м при копане основите на църквата „Св. Неделя". През 1889 г. при снишаване терена около църквата югозападно от нея била открита друга, значително по-голяма, отколкото през 1936 г. част от същата сграда, тъй като „отдушниците", т. е. взиданите вертикално глинени тръби, са били проследени на едно пространство от 30 м широчина и 25 м дължина. До „коридорите" в 1889 г. не стигнали. Братя Шкорпилови правилно свързват откритите през 1856 г. „коридори" с глинените тръби. Те изказват предположение, че това са били скривалища за стоки, построени от „рагузанските търговци" (Шкорпилови, братя, Средновековни черкви и гробища в София, СбНУм, кн. II, София, 1890, стр. 51).

Твърде неясно за „подземни канали или ходове", открити някога под църквата, т. е. за същите „коридори" и тръби, споменава по-късно и Е. Спространов, Бележки и приписки по Софийските черкви, СбНУм, кн. XXII — XXIII, София, 1906/1907, стр. 2.

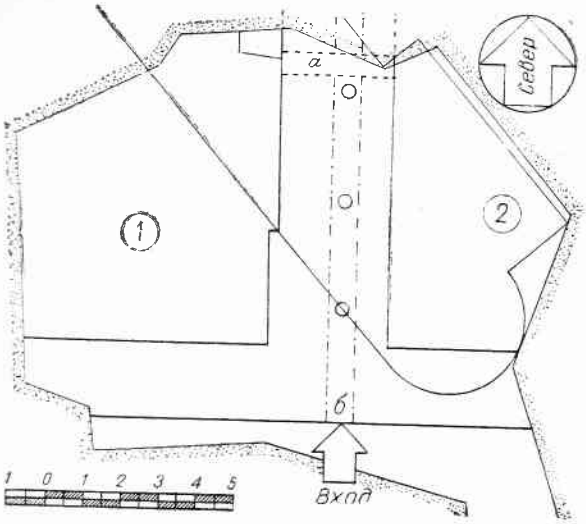

1 *План на разкопаната част от римската сграда под пл. „Ленин“ в София с нанесено отгоре очертание на княжевската чакалня △ Plan de la partie de l'édifice romain mise au jour sous la Place Lénine à Sofia, sur lequel est esquissée la salle d'attente de Kniajevo*

вателно вътре в дебелината на зидовете и поради това очертават част от плана на грамадна сграда. Намерената in situ вляво на входа долна профилирана част на цокълна облицовка от сивкав варовик показва, че коридорите са били под нивото на терена и в далечното минало и следователно минават в основите на сградата.

Коридорите са засипани на височина до 1,20 м и са твърде влажни. Насипът непосредствено над подовата настилка няма характер на канална утайка. Тръбите отвътре, както и стените около тях са чисти — няма следи от стичане на канална или дъждовна вода. Че по тръбите не е текла вода, показва и това, че започват наравно със свода. В противен случай те щяха да бъдат спуснати по-ниско, за да не обливат и повреждат свода и стените.

Какво е било предназначението на тази мрежа от коридори в основите на сградата и на излизащите от тях глинени тръби?

Пръв съобщи в пресата за откритата сграда и изказа предположение, че това са римски терми, Хр. М. Данов. Според него „сигурно е едно, че тя (сградата, ГК) е имала отлично устроена *водна* (*курсив*, ГК) и отоплителна инсталация“[1]. По-късно, в заключителните си бележки, той смята, че „може със сигурност да се твърди“, че е открита третата поред римска баня в София и че са разкрити *„отоплителните съоръжения“* и *„отточните канали и отдушниците на банята“*[2] (*курсив*, ГК).

Плана на „коридорите“ обнародва С. Н. Бобчев, като ги нарича „ходове (коридори?) в стените“[3]. Той допуска възможността те да са служили за „събирателни канали“[4] или „твърде възможно“ за дренажи, „които са изсушавали терена на града“[5].

Няколко години по-късно коридорите под пл. „Ленин“ в София се споменават от А. Фрова като „напълно идентични с тези в Ескус...“[6]

През 1941—1942 г. в Ескус беше напълно разкрита друга римска сграда с коридори в основите и с глинени тръби в стените, подобни

[1] Х. Данов, Новите археологически находки на пл. „Св. Неделя“ — Шлемът с образа на Сицила, в. „Зора“, год. XVIII, бр. 5085 от 13 юни 1936.

[2] Х. Данов, Разкопките на пл. „Св. Неделя“. Какво ни дадоха те, в. „Зора“, год. XVIII, бр. 5111 от 14 юли 1936.

[3] С. Бобчев, Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града, София, 1943, стр. 26.

[4] Пак там, стр. 50.

[5] Пак там, стр. 51.

[6] А. Фрова, Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус, ИАИ, XVII, 1950, стр. 49.

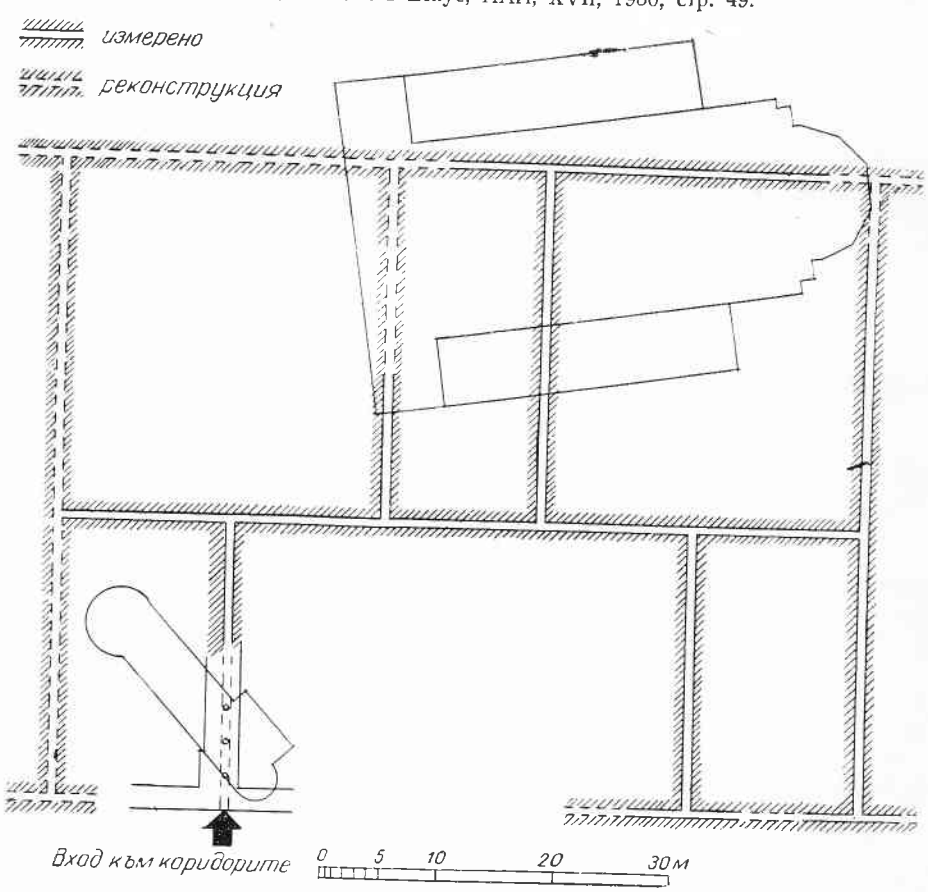

2 *План на коридорите в основите на римската сграда с нанесени отгоре очертания на княжевската чакалня и църквата „Св. Неделя“*
Plan des corridors dans les fondements de l'édifice romain, sur lequel sont esquissées la salle d'attente de Kniajevo et l'église Sainte Nedelia

на софийските.[1] А. Фрова, който се занимава доста подробно с въпроса за тяхното предназначение, идва до убеждението, че те „сигурно не са били много посещавани“[2] и че „входът... не може да бъде нищо друго освен вход, който е служил за контрола“[3]. Коридорите не са служили според него и за събиране на дъждовната вода от покрива, нито за канални води, тъй като „няма следи от отводнителен канал“[4], „не се констатира никакъв наклон. Също наличността на много прави ъгли не би била удобна за потока вода.“[5] А. Фрова намира също, че те не биха могли да служат за дренаж,[6] че „трябва да се изключи, че подземните коридори са имали службата на цистерни“ или „че те са служели за склад“.[7] Като изхожда от факта, че в „постройката във Варна... има подземни коридори и вертикални тръби в стените“, а същевременно и помещение с хипокауст,[8] че в сградата под пл. „Ленин“ в София има подземни коридори с вертикални тръби и помещения със суспензури,[9] и от наличието на „два подземни прохода за робите, които запалват отоплението“ в големите бани в Анкара,[10] А. Фрова смята, че подземните коридори стоят във връзка с отоплителната система на сградата, но данните, с които разполага, не му позволяват да определи какво конкретно е тяхното предназначение.[11] Накрая обаче той заключава: „Най-приемливата служба на тръбите изглежда да е тази на отдушници за вентилация, но предназначението на подземните коридори не ни е още ясно.“[12]

Необходимо е да отбележим, че разсъжденията и изводите на А. Фрова са правилни. Той търси причините за създаването на тези коридори в основите, а оттам и тяхното предназначение главно във връзка с предназначението на сградата и нейното използуване. Видяхме обаче, че такива връзки не могат да се открият. И това е естествено. Ако тези коридори, в основите снабдени в горния си край с тръби, бяха във връзка с предназначението на сградата, следваше да ги срещаме значително по-често в римските сгради или поне в по-големите римски сгради. Обстоятелството, че ние ги срещаме сравнително много рядко, позволява да се допусне, че в случая имаме устройство сравнително скъпо, създаващо затруднения в планирането поради излизащата нагоре мрежа от тръби, устройство, изискващо може би по-специални технически знания и главно без което обикновените сгради са могли да минат. Такава постановка се съгласува с факта, че и трите открити у нас сгради с такова устройство — в София, Ескус и Варна — правят впечатление с много големите си размери, което косвено говори, че те са имали важно обществено предназначение. От друга страна обаче, липсата на пряка връзка на това устройство с предназначението на сградата, с нейните обичайни планово-композиционни елементи и инсталации ни насочва да търсим причините за създаването му извън предназначението на самата сграда, извън начина на нейното използуване.

Какви могат да бъдат тези причини?

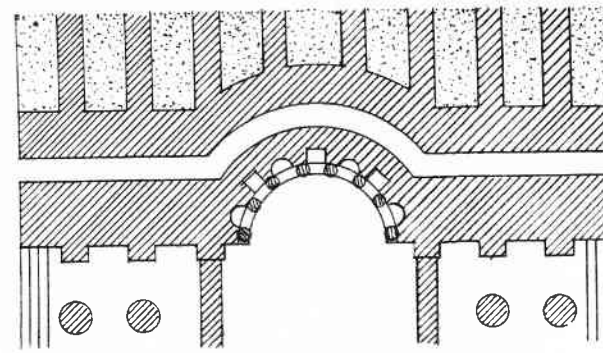

3 *Фрагмент от храма на Юпитер в подножието на Капитолийския хълм в Рим. По А. Паладио*
Partie du temple de Jupiter au pied du Capitole à Rome. D'après A. Palladio

Фактът, че коридорите са в основите на зидовете, подсказва, че причината за създаването им трябва да се търси най-напред в теренните условия, а те могат да бъдат слаба почва и подпочвена вода.

Слабата почва в нашия случай би могла да се изключи като причина за създаване на интересуващото ни устройство. Витрувий препоръчва,[13] а, известно е, археологическите изследвания са потвърдили, че в такива случаи римските архитекти са прибягвали към заздравяване на почвата чрез гъсто набити в нея греди или чрез обратни сводове.

Тогава причината следва да се търси в наличието на подпочвена вода. Такава наистина има в София[14] и Ескус.[15] Липсват данни за сградата във Варна, но подпочвена вода има и при две други, неизследвани още и неотбелязани в нашата научна литература антични сгради

[1] Казвам „подобни“, а не „идентични“, тъй като двете устройства се различават по своите абсолютни размери. Освен това в началото на коридора в софийската сграда не бяха отбелязани страничните по-тесни тръби, излизащи в помещенията на приземието, каквито има в сградата в Ескус (А. Фрова, цит. съч., стр. 39). Дали има подобни тръби във вътрешността и къде, не е известно. Големият насип върху пода, който налагаше да се пълзи, влагата и тежкият въздух затрудняваха извънредно много изследването и станаха причина авторът да се задоволи само с установяване на плана. По същите причини не е известно точното разположение на глинените тръби в останалата част на сградата и дали коридорите са разположени само в основите на вътрешните стени, както това е в Ескус.

[2] А. Фрова, цит. съч., стр. 50.

[3], [4], [5], [6], [7] Пак там, стр. 51.

[8] Пак там, стр. 49. Не може да има съмнение, че вертикалните глинени тръби в сградата във Варна са свързани с подобни кухини в основните зидове (С. Покровски, Разкопки при „Римската кула“ във Варна, ИБАИ, XIV, 1940—1942, София, 1943, стр. 225), обаче неправилно се прави изводът, че те са служели „за проветряване на коридорите“ от долния етаж.

[9], [10] Пак там, стр. 49.

[11] Пак там, стр. 49—50.

[12] Пак там, стр. 51.

[13] Витрувий (III, 4, 2). Вж. Даниеле Барбаро, Коментарий к Витрувию, Москва, MCMXXXVIII, стр. 116.

[14] С. Бобчев, цит. съч., стр. 51.

[15] А. Фрова, цит. съч., стр. 51.

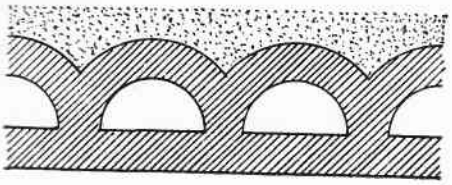

4 *Фрагмент от субструкциите на амфитеатъра в Трир. По Еселборн*
Partie des soubassements de l'amphithéatre de Tyr. D'après Esselborn

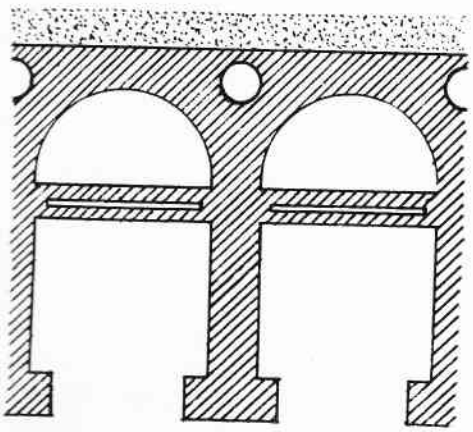

5 *Фрагмент от субструкциите на театъра в Кайзер Август до Базел. По Еселборн*
Partie des soubassements du théâtre Kaiser August près de Bâle. D'après Esselborn

с тръби в стените — тези в Кюстендил,[1] Златарица,[2] Никополис ад Иструм[3] и другаде.[4]

Борбата с подпочвената вода е в същност борба с овлажняването на пода и стените. Дренаж се прави там, където има възможност да се отведе събраната от дренажа вода. Разглежданите „коридори" не са могли да служат за дренаж главно по две причини. Първо, при съществуващите в София, Ескус и Кюстендил високи и обилни подпочвени води и теренни условия и при възможностите на римската строителна техника дренажът би бил трудно изпълнимо, много скъпо и преди всичко несигурно съоръжение. Второ, което е по-важно, дренажът има за цел да изсуши терена, на който стои сградата, и поради това се прави около нея, а не под нея. Разглежданите „коридори" не са могли да служат за дренаж, тъй като подпочвената вода няма свободен достъп към тях. Освен това, ако бяха дренаж, те щяха да привлекат подпочвената вода към основите, вследствие на което почвата под тях би се размекнала, а това от своя страна би предизвикало хлътването им и неминуемо разрушаването на сградата. Всичко това трябва да е било добре известно на римските инженери, защото подобни дренажи не са открити досега никъде. И наистина, както вярно сочи А. Фрова, коридорите в Ескус също не са дренаж.

Ако това е така, то може би интересуващото ни устройство представлява неизвестно досега средство за отстраняване или поне за намаляване овлажняването на стените. Нека видим накратко как римската инженерно-строителна практика е решавала подобни задачи.

В много случаи се е смятало, че устрояването на суспензури е достатъчно, за да се намали или отстрани влагата. С. Бобчев отбелязва такива в една засводена гробница в София.[5] Суспензури има и в сградата под пл. „Ленин" и в църквата „Св. Георги" в София.[6]

В други случаи се пристъпвало и към изолиране на влажната стена откъм обитаемото помещение. Витрувий например препоръчва: „Ако цялата стена е напълно влажна, то трябва да се отстъпи малко от нея и да се изгради друга, тънка на такова разстояние от първата, колкото е допустимо, и между двете *под нивото на стаята да се прокара канал с отвори навън.* Така също и при изграждане на стената догоре *трябва да се поставят отдушници,* защото, ако влагата няма *изход чрез отвори нито долу, нито горе,* тя няма да закъснее да се разпространи по новия зид"[7] (*курсив,* ГК). Подобна двойна изолационна стена е имало, както видяхме, и в помещение 2 на сградата на пл. „Ленин" в София.

Необходимо е тук дебело да подчертаем, че устройството, препоръчвано от Витрувий, представлява конкретен случай на приложение на

[1] Л. Русева-Слокоска, Римска обществена сграда в Пауталия, Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 33.
[2] По сведение на И. Велков.
[3] Т. Иванов, Разкопки в Никополис ад Иструм през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 232.
[4] Вертикално вградени в стените глинени тръби се срещат у нас и по-късно. Такава има например в западната част на южната стена на църквата в Патлейна, но с помалък диаметър. Какво е предназначението на единичните тръби, още не е известно, но теренните условия в Патлейна са близки до описаните по-горе.
[5] С. Бобчев, цит. съч., стр. 51.
[6] П. Карасимеонов, Църквата „Св. Георги" в София, ГНМ, VII, 1942, София, 1943, стр. 200.
[7] Витрувий, VII, 6, 1. Барбаро, цит. съч.,стр.256.

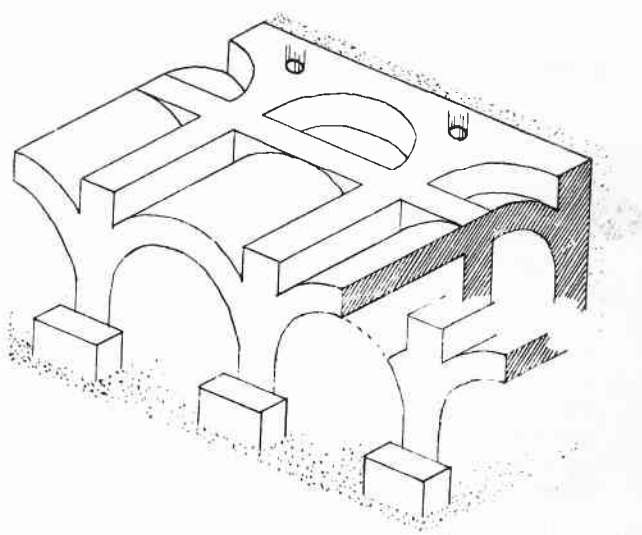

6 *Фрагмент от субструкциите на картинната галерия във вилата на Адриан при Тиволи*
По Еселборн △ Partie des soubassements de la galerie de peinture de la villa d'Adrien près de Tivoli. D'après Esselborn

принципно теоретическо положение, изглежда добре известно на римските архитекти, а именно че влагата от вътрешността на стените се стреми навън към повърхността им и че тя може да бъде отстранена чрез създаване на въздушно течение от долу на горе. Това принципно положение, както ще видим, те са прилагали по различен начин в отделните случаи в зависимост от конкретните технико-строителни задачи, които е имало да разрешават. Така например в подножието на Капитолийския хълм в Рим се е намирал храм на Юпитер, ориентиран с апсидата към склона на хълма (обр. 3).[1] „В такива случаи, пише А. Паладио, който изследвал храма, древните правели първия зид много дебел, за да не прониква влагата до вътрешността на сградата, а на другия зид правели ред пиластри, за да може да издържи на непрекъснатия натиск на планината,[2] а са оставили това пространство между двата зида, за да могат тук да се събират водите, които текат от планината, и да имат свободен отток.[3]“ Такова нещо Паладио бил „наблюдавал в други сгради, поставени близо до планината“[4]. Той не назовава тези сгради, но такива действително има. Тук можем да посочим например субструкциите на амфитеатъра в Трир[5] (обр. 4),[6] при които подобна задача е решена на същия принцип, но в друга архитектурна форма. Трябва да се предполага, че свободният проход между двете стени в храма на Юпитер и празното полукръгло пространство в субструкциите на амфитеатъра в Трир са били засводени и са имали отгоре отдушници, както това се препоръчва от Витрувий, подобно на глинените тръби в нашите паметници. В полза на това предположение говорят субструкциите на театъра в Augusta Rauricorum[7] (обр. 5)[8] и субструкциите на картинната галерия (Poikile) във вила „Адриана при Тиволи[9] (обр. 6),[10] където намираме както засводени пространства,[11] така и глинени тръби за проветряване. И при тези субструкции, както и при храма на Юпитер и при амфитеатъра в Трир имаме случай на решаване на една и съща задача по различен начин, но при спазване на едни и същи технико-конструктивни принципи, а именно направа на подпорна стена с изолиране на стената от влагата, която идва откъм хълма.

Нека си представим сега за момент последните две субструкции на влажен равен терен. В такъв случай подпорната стена би отпаднала като ненужна, а би останала само равна стена с хоризонтален канал в основата и вертикални отдушници, както това е при разглежданите наши паметници. Такова именно устройство е описано в коментара на Барбаро към книга I, глава V на трактата на Витрувий. Там четем: „В мека почва за намаляване на разходите и за по-голяма здравина поставяй основи със сводове. . . *В големи сгради вътре в основите и до върха на цялото съоръжение минават отдушници, чрез които излизат въздушните течения*“ (*курсив*, ГК).[12] Преди Барбаро за подобни отдушници пише Л. Б. Алберти,[13] а

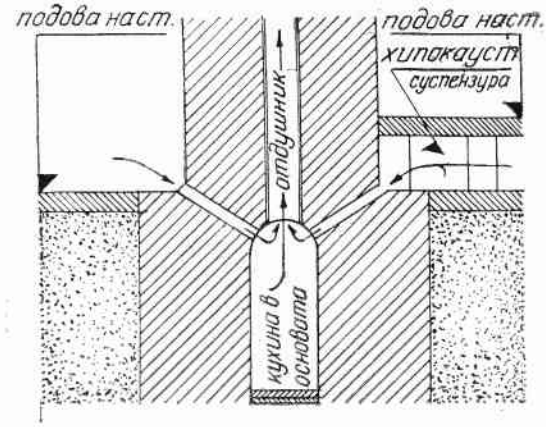

7 *Схема на римско вентилационно-изолационно устройство от типа на тези от София и Ескус*
Schéma du dispositif romain de ventilation et d'isolation du type de ceux de Sofia et d'Oescus

след Барбаро — А. Паладио.[14] Може с голяма сигурност да се предполага, че това устройство е известно на горните автори или от недошли до нас (или неизвестни нам) антични писмени източници, или от познати им римски сгради, тъй като описанието, което дават, отговаря напълно на устройството, което познаваме от разкритите римски сгради в София и Ескус, но не се среща през Възраждането.

И така т. нар. *коридори, снабдени с отдушници, представляват вентилационно устройство, имащо за главна задача да спомогне за отстраняване влагата от стените.*

Как е действувало това вентилационно устройство?

През периода на високите подпочвени води почвата под сградата и вътрешните основни зидове се намокрят. При спадане на подпочвените води почвата около сградата и външните основни зидове повече или по-малко изсъхват от действието на слънцето и вятъра. Под сградата влагата остава и продължава да пълзи

[1] По A. Palladio, Ctyri knihy o architekture, Praha, 1958, стр. 298.
[2] За тази конструкция вж. Витрувий, VI, 8, 7; Барбаро, цит. съч., стр. 245.
[3] A. Palladio, цит. съч., стр. 297.
[4] Пак там.
[5] От III—нач. IV в. според С. Бобчев (устно) и IV в. според Enciclopedia Italiana, XXXIV, Roma, MCMXXXVII—XV, стр. 282.
[6] По Esselborn, Lehrbuch des Hochbaues, II, Leipzig, 1920, стр. 6, обр. 1.
[7] Вероятно около III в. Enciclopedia Italiana, XXVIII, Roma, MCMXXXV—XIV, стр. 866.
[8] По Esselborn, цит. съч., стр. 6, обр. 1.
[9] Първата пол. II в. във Всеобщая история архитектуры, II, кн. II, Москва, 1948, стр. 228.
[10] По Esselborn, цит. съч., стр. 6, обр. 1.
[11] На необходимост от свързване основните зидове със сводове указва и Витрувий, III, 4, 1, Барбаро, цит. съч., стр. 115.
[12] Барбаро, цит. съч., стр. 43.
[13] Л. Альберти, Десять книг о зодчестве, Москва, MCMXXXV, кн. III, гл. 6, стр. 80.
[14] A. Palladio, цит. съч., кн. I, гл. VIII, стр. 20.

нагоре по вътрешните стени. Тук идва на помощ вентилационното устройство. Силното непрекъснато течение от сух, топъл въздух, който идва от двора, като минава през коридорите в основите на зидовете и излиза през глинените тръби над покрива, отнема от влагата на основите и спира или поне значително намалява просмукването ѝ нагоре по стените. Изглежда обаче, че това вентилационно устройство не е било в състояние радикално да отстрани влагата и поради това, както видяхме, успоредно са вземани и други, допълнителни мерки, като направа на суспензури и двойни стени.

Остава да се изясни предназначението на тръбите с по-малък диаметър, излизащи косо от вътрешността на основните зидове към помещенията в приземието, за които споменава А. Фрова.[1] По този въпрос засега могат да се изкажат само предположения, и то като се изхожда единствено от описания по-горе начин на действие на вентилационното устройство.

Видяхме, че от двора през коридорите и тръбите към покрива се образува постоянна силна тяга. Ако при това положение към коридорите включим малките тръби, които идват от помещенията в партера, съществуващата в основите тяга ще започне да изсмуква през тях въздуха от партера.[2] Като имаме пред вид това, малките тръби са могли да изпълняват следните няколко задачи (обр. 7):

1. При липса на хипокауст и суспензури те са спомагали за проветряването на помещенията, като са улеснявали навлизането в тях на въздух отвън.

2. При наличието на суспензури те са могли да служат за проветряване на пространството между двата пода и да намаляват влагата върху долния под.

3. При наличието на хипокауст (без огряване на стените) те са могли да служат за създаване на необходимото течение, което да увлече топлия въздух от огнището към хипокауста.

При затваряне на тръбата откъм кухината в основите вентилирането на съответното помещение спирало, респ. спирал притокът на горещ въздух към хипокауста и отоплението се изключвало.

Каква точно роля са играли тези малки тръби в сградата в Ескус, не може да се установи, тъй като няма данни как са били устроени подовете.[3] Надали обаче тези тръби са служили за вкарването на хладен въздух от подземните коридори към обитаемите помещения, устройства с такова предназначение също познаваме от описанията, оставени от Барбаро[4] и А. Паладио,[5] макар че при определени температурни разлики не е изключено явление, каквото се наблюдава при съвременните комини, които връщат понякога пушека обратно в стаята.

*

Приведените по-горе паралели и писмени сведения изясняват предназначението на подземните коридори, снабдени с отдушници. Те не дават обаче възможност за по-широки обобщения. Сигурно обаче е едно, че разгледаното вентилационно устройство се среща в сгради, твърде различни по предназначение, намиращи се в различни части на Римската империя и строени в различно време — между п. п. на II и VI в.[6] Обстоятелството, че това вентилационно устройство представлява не нещо изключително, а само частен случай на приложение на едно добре познато още на Витрувий и широко използувано в римското строителство принципно положение, ни дава основание да се отнесем с резерва към изказваните мнения, че оставянето в основите на коридори с отдушници се дължи на източни влияния.

Не може да се отмине без внимание и фактът, че това вентилационно устройство се среща в сгради с особено важно предназначение; че от 7-те известни нам засега сгради, за които сигурно знаем, че имат в зидовете вертикално вградени глинени тръби, 5 се намират в нашите земи и че от четирите сравнително добре датирани сгради 3 се отнасят към III в.

Доколко тези констатации не се дължат на ограничения фактически материал, с който разполагаме, ще покажат бъдещите изследвания.

[1] А. Фрова, цит. съч., стр. 39.

[2] Откритата в Ескус сграда има 49 големи вертикални тръби и 7 малки косо поставени тръби, по една към помещението. Само към едно неголямо помещение водят две тръби. Общото сечение на големите тръби е 86 пъти по-голямо от общото сечение на малките тръби.

[3] Като се има пред вид обаче обичайното устройство на хипокауста, може да се предположи, че те са служили за проветряване на суспензури (G. Fusch, Über Hypocaustenheizungen, Hannover, 1910).

[4] Барбаро, цит. съч., стр. 243.

[5] A. Palladio, цит. съч., I, 27, стр. 78.

[6] Сградата във Варна според несигурната датировка на Х. К. Шкорпил. Двадесетгодишната дейност на Варн. археолог. д-во, ИВАД, VII, 1921, стр. 15. Според С. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи, София, 1925, стр. 20, сградата е от V в.

Дейността на картагенската монетарница и циркулацията на картагенски монети в нашите земи през VI век

Йорданка Юрукова

Монетарницата в Картаген по количеството на своята продукция е била един от най-значителните монетни центрове на Византийската империя. По време на византийското господство в Африка Картагенската монетарница имала за задача да задоволява изискванията на дребните стоково-парични отношения в тази богата провинция. Картаген, бидейки един от най-големите центрове на световната търговия, чувствувал нужда от значителни количества византийски монети.

Картаген е бил единствената провинциална византийска монетарница, която по подобие на столичната е имала изключително право да сече златни и сребърни монети. Това право, както и специфичните надписи и типове върху картагенските монети ни позволяват да отделим продукцията на Картаген от продукцията на останалите византийски монетарници и да го разглеждаме като един вид мост, свързващ източните монетарници на Византийската империя с тази на Запада (Рим, Равена и Сицилия). Откриването на монетарницата в Картаген през царуването на Юстиниан I е в същност един косвен резултат от извънредно активната външна политика, която провеждал този владетел. Цялото царуване на Юстиниан е изпълнено с непрекъснати войни по всички граници на византийската държава за възстановяване величието на Римската империя в някогашните ѝ размери. Едно от основните звена на този прекалено смел завоевателен план било завладяването на богатата Африка. И в действителност в 534 г. една значителна византийска армия под ръководството на Велизарий дебаркирала на африканския бряг. В състава на армията влизали освен редовните войници, т. нар. *στρατιῶται*, още и *φοιδερᾶτοι*, по-голямата част от които са били рекрутирани от Тракия.[1] Не бива да забравяме, че през първата половина на VI в. въпреки всички бедствия, причинени от варварските нашествия, старото население на Тракия се е било запазило поне отчасти. За това ни свидетелствува и Прокопий, който на много места в своите съчинения споменава за войници траки, използувани като наемна сила от Византия при нейните войни на Запад и на Изток.[2] Военните действия на Велизарий в Африка се увенчали с бърз успех. Още в 534 г. Гелимер се предал и византийските войски влезли победоносно в Картаген. Доволен от бързия и лек успех, Велизарий с богата плячка и с пленения Галимер се завърнал още същата година в Константинопол, където бил посрещнат с триумф.[3] Заедно с Велизарий в Константинопол пристигнали и 5000 пленени вандали, които били включени в императорската армия и били разпратени в различни погранични крепости в Сирия.[4]

Досега във византийската нумизматика[5] се приема, че през 534 г., годината на завладяването на Картаген от войските на Велизарий, е започнала дейността на Картагенската византийска монетарница. В същност обаче едно по-добро запознаване с историческите факти би отрекло това твърдение. Едва ли през извънредно краткия си престой в Картаген Велизарий би могъл да се заеме с организирането на монетарница. През 534—535 г. византийското владичество в Африка е било само номинално. Велизарий не е разполагал нито със средства, нито с време, за да укрепи и организира византийската власт в новозавладяната провинция.[6] Мавритания била все още незавладяна. Почти навсякъде действували независими местни вождове. Избухнали и метежи между самите византийски войници. Известно нормализиране и заздравяване на византийската власт настъпило едва в 536 г., когато в Африка бил изпратен племенникът на Юстиниан — Герман. Именно през време на неговия престой в Картаген (536—539) е най-правилно да отнесем и сечението на първите византийски бронзови монети в Картагенската монетарница.

При това бронзовите монети от 40 нумии (М), носещи върху лицето си бюста на императора в профил, са сечени между 536—538 г.[7] От 539 до 541 г. (anno XIII и XIV) в Картаген са били отсечени бронзови монети от 40 (М), 20 (К) и 10 (I) нумия. Характерен белег за монетите от

[1] Много и от военачалниците на федератите при вандалската война са били също траки. Вж. И. Дуйчев, Балканският югоизток през първата половина на VI в., сп. Беломорски преглед, 1942, I, стр. 243, заб. 3.

[2] Вж. Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 433, пар. LXV. Говорейки за армията на Велизарий, действуваща срещу персите, Прокопий (De bello Pers., II, 21, 3—9) поставя на първо място траките, следвани от илирийците, готите, херулите, вандилите и маврузите. Тракийски конници са участвували също и във византийската войска, действуваща в Южна Италия (Procop, De bello Goth., II, 5, 1).

[3] Вж. Юл. Кулаковский, История Византии, II, Киев, 1912, стр. 97 сл.

[4] Вж. J. Maspero, *φοιδερᾶτοι* et *στρατιῶται* dans l'armée byzantine au VIe siècle; Byz. Zeitschr., XXI, 1912, стр. 105.

[5] W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, London, 1908, I, стр. XVI.

[6] Юл. Кулаковски, цит. съч., стр. 109.

[7] Знаем, че за пръв път върху медните византийски монети, сечени в anno XII (538/39) от царуването на Юстиниан I, се поставя бюстът на императора насреща.

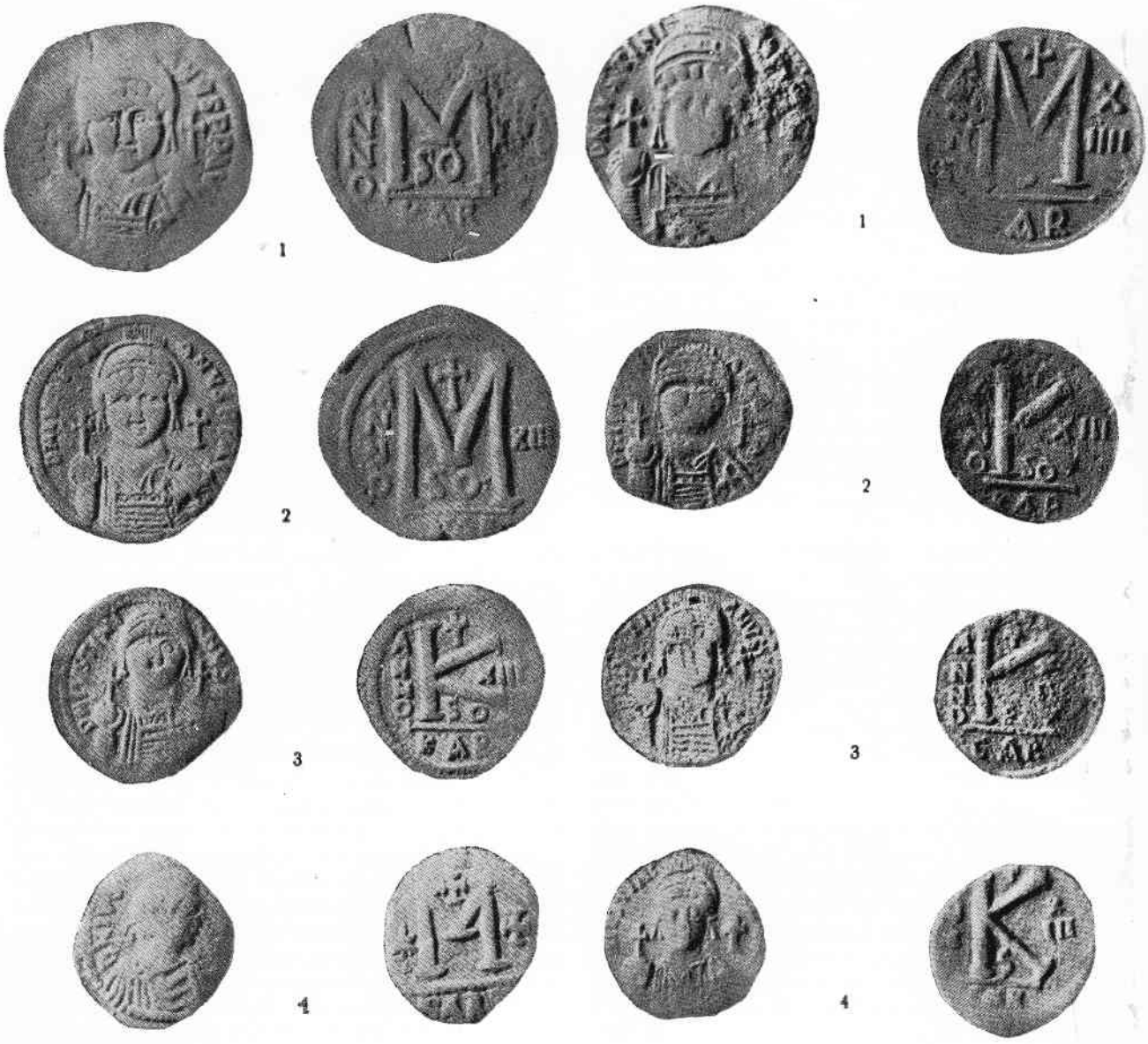

1 *Картагенски монети*
Monnaies carthagenoises

2 *Картагенски монети*
Monnaies carthagenoises

40 и 20 нумии са буквите SO или S, които се намират върху опакото на тези монети под M или K, означаващи тяхната стойност. Знаем много добре, че това е именно мястото, гдето чрез буква се означава номерът на съответната официна, в която е била отсечена дадена монета. Затова е и най-правилно да приемем, че S и SO означават поредния номер на официната. Остава обаче въпросът, какъв именно номер означават те. W. Wroth[1] приема, че S и SO означават secunda или sixta officina. Едно такова предположение обаче не е твърде приемливо, защото, ако S или SO означават sixta officina, то тогава защо нямаме монети, сечени в останалите пет официни на Картагенската монетарница. Обстоятелството, че не разполагаме с монети, сечени в първа официна (A или prima), поставя под съмнение и второто предположение, че S или SO означават secunda officina.

Това, че засега ни са известни изключително монети, носещи знаците S и SO, ни позволява да смятаме, че всички бронзови монети от Картагенската монетарница в периода 539—541 г. са били сечени в една единствена първа официна, която се е наричала officina singularis.

Тази официна през царуването на Юстиниан I е работила от 539 до 541/542 г. и след това вероятно е била затворена чак до 572/573, т. е. год. III от царуването на Юстин II, от която наново се срещат картагенски бронзови монети от M и K нумиа, носеща буквата S.

Краткият период на функциониране на Картагенската монетарница през царуването на Юстиниан I, от една страна, и наличието само на една-единствена официна, от друга, ни позволява да направим извода, че тази монетарница е била временна, имаща за цел преди всичко да задоволява нуждите на византийските

[1] W. W r o t h, цит. съч., т. I, стр. 66.

войници в Северна Африка. Именно и тези войници, голяма част от които, както вече изтъкнахме, са били рекрутирани от Тракия, са донесли при своето завръщане в родните си места картагенски бронзови монети. Само по такъв път бихме могли и да обясним циркулацията в нашите земи на бронзовите монети, сечени в Картаген. Картагенската монетарница през покъсния период на своето съществуване (от царуването на Юстин II до края на VII в.) е била преди всичко локална монетарница, задоволяваща нуждите на дребните стоково-парични отношения в Северна Африка. Затова и бронзови картагенски монети от този по-късен период се срещат много рядко вън от пределите на Африка и почти никак на Балканския полуостров.

Това обяснение не се отнася, разбира се, до златните картагенски монети, т. нар. глобюли, сечени през времето на Ираклий и Констанций II. Златните монети са обслужвали външнотърговските отношения и затова и единични екземпляри от глобюлите са достигали въпреки разстоянието чак до нашите земи.

Някои от Юстиниановите бронзови картагенски монети, намерени у нас, произлизат от колективни находки[1] — Садовец, Луковитско; Цръчна, Пазарджишко, и Катунци, Санданско, в които най-многобройни са монетите, сечени в Константинопол, Никомедия, Антиохия (Теуполис) и Кизик.[2]

Това е един безспорен факт, свидетелстващ, че картагенските монети са влезли в стоково-паричната циркулация на нашите земи. Като имаме пред вид, че повечето екземпляри са сечени в anno XIII и XIV, можем да направим и извода, че донасянето на тези монети у нас е станало след 541 г. Известно е, че византийското правителство, изплашено от непрестанните брожения на своите войници в Африка, е било принудено на няколко пъти да подменя основно военния състав на своите африкански контингенти.[3] Такава подмяна е станала и след големите войнишки метежи в 544 г.,[4] когато вероятно са били донесени у нас и интересуващите ни монети.

[1] От колективна находка, намерена при с. Селце, Прилепско, произлиза и една картагенска монета от 20 нумии, сечена в година XIII от царуването на Юстиниан I (вж. А. Керамитчиев, Едно депо на ранновизантийски монети в с. Селце, Прилепско, Изданија на Археолошкиот музеј, Скопје, кн. III, 1961, стр. 53).

[2] Колективната находка от Садовец, Луковитско, съдържа 162 монети. От тях 86 са сечени в Константинопол, 32 — в Никомедия, 16 — в Тесалоник, 12 — в Антиохия (Теуполис), 12 — в Кизик и само 1 — в Картаген. Този състав ни показва колко случайно е присъствието на монетата, сечена в Картаген. Подобен резултат ни дава и малката находка от Катунци, Санданско, съдържаща 6 монети, 3 сечени в Тесалоник (намиращ се в най-близко съседство), 1 — в Константинопол, 1 — в Кизик и 1 — в Картаген.

[3] Кулаковский, цит. съч., стр. 154.

[4] Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris, 1909, стр. 178 сл.

Каталог

1) **Л.** DNISTINI/AVSPPAGI. Бюст на императора насреща.
Оп. M; ANNO XIII; официна SO; KAR.
Д. 36 мм.
Екземпляр, произхождащ от колективна находка в с. Цръчна, Пазарджишко

Табл. I. 2

Wroth; цит. съч., т. I, стр. 66, № 376

2) **Л.** DNIV(STINI)/AVSPPAVG. Бюст на императора насреща.
Оп. M; ANNO XII (I); официна SO; KAR.
Д. 39 мм.
Екземпляр, произхождащ от колективна находка в с. Садовец, Луковитско

Табл. I. 1

3) **Л.** DNIVSTINI/ANVS(PPAVG). Бюст на императора насреща.
Оп. M; ANNO XIV; официна S; CAR.
Д. 38 мм

Табл. II. 1

Wroth; цит. съч., т. I, стр. 66, № 378

4) **Л.** DNIVST(INI)/(ANNSPPAVG). Бюст на императора в профил надясно.
Оп. M; официната изтрита; CART.
Д. 29 мм.
Екземпляр, произхождащ от колективна находка в с. Катунци, Санданско

Табл. I, 4

5) **Л.** DNIVSTINI/ANVS(PPAVG). Бюст на императора насреща.
Оп. K; ANNO XIII; официна SO; KAR.
Д. 30 мм

Табл. I, 3

Wroth; цит. съч., т. I, стр. 66, № 379

6) **Л.** DNIVSTINI/ANV (SPPAVG). Бюст на императора насреща.
Оп. K.; ANNO XIII; официна S; CAR
Д. 27 мм

Табл. II, 4

Wroth; цит. съч., т. I, стр. 66, № 380

7) **Л.** DNIVSTINI/ANVSPPAVG. Бюст на императора насреща.
Оп. K; ANNO XIII; официна SO; KAR.
Д. 28 мм

Табл. II, 2

8) **Л.** DNIVSTINI/ANVSPPAVG. Бюст на императора насреща.
Оп. K; ANNO XIII — официна S; CAR.
Д. 32 мм

Табл. II, 3

9) **Л.** DNIVSTINI /ANVSPPAVG. Бюст на императора насреща.
Оп. K; ANNO XIII; официна SO; KAR.
Д. 30 мм

Нови данни за плана на средновековния град Велико Търново

Янка Николова

Един от най-старите планове на средновековната българска столица е съставен от Молтке.[1] Този план по-късно бил допълнен и преработен от Барт.[2] Градът според него бил разположен на двете крепости Царевец и Трапезица и по двата бряга на река Янтра — Асенова махала и Френкхисар. На Царевец е нанесен турски квартал Хисармахале, Асенова махала е отбелязана като българска, а Френкхисар — като турска махала. Очевидно планът на Барт отразява съществуващите през XIX в. квартали в старата част на града.

През Освободителната руско-турска война в 1877 г. капитан Сухомлинов изготвил нов план на града, който бил издаден от името на руския генерален щаб. Той посочва точното разположение на града и местата на съществуващите обществени сгради в навечерието на войната. От него се вижда, че до 1877 г. градът се простирал на запад до мястото, където днес се издига паметникът на обесените през 1876 г.

[1] Moltke, Der russisch-türkische Feldzug in der Europäischen Türkei 1828—1829, Berlin, 1877 (2. издание), табл. II.

[2] Bart, Reise durch das Innere der Europäischen Türkei, Berlin, 1864.

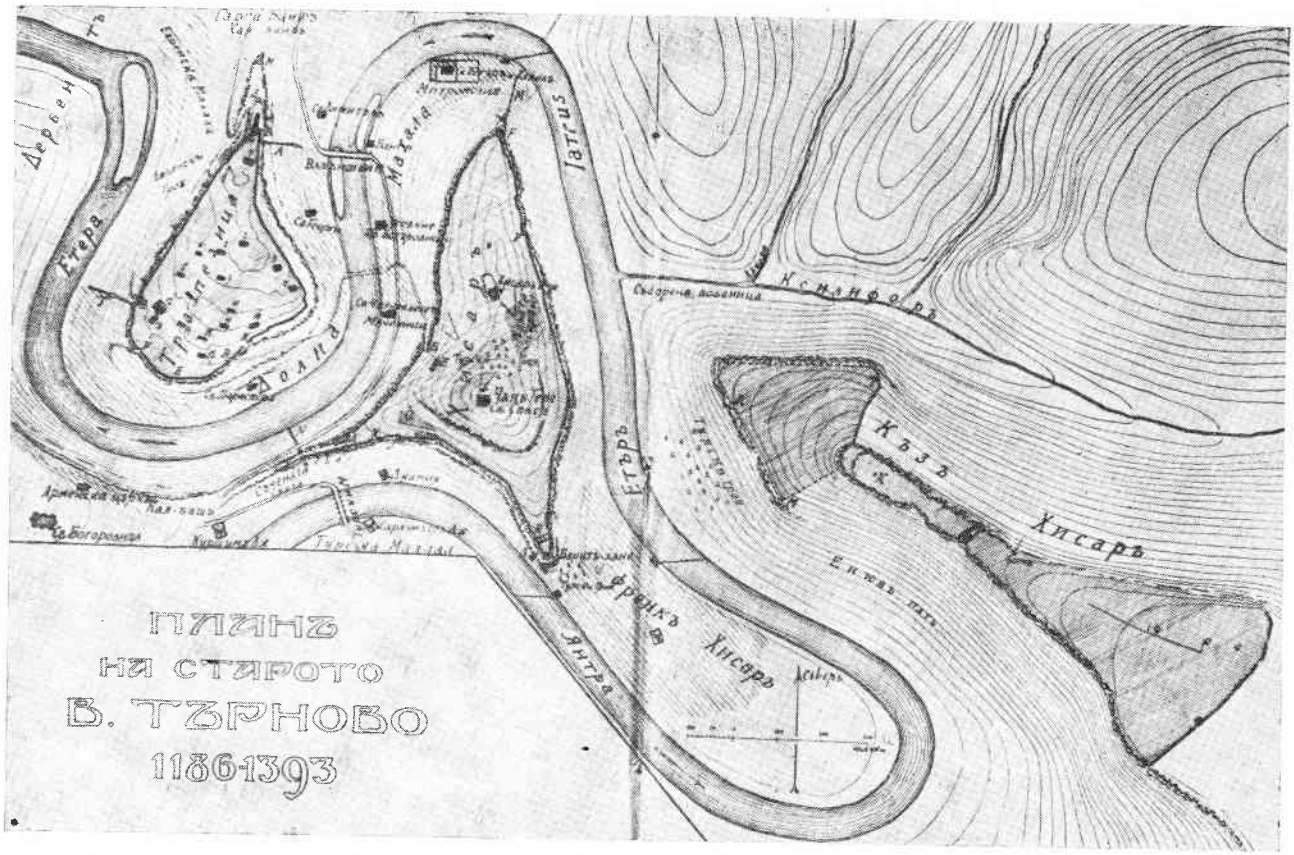

1 *План на старата българска столица Велико Търново по Карел Шкорпил (фотокопие)*
Plan de l'ancienne capitale bulgare Veliko Tărnovo d'après Karel Skorpil (photocopie)

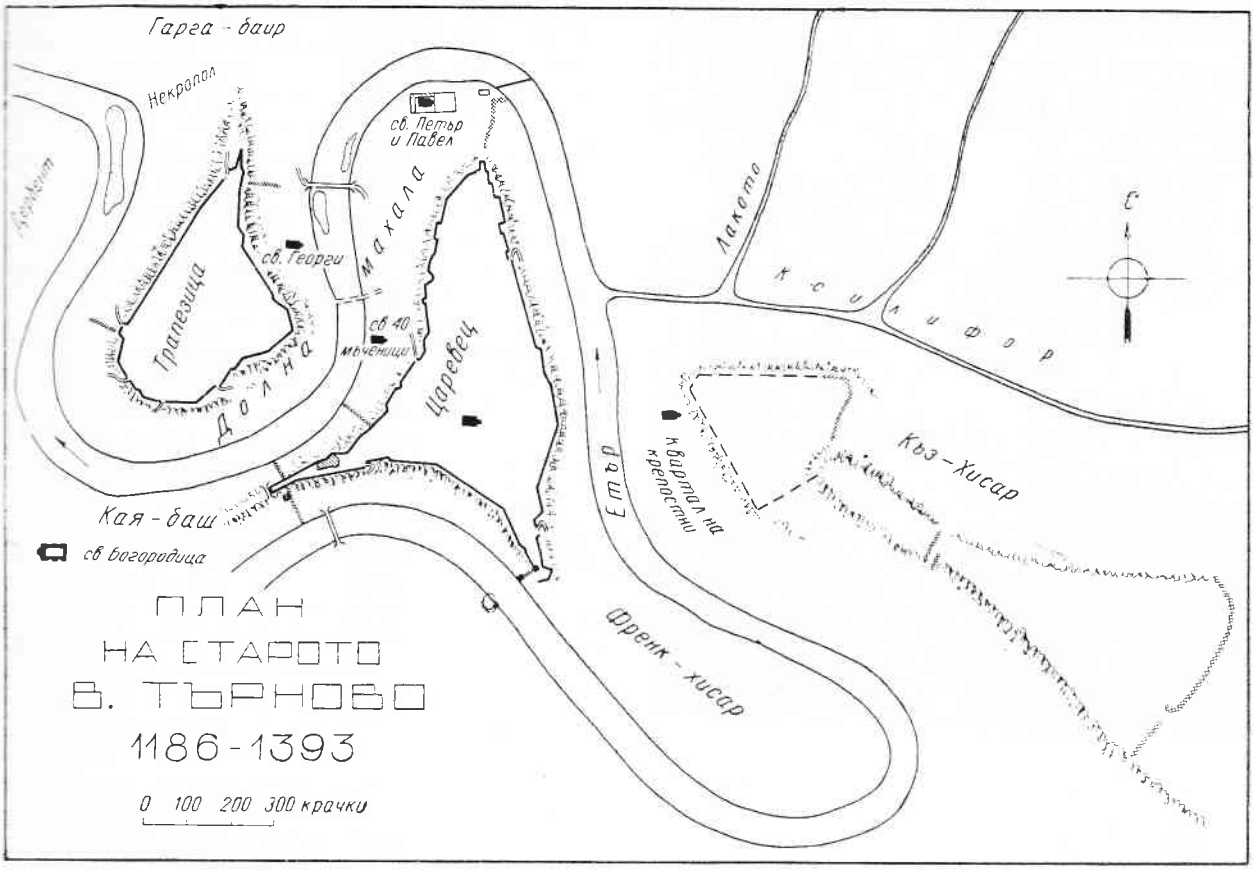

2 *План на средновековната българска столица В. Търново по данни от последните археологически проучвания*
Plan de la capitale médiévale bulgare Veliko Tărnovo d'après les données des dernières recherches archéologiques

Изучавайки миналото на нашата страна, Карел Шкорпил отделил значително място и на паметниците, запазени във В. Търново.[1] Своите проучвания върху столицата на Втората българска държава той систематизирал и нанесъл на плана, който е изработен сравнително точно (обр. 1).

От 1946 г. насам Окръжният музей под ръководството на Археологическия институт при БАН започна системни научни археологически проучвания на двореца на Царевец, а в останалата част на града извърши самостоятелни разкопки. В резултат на тази проучвателна дейност се получиха нови данни за разположението и границите на средновековната българска столица. Те допринесоха за коригиране и допълване плана на стария град (обр. 2).[2]

П. Хълмовете Царевец и Трапезица, които съставляват вътрешния град, били обградени околовръст с крепостна стена, която следва горната линия на отвесните скали. Въз основа на запазени следи К. Шкорпил е нанесъл на плана по склоновете на Царевец и Трапезица по два напречни зида, които се спускат до река Янтра. Останки от тези зидове на Трапезица са запазени в източния склон при църквата „Св. Димитър" и в западния, към железопътния мост. На Царевец те се намират единият в северозточния склон при Лобната скала, а другият при Главния вход в северния склон на хълма. За втория зид К. Шкорпил пише: „... залепен до отвесната скалиста стена, която тук образува малък ъгъл. Този зид е слизал по стръмния склон надолу до р. Янтра." Шкорпил съобщава, че при строежа на пътя за Асенова махала около 1860 г. този дебел зид бил открит и пресечен. По-късно, при новото разширение на пътя, което се извърши през 1961 г., този зид беше отново открит в склона непосредствено до северната линия на платното на шосето. Широк е 2,50 м. Ориентиран е по диагонал към река Янтра, вероятно за да се избегне големият наклон на терена.

К. Шкорпил не съобщава за напречен крепостен зид в противоположния, южен склон на хълма. Той липсва и в плана му. В тази част на Царевец арх. Ал. Рашенов открил следи от хоросан и изказва предположение, че и тук зидът е съществувал. В своята реконструкция на Главния вход той е възстановил и двата напречни крепостни зида — северния и южния.[3]

[1] К. Шкорпил, План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, София, I, 1910, стр. 121—154.

[2] Планът е изработен от арх. Георги Рогев, старши архитект при Окръжния музей, а фотокопие от плана на К. Шкорпил направи П. Тасенков, на които изказвам благодарност.

[3] А. Рашенов, Възстановяване на крепостта Царевец в гр. В. Търново, ГНМ, кн. VI, 1932—1934, София, 1936, стр. 381—400.

3 *Южна напречна крепостна стена на Царевец*
Mur transversal méridional de la forteresse de Carevec

През 1960 г. Окръжният музей проведе разкопки в този район, при които на 34 м източно от Сечената скала беше открит южният напречен крепостен зид, дебел 2,80 и дълъг 102 м. Той се долепя до скалния масив на Царевец на онова място, срещуположно на което от северната страна има запазени остатъци от напречна крепостна стена. До западното лице на стената на разстояние 25 м южно от скалния път за Царевец бяха открити основи и на една кула. В южния край при реката зидът е разрушен. Тъй като наклонът от тази страна е по-малък, южният зид е с посока право към река Янтра (обр. 3).

Южната напречна крепостна стена допълва крепостната система и се явява като укрепление на външния град, респективно Френкхисар, и евентуално на онази част от града, която била разположена по южния склон на Царевец. Тя е ново допълнение към плана и укрепленията на средновековния град.

Напречните крепостни зидове заедно с пълноводната Янтра съставлявали укрепителната система на външния град.

2. При спасителни разкопки през 1956 г. на около 170 м североизточно от Сечената скала на Царевец по северния склон се откриха следи от друг зид, който е свързан с околовръстната крепостна стена и е насочен към река Янтра.[1] Зидът представлява засводен ход стълба. За такава връзка на крепостта с реката съобщава и хаджи Калфа.[2]

К. Шкорпил споменава, че имало запазени останки от подобен зид между т. нар. Балдуинова кула и кулата кладенец в югоизточния склон на Царевец при р. Янтра.

Това съоръжение е изпълнявало ролята на стратегичен преграден зид, който подсилвал както отбраната на крепостта Царевец, така и на външния град.[3] Тези напречни зидове с вътрешни входове са служили същевременно и за тайно водоснабдяване на крепостта по време на обсада.

3. Известно е, че във В. Търново са живели чужденци от западен произход, наречени с общото название „франки", а също така и евреи, които имали свои отделни квартали.[4]

При разкопки около 1900 г. Моско Москов открил в местността „Черничак", в северозападния склон на хълма Трапезица, стари гробове, които определил като еврейски. Във фонда на Окръжния музей се съхранява една златна обеца, за която е известно, че произхожда от гроб в Еврейската махала. Същият произход има и друга златна обеца, която се пази в Археологическия музей при БАН в София.

[1] Непубликувани материали в Окръжния музей.
[2] Hammer, Rumeli und Bosna, 1812, стр. 42.
[3] Д. Цончев, Водоснабдяването на крепостта Царевец и Трапезица, ГПНБМ, 1931—1934, София, 1935, стр. 113—116.
[4] Д. Ангелов, Към въпроса за средновековния български град, Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 12 и 13; П. Сырку, Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского, Санктпетербург, 1898, стр. 396.

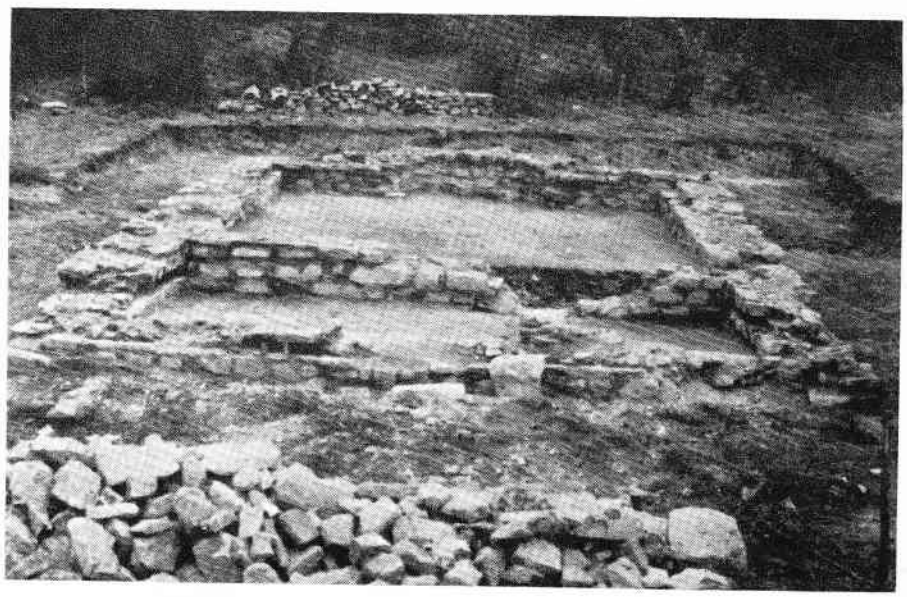

4 *Средновековна българска църква в подножието на хълма Момина крепост*
Eglise médiévale bulgare au pied de la colline Momina krepost

През есента на 1959 г. в този район Градският промишлен комбинат започва строеж на нови сгради и работилници. При изкопните работи били открити около 20 погребения. През 1960 г. Окръжният музей предприе спасителни разкопки, при които бяха разкрити нови 15 погребения. Те са християнски, всички ориентирани на изток. В гробовете бяха намерени цели съдове от българска керамика, която се отнася към XIII — XIV в., украшения, гвоздеи от ковчезите, с които били погребвани мъртвите. Подобни материали се намират и при разкопките на Царевец. Освен горепосочените материали в гробовете бяха открити и части от сърмено облекло и забрадки, които имат аналогии с портрети от средновековни стенописи от XIV в.[1]

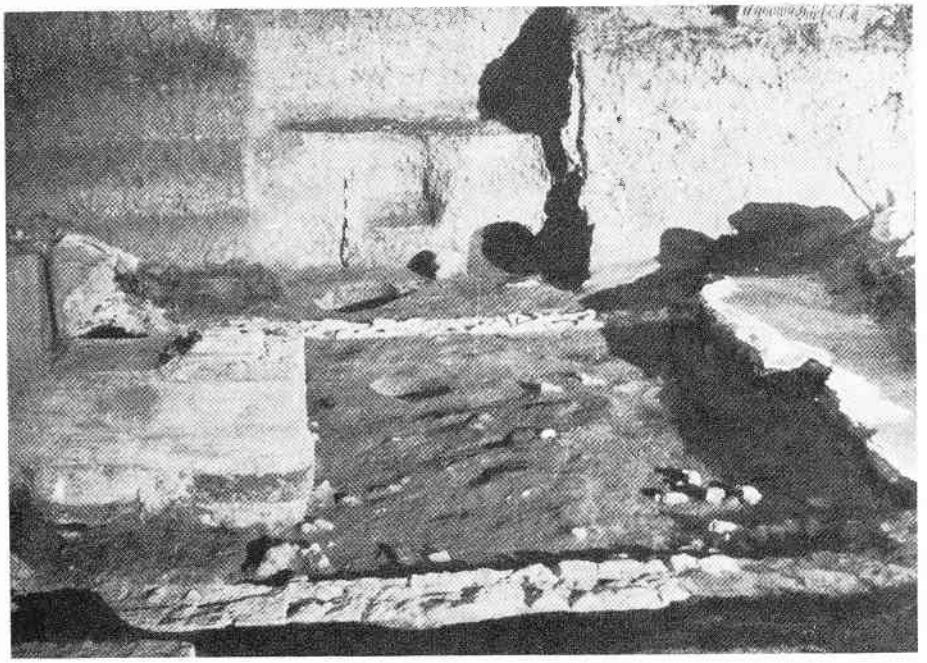

5 *Землянка от средновековния квартал в подножието на хълма Момина крепост — Hutte souterraine du quartier médiéval au pied de la colline Momina krepost*

Намерените материали при разкопаването на гробовете свидетелстват за техния български произход. Че тук не са погребвани евреи, показват не само находките, но и погребалният ритуал. Евреите погребват своите мъртви без ковчег и облекло и затова при техните гробове липсва всякакъв инвентар.

Всичко това опровергава досегашното твърдение, че тук е имало еврейски квартал и еврейски гробища. На това място е бил некрополът или един от средновековните некрополи на столицата. При направените археологически наблюдения в този район при изкопни работи за основи на сгради и пътища следи от селище не са открити.

Археологическите проучвания в местността „Черничак", в северозападния склон на хълма Трапезица, коригират плана на К. Шкорпил. Тук трябва да се приеме, че е бил средновековният български некропол, а не Еврейската махала и еврейските гробища.

Проф. Димитър Ангелов също пише, че във В. Търново е имало еврейски квартал, който бил разположен според него в североизточния склон на хълма Трапезица.[2] В тази част на града се намира историческата църква „Св. Димитър", където през 1185 г. било обявено въстанието на Асеневци. Естествено е около тази църква да е живяло българско население, но авторът не се базира на никакъв археологически материал, нито на писмени сведения.

По стари сведения югозападният склон на Трапезица се нарича „Чифутлук". Може да се предполага, че там е бил кварталът на евреите. През пролетта на 1962 г. при изкопни работи в тази част на хълма бяха открити каменни основи на стари сгради, които може би са останки от този квартал. Това ще покажат бъдещите археологически проучвания.

4. През 1959 г. Окръжният музей насочи своите проучвания във от пределите на укрепения град. Започнати бяха разкопки по западния склон на хълма Момина крепост, където беше открит нов квартал на средновековния град, за който не споменава нито един от досегашните изследователи на В. Търново. В плана на старата българска столица К. Шкорпил е обозначил тази част на града като турски гробища. При разкопките бяха открити полувкопани в земята жилища, ями за съхраняване на зърнени храни, една еднокорабна, едноапсидна църква, подобна на тези от Царевец и Трапезица, и една каменна сграда с неустановен план (обр. 4). Археологическите материали, намерени при разкопките на землянките и църквата — средновековни български монети от Константин Асен, Михаил Шишман, Иван Александър и Михаил, западноевропейски от XIV в., византийски от Исак Ангел до Михаил VIII Палеолог, трапезна керамика, оръдия на труда, украшения и др., — датират този квартал от XII до XIV в. По-късни материали не се откриха, което ни дава основание да твърдим, че той е престанал да съществува след падането на В. Търново под турско владичество (обр. 5).

Този квартал остава извън укрепленията на града, отвъд реката. По предварителни данни

[1] Н. Ангелов, Средновековен некропол в Търново, ИОМТ, I, Варна, 1962, стр. 23 — 33.

[2] Д. Ангелов, цит. съч., стр. 13. История на България, II преработено издание, I, София, 1961, стр. 199.

установяваме, че той е заемал твърде голямо пространство. Вероятно в тези землянки с беден домашен инвентар и покрити със слама при крайно тежки условия са живели т. нар. „нищи", за които се споменава и в житието на патриарх Йоаким I.[1] Към тази категория жители спадали предимно дребни занаятчии, наемни работници, лица без определено занятие и др. Че във В. Търново е имало много такива „нищи", говори и фактът, че именно тук са намерили почва за разпространение социално-религиозните учения, като богомилството и адамитството, които получили отзвук именно всред това население.

Такива квартали, известни с името „подградия", които се намирали извън двете укрепителни системи, т. е. извън външния град, имало и в други средновековни градове, като Враца, Пловдив, Щип и др. през XIII — XIV в.[2] За такива „подградия" в Пловдив споменава и историкът на Четвъртия кръстоносен поход, французинът Жофроа дьо Вилардуен по време на латино-българската война през 1206 г. В тях живеели по-бедни граждани, съчувственици на богомилството и павликянството.[3]

Под пода на някои от землянките бяха открити погребения, а в профила на други се виждаха кости от крайници, които са прерязани още при изкопаването на землянките. Всички данни показват, че тук е имало некропол, в който е било погребвано християнско население. Местонахождението на скелетите показва, че тези погребения са по-стари от землянките и ги предшествуват. Вероятно това е некропол на по-старото население, което обитавало хълма Момина крепост през ранновизантийската епоха V—VI в.

Досегашните археологически проучвания в западния склон на хълма Момина крепост показват, че тук е имало средновековен български квартал, който оставал извън очертанията на външния град. Откриването на този квартал хвърля нова светлина върху териториалния обхват на средновековната българска столица.

Тази част от стария град следва да се означи като средновековен български квартал, а не турски гробища, както е нанесено в плана на К. Шкорпил, тъй като от такива погребения тук няма никакви следи.

5. К. Шкорпил назовава с името Болярска махала онази част от днешния град, която се простира на запад от Царевец, между Каябаш (сега пл. „Цар Асен I") и пл. „Велчова завера", около днешната улица „Никола Пиколо".[4]

Проф. Димитър Ангелов също пише, че болярите имали свой квартал, т. нар. Болярска махала.[5]

Досегашните наблюдения в тази част на града показват, че тя не е била заселена през XII — XIV в. При множеството изкопи, направени за водопровод и канализация, изкопите за основи на нови сгради и особено при строежа на улица „Н. Пиколо" през 1959 г. не се откриха никакви следи от поселение през Втората българска държава. Материалите, които се намират тук, са по-късни — от годините на турското владичество. Най-вероятно е тук за първи път да са се заселили през XVI или XVII в. търговци от Дубровник, мястото на които по-късно са заели арменците.

Останките от каменни зидове, които са запазени в северния склон от улицата, са от стара църква, за която има сведение, че е построена през 1615 г. от дубровчаните по време на кардинал Бандино. През 1640—1650 г. във Велико Търново се установяват да живеят арменци, които през 1688—1689 г. започват да използуват за свои нужди същата тази църква, като малко по-късно, през 1692 г., я преустройват.[6]

Твърдението, че тук са живели болярите на II бълг. царство, е неоснователно и поради това, че тази част остава извън крепостните стени на града, което е несъвместимо за онази епоха и обстановка още повече, като се имат пред вид сепаратистичните стремежи на отделните боляри и страхът им от жестоко експлоатираните от тях селяни. Изострянето на класовата борба в България е дало своето отражение и върху засилването на крепостното строителство във В. Търново.

Названието Болярска махала не е старо. През годините на турското владичество „болярин" наричали в града всеки по-заможен човек.[7] Това прозвище се запазило дори и след Освобождението. По двете страни на сегашната улица „Никола Пиколо" през турското робство били построени редица търговски складове, Кожухарският и Абаджийският хан, тук се помещавали руското, френското и австрийското търговско консулство. По тази улица се издигали и богатите къщи на някои от големите търговци: Евстати Селвелиев, Генчо Сарафина, хаджи Славчев и др. Тези богати търговци и занаятчии, наричани „боляри", дали името на тази махала.

6. Проф. Димитър Ангелов пише, че „монасите обитавали хълма Света гора"[8]. Тук трябва да добавим, че манастири и монаси е имало не само на хълма Света гора, но също така в самия град и в други негови околности. Броят им е твърде значителен. Има сведения за манастири в Асенова махала и на Трапезица. В околностите на града се откриха останки от стария Преображенски манастир, който отстои на около 800 м южно от сегашния манастир. Срещу-

[1] И. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития, Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски", III, София, 1953/1954, стр. 168.

[2] Д. Ангелов, цит. съч., стр. 12.

[3] Хрониката на Жофроа дьо Вилардуен, София, 1947, стр. 279 и 280, § 399 и 400.

[4] К. Шкорпил, цит. съч., стр. 146.

[5] История на България, II преработено издание, I, стр. 199.

[6] За сведенията за арменската колония във В. Търново благодарим на др. Ара Маргос, сътрудник на Окръжния музей в гр. Варна.

[7] К. Иречек, Княжество България, ч. II, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 229.

[8] История на България, II преработено издание, София, 1961, стр. 199.

положен е манастирът Света Троица, където през XIV в. патриарх Евтимий е развил голяма книжовна дейност.[1] Тук са учили в неговата книжовна школа известните му ученици: Григорий Цамблак, Киприан, Андроник, Сергей и др.

През 1957 г. при изкопите за направа на алеи в парка „Българо-съветска дружба“ на хълма Света гора бяха намерени три скулптурни глави на духовни лица, които вероятно са работени от монаси в манастира Св. Богородица Одигитрия (Пътеводителка). На същото това място до 1937 г. са били запазени основите на голяма сграда, известна като манастир под същото име. Според запазените писмени сведения и предварителни проучвания средновековни манастири е имало край с. Килифарево, Чолакова махала, около Горна Оряховица, в югоизточна посока от града, а може би и други, които бъдещите археологически проучвания ще установят. В тях са прекарвали своя живот множество монаси, голяма част от които са развили богата книжовна дейност.

Такива изводи могат да се направят в резултат на досегашните наблюдения и археологически проучвания за разположението на В. Търново като столица на Втората българска държава. Изследванията върху средновековния български град все още се намират в своето начало и не ни дават възможност да съставим изчерпателен план на града през XII — XIV в.

Данните, с които разполагахме досега, и новите открития, направени през последните няколко години, показват, че градът се е състоял от три части:

а) Вътрешен град, разчленен на две и разположен на хълмовете Царевец и Трапезица, обградени с високи и дебели крепостни стени. Тук живеели царят, патриархът и болярите, т. е. светската и духовната феодална аристокрация.

б) Външен град, който се състоял от отделни махали, разположени по двата бряга на р. Янтра (дн. Асенова махала), Френкхисар — квартала на чужденците — и Еврейската махала. Той е бил защитен от напречните крепостни зидове, които се спускали от Царевец и Трапезица, и пълноводната тогава река. В тази част на града живеели наши и чуждестранни търговци, занаятчии, нисш клир и др.

в) Предградие, третата част на средновековния град, която била извън крепостните стени. Неин обитател била градската беднота.

Вън от града оставал некрополът или некрополите и по-голямата част от манастирите.

По предварителни данни от направените сондажни разкопки през 1962 г. по северозападния склон на хълма Момина крепост се вижда, че животът тук е продължил до XII в., след което централно място в столицата заемат крепостите Царевец и Трапезица.[2]

[1] В. Киселков, Патриарх Евтимий, похвално слово от Григорий Цамблак, библиотека Стара българска книжнина, София, 1935, стр. 10.

[2] Непубликувани материали в Окръжния музей във В. Търново.

Икона Одигитрия от XVI век

Дора Панайотова

Удивителна със своето изящество е иконата Богородица Одигитрия, експонат в Народния археологически музей в София. Тя е публикувана за пръв път от Васил Захариев.[1] Иконата има размери 1,31×0,98×0,035 м заедно с рамката, която е широка 11 см. Рисувана е с темпера на платно върху дърво. В лявата страна на полето стои епитетът *Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ* („Пътеводителка“)[2], а долу върху рамката се чете следният надпис (обр. 3):

Δεησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Κυριακοῦ πρεσβυτέρου ἅμα συνβίου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ ἐν ἔτει ΑΦΞϛ νοεμβρίου Θ

Превод: „Моление на раб божи презвитер Кириак и на неговите жена и деца в година 1566, 9 ноември.“

На златен фон е представена Богородица с Младенеца в лява ръка (обр. 1). Архангелите Михаил и Гавриил в горния десен и ляв ъгъл на полето издават строго придържане към византийския канон. Изображенията на Йоан Кръстител горе и на библейските царе и пророци[3] встрани по рамката подчертават тържествения вид на олтарната икона (обр. 2).

Богородица стои фронтално с поглед към зрителя. Младенецът също гледа напред. Нимбовете на Мария и Христос се застъпват. Целта на това застъпване е да се покаже външно неделимото единство на двете фигури.

[1] К. Кръстев и В. Захариев, Стара българска живопис, София, 1960, стр. 38, обр. 45.

[2] Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери, С. Петербург, 1914, II, стр. 386.

[3] Давид, Исай, Тедеон, Елисей (отляво), Соломон, Йеремия, Йезекил, Аввакум (отдясно).

1 *Богородица Одигитрия*
Sainte Vierge Odigitria

У Богородица се забелязва едно леко, едва доловимо обръщане към Христос, което обаче е изпълнено с безразличие поради насочения й напред поглед. Христос е останал чужд на този жест на Богородица. Само неговите крака с положението си дават израз на очакваното у него съответно движение, което ще се яви в следния миг, но което в този момент не се изразява с нищо.

В замяна на това тук е наблегнато много повече на жестовете на ръцете. Мария сочи с дясната си ръка Христос, когото държи в лявата ръка. Никакъв физически товар от тежестта на детето не се чувствува, че пада върху нейната ръка. Христос е представен като чисто духовен, нематериален образ. Той благославя с дясната си ръка, а с лявата прикрепя свитъка върху коляното си. Жестовете на двете фигури са композиционно обединени. Мафарионът на Богородица в долната част на изображението обхваща изцяло детето и с това още веднъж се подчертава, макар и само външно, взаимната връзка между тях.

Но въпреки тази външна връзка в личните си отношения Богородица и Христос са чужди един на друг. Човешки чувства не ги вълнуват. Никакъв жест на милувка от страна на майката, нито пък знак за търсене на закрила от детето.

Освен това ние виждаме, че пространствените форми, особено в предния план на иконата, губят своята триизмерност. Това полуплоскостно, графично представяне е един от най-съществените похвати във византийската иконография, който се използува, за да се създаде образ, зрително осезаем.

Мария е облечена в тъмно вишнево-кафеникав мафорион, който завършва със златни краища около лицето и шията. Мафорият се загръща плътно около шията, затова столата — синя със златни орнаменти — се вижда само при булото и ръкавите. Различно осветените плоскости на материята са степенувани с различни тонове. Най-засенчените части от гънките са означени с тъмно кафяво-черни линии, а най-силно осветените — с кремаво-бежови, без каквито и да било преходи на цветове.

Младенецът е облечен в оранжев химатион със златни щрихи, които обозначават най-силно осветените плоскости на дрехата. При Христос плоскостният графичен елемент взема връх.

Видимата плът по лицата, шиите и ръцете на двата образа е в зеленикава охра с примеси от розов цвят. Моделиранията на изпъкналите части са постигнати с белезникави щрихи. Засенчените плоскости са в зеленикаво и кафяво. Червен контур набелязва очите, носа и устата. Зениците, миглите и веждите са кестеняви. Бе-

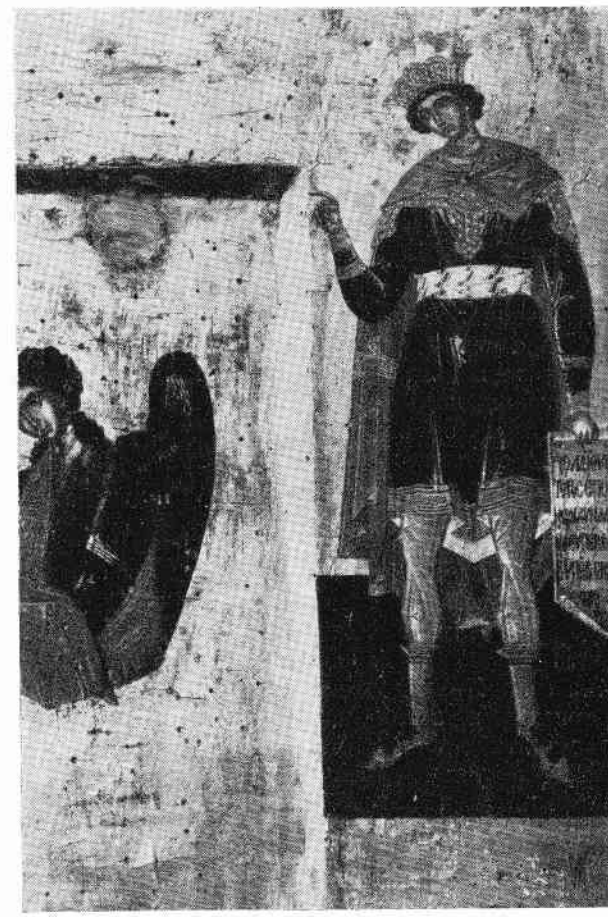

2 *Детайл от иконата*
Détail de l'icône

лезникавият светлинен отблясък в единия край на очната ябълка придава целенасоченост на погледа. От замечтаните очи на Мария се излъчва спокойствие, сигурност и строгост. Изражението на Младенеца е старческо, подсилено от грамадното, несъразмерно чело.

Възниква въпросът за стила на иконата и мястото й в старата религиозна живопис. Обстоятелството, че носи дата 1566 г., до известна степен улеснява търсенето на примери за сравнение, но това все още не разрешава въпроса.

За нас е необходимо да определим стила на иконата по данни от самото изображение. Нека хвърлим поглед върху представянето на материите. Гънките са остро начупени и техните ръбове се врязват в златния фон. Очертанията им са изящни. Линията следва точно формата на гънката и придава тънкост на очертанията. Въпреки строгата стилизация, схематизмът се омекотява от съвършенството на контура. Възможностите на линията са използувани до краен

3 *Надпис под иконата*
Inscription au bas de l'icône

предел. Така ние установяваме, че разглежданата Одигитрия е издържана в строг линеарен стил.

Сега нека потърсим някои паралели, с които бихме могли да открием сходства. Ако я сравним с Богородицата от църквата „Св. Михаил" във Виена, ще забележим, че двете изображения си приличат много. Виенската икона се датира също от третата четвърт на XVI в. и се доближава стилно извънредно много до нашата. З. Залозиецки допуска, че Богородицата от „Св. Михаил" е донесена от остров Крит и съхранява черти от критската Одигитрия, които са пренесени направо от цариградската.[1]

Разглежданата от нас икона показва сходство не само с Богородицата от „Св. Михаил", но също така и с една друга Одигитрия[2] от XVI в., публикувана в сбирката на Лихачов. Тук стилните особености на двете икони говорят в полза на едни и същи похвати на изобразяване. Тази Богородица Лихачов определя като творение на итало-гръцката школа.

Следователно между Богородицата от Виена, Одигитрия от сбирката на Лихачов и нашата икона съществуват известни прилики. Означава ли това, че нашата Одигитрия принадлежи на итало-критската школа?

При направения стилен анализ ние не открихме никакви белези, които да загатват за италианско влияние, нито пък доказателства, че разглежданата Богородица е творба на някой от известните итало-критски иконописци. Иконите от ранните векове на турското владичество в земите, населявани от българи, са толкова много, че е недопустимо те всички да са донесени отвън. От друга страна, схващанията на някои византолози (Лихачов, Кондаков и др.) за изключителната роля на итало-критската школа в религиозната живопис след падането на Византия под турска власт са вече остарели и се приемат като увлечение и надценяване на възможностите на итало-критските майстори.[3]

Не бива да се забравя, че през първите векове на турското владичество на Балканите, след настъпилото относително спокойствие в Османската империя, християнският свят има щогоде благосъстояние и се ползува с известни свободи. Все още се намират заможни люде, които стават ктитори на църкви, фрески и икони. И досега у нас по стенописите, запазени от онова време, се виждат ктиторски портрети, съпроводени с надписи. Текстовете по фреските и иконите не само посочват ктитора и времето, през което е създадена творбата, но също така и мястото, откъдето е авторът, и неговото име. Те разкриват десетки творци, не итало-критски художници, които създават необходимите за един религиозен център художествени произведения. Тези местни майстори доразвиват установените в религиозната живопис традиции. При наличността на такива художници много възможно и вероятно е нашата Одигитрия да е творение, създадено на местна, българска почва. Високата художествена стойност на иконата надхвърля възможностите на дребните занаятчии.

След като сме склонни да вярваме, че разглежданата от нас икона е дело на местна школа, как да си обясним тогава големите й сходства с посочените по-горе две Богородици?

Като вземем под внимание факта, че виенската Богородица съдържа косвено черти от константинополската Одигитрия и имаме пред вид анализа на нашата икона — че тя доразвива византийската традиция, — съвсем правдоподобно е да заключим, че тези две икони на различни места поотделно възпроизвеждат един и същ по-стар тип Одигитрия, чийто първообраз трябва да се търси в някои от по-ранните цариградски примери с този сюжет. Не бива да се забравя, че през XVI в. се забелязва едно възвръщане и повторение на по-стари типове Одигитрии, какъвто би могло да се предполага, че е случаят с посочените три Богородици: виенската, ленинградската и нашата, които на различни места са възпроизвели един и същ първообраз.

[1] W. Zas-Zaloziecky, Das Gnadenmuttergottesbild der Michaelkirche in Wien, Jahrbuch der Österr. byzant. Ges. I (1950), Wien, 1951, стр. 67.

[2] Известна ми е от Velicetti-Liebensfeld, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, стр. 91, обр. 113, D; Н. П. Лихачев, Материалы для русского иконописания, I—II, Петербург, 1906.

[3] Н. П. Лихачев, Историческое значение итало-греческой иконописи Изображения Богоматери в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон, С. Петербург, 1911, стр. 21—23.

Мадарската крепост през XV век

Александър Кузев

Обикновено се приема, че крепостта Мадара се споменава за пръв и последен път във връзка със завладяването ѝ от турците през 1388 г.[1] Както ни съобщава Lewenklaw, Мадара (Madra, Matera, Madira, Marra) се предала на завоевателите доброволно.[2]

Мадарската крепост обаче, както ще видим по-надолу, наред с много други средновековни български крепости, продължава да съществува и да се използува още дълго време от новите господари на страната. За това свидетелстват някои данни в отдавна известни на науката писмени извори за похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело в Северна България през 1444 г., но които досега или са били тълкувани погрешно, или пък са останали незабелязани.

Според очевидеца Palatio по време на похода Владислав изпратил послание до турските гарнизони в Szumen (Шумен), *Mathoracz* Petrzecz (Петрич), Warna (Варна), Cauerna (Каварна), Galatha (Галата) и др., с което ги приканвал да предадат тези крепости доброволно.[3] Почти същото съобщава и полският историк Długoss, но той предава името Mathoracz във формата Mahoracz.[4]

При опитите на локализиране на тази крепост изследвачите досега са използували само формата Mahoracz, която ги е заблудила. Докато Дринов изобщо не се опитва да локализира крепостта,[5] Köhler изказва предпазливо предположението, че се касае може би за Търново.[6] Братя Шкорпил я отъждествяват с крепостта Михалич (Мюхлюз) при с. Аксаково, Варненско.[7] Иширков от своя страна със сигурност сочи с. Мараш, Коларовградско.[8]

Няма да се спираме на предположенията на Köhler и бр. Шкорпил, тъй като те са явно несъстоятелни. Твърдението на Иширков на пръв поглед поради приликата на имената изглежда вероятно. Известно е обаче, че Długoss се ползува от писмото на Palatio, което трябва да се счита за първоизточник, понеже неговият автор е непосредствен участник в похода през 1444 г. Следователно не остава съмнение, че Długoss е изопачил името Mathoracz в Mahoracz. Само това вече е достатъчно, за да се изключи възможността за отъждествяването на тази крепост със с. Мараш. От друга страна, това село не се споменава в нито един писмен паметник като крепост — нито преди, нито след 1444 г. За пръв път то е отбелязано в един турски регистър от 1573 г. като с. Мараш, с друго име Караагадж.[9] Освен това в околностите на Мараш няма останки от средновековна крепост. От всичко това следва, че крепостта Mathoracz не може да се отъждестви със с. Мараш.

Като изходим от по-правилната форма Mathoracz, не е трудно да се досетим, че се касае за крепостта Мадара. Старата българска форма на името Мадара според Дечев е звучала *Мáтера*, а по-късно *Мáтора*.[10] Окончанието ч (cz) ни навежда на мисълта, че името на крепостта може би е звучало *Маторьць*.

Мадара се споменава и от други извори във връзка с похода през 1444 г. Според анонимната турска хроника войските на Владислав „дошли до *Мадара*, опустошили околността на Шумен..."[11] Lewenklaw съобщава, че унгарският крал „разрушил *Mutre* и Zumli..."[12] В друго свое съчинение същият автор, като говори за похода през 1444 г., критикува Калимах и Бонфиний, които вместо *Matera* наричали един град Pezechium.[13]

Поне до края на XV в. Мадара не загубва напълно своето значение, както може да се съди по един турски регистър за Силистренски санджак от 1490—1491 г., в който наред с Варна, Петрич, Провадия, Шумен и др., като център на вилает (каза) се явява и Мадара.[14] Положението си на административен център Мадара очевидно наследила от Втората българска държава.

[1] Д. Дечев, Мáдара-Мáтора, Сборник в чест на Анастас Т. Иширков, София, 1933, стр. 181; И. Велков, Мадара, Водач за старините, второ допълнено издание, София, 1948, стр. 33; същият. По дирите на вековете, София, 1956, стр. 91; Ц. Дремсизова, Мадара, Водач за паметниците и музея, София, 1957, стр. 15.

[2] H. Lewenklaw von Amelbeurn, Neuwer Musulmanischer Histori; Franckfurt, 1595, стр. 161—162.

[3] A. Prochaska, Andreas de Palatio. Litterae de clade Varnens: ad Ludovicum cardinalem datae, Lwów, 1882, стр. 26.

[4] J. Długossi seu Longini, Historia Polonica, XII, Francofurti, 1711, стр. 801.

[5] М. С. Дринов, Съчинения, I, София, 1909, стр. 526.

[6] G. Köhler, Die Schlachten von Nicopoli und Varna, Breslau, 1882, стр. 44.

[7] Х. и К. Шкорпил, Походът на Владислава през България в 1444 г. и битката при Варна, ИВАД, I, 1908, стр. 50, заб. 4.

[8] А. Иширков, Походите на крал Владислав III в България в 1443 и 1444 г., Полска библиотека, кн. 8, София, 1923, стр. 47; същото приема и Г. Баласчев, Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443 и 1444 г. против турците и битката при Варна, София, 1935, стр. 15.

[9] Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на НБКМ от XV, XVI, XVII и XVIII в., Известия на НБКМ за 1959, I (VII), стр. 431.

[10] Дечев, цит. съч., стр. 185—186.

[11] Fr. Giese, Die altosmanischen anonymen Chroniken, Teil II, Leipzig, 1925, стр. 91.

[12] Lewenklaw, цит. съч., стр. 306.

[13] H. Lewenklaw, Neuwe Chronica Türckischer Nation, Franckfurt, 1590, стр. 257.

[14] Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в., ГСУФИФ, LIII, 2, 1959, стр. 204. Авторът неправилно отъждествява Pedrič със с. Преджа, Провадийско, вм. с. Петричкале (крепостта Petrzecz у Palatio) при гара Разделна, Варненско.

От XVI в. нататък, за пръв път през 1573 г., Мадара вече се споменава в турските документи като обикновено село.[1] При новите политически и обществено-икономически условия някои градове-крепости от Втората българска държава вече не оправдали своето съществуване и постепенно западнали до положението на обикновени села или пък съвсем били напуснати. Такава е била съдбата на крепостите Венчан, Петрич, Червен, Калиакра и др. Не избягнала тази участ и Мадара. Съдейки по археологически находки от разкопките под скалите, Мадара е била напусната в началото на XVI в.[2] Самата крепост според събраните от Ив. Велков сведения е била добре запазена до 60-те години на XIX в., когато започнало разрушаването ѝ във връзка със строежа на жп. линия Каспичан—Русе.[3]

[1] Р. Стойков, цит. съч., стр. 428—429.
[2] И. Велков, Мадара, Водач. . ., стр. 30—31.
[3] И. Велков, Разкопки в Мадара (1924—1928), Мадара, РП, кн. I, София, 1934, стр. 134.

Към въпроса за лагеруването на cohors II Lucensium в град Германия

Теофил Иванов

В двора на средновековната църква „Св. Никола“ в с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг, се намира една гранитна подставка за статуя с латински надпис, която досега не е публикувана. По сведения на местни жители тя е пренесена от старите гробища на селото. Няма никакво съмнение, че тя произхожда от античния град Германия, разположен на запад от селото.[1]

Подставката има горна и долна профилирана част (обр. 1). Височина 1,67 м, височина само на тялото 0,83 м, ширина горе и долу 0,75 м, ширина на тялото 0,75 м и дебелина 0,65 м. Гръбната страна е грубо обработена. Върху нея се виждат две отвесни вдлъбнатини с правоъгълна форма — 0,105×0,23 м, 0,105×0,2 м и дълбочина 0,055—0,06 м (обр. 2). Може би се касае за вторична преупотреба на подставката, понеже подобните подставки за статуи от с. Сапарева баня и други места нямат такива вдлъбнатини. Отгоре в средата подставката има кръгла дупка с диаметър и дълбочина 0,07 м, в която се е поставял отвесният железен щифт за закрепване на статуята. Непосредствено над и под профилираните части върху трите страни върви изпъкнала с 0,015 м хоризонтална ивица, широка 0,1 м.

Надписът е разположен върху лицевата страна на подставката, включително и двете релефни ивици. Сега горната му част е силно повредена от атмосферните влияния, а може би и поради нарочно изчукване, т.нар. damnatio memoriae. Запазената долна част на надписа гласи така (обр. 3):

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
n[a] [devota] numi-
ni eius sub L(ucio) Prosio Rufino, leg(ato) Aug(ustorum)
pr(o) pr(aetore), cura(m) agente T(ito) Herennio
Nigro, praef(ecto) coh(ortis)
eiusdem.

Характерът на буквите се вижда от факсимилето (обр. 4). Буквата O е по-малка от другите букви. Изключение прави само първата сричка на думата Prosio (сега 3-и ред). Буквата m в curam е изпусната. Височина на буквите 0,046 м, в последния ред 0,051 м, буквата d в същия ред 0,06 м. Лигатура: He в думата Herennio.

Стигналият до нас текст представя втората част на посвещението, в която се споменават имената на Луций Прозий Руфин, управител на провинция Тракия, към която се е числял град Германия, и на Тит Херений Нигер, префект на кохортата, която е издигнала статуята. Нейното име се е съдържало в първата част на надписа.

За служебната кариера на провинциалния управител Луций Прозий Руфин засега разполагаме само с епиграфски паметници от Тракия.[2] Установено е, че той е бил управител на Тракия при императорите Елагабал (218—222) и Север Александър (222—235). Върху една милиарна колона с гръцки надпис от областта на Сердика, смятана погрешно по-рано от гр. Кизик в Мала Азия, се чете името на Елага-

[1] Т. Иванов, Археологически проучвания при Сапарева баня, ИАИ, XXI, 1957, стр. 211—232 и цитираната там литература. Резултатите от последните разкопки на Археологическия институт и музей при БАН и Окръжния музей в Кюстендил не са още публикувани.
[2] P. de Rohden et H. Dessau, Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III, pars III, Berlin, 1898, стр. 139, 111/112; A. Stein, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo, 1920, стр. 53—56.

бал.[1] Артур Щайн приписва на същия император още милиарната колона с гръцки надпис от с. Връбница, Софийско (сега квартал към Голяма София),[2] гръцкия надпис от с. Бял извор, Старозагорско,[3] гдето името на Елагабал е нарочно унищожено поради damnatio memoriae, и един фрагментиран латински надпис върху подставка за статуя от с. Сапарева баня,[4] който подобно на тук публикувания надпис съдържа само втората част на посвещението. Е. Калинка попълва името на император Север Александър при надписите от с. Връбница[5] и с. Бял извор, Старозагорско.[6] Трябва да се отбележи, че при надписа от с. Връбница Л. Прозий Руфин е означен като *πρεσβ(ευτής) Σεβ(αστός)*, както е обикновено при Елагабал, докато при Север Александър той се нарича *πρεσβ(ευτής) Σεβαστῶν* или leg(atus) Aug(ustorum), понеже е служел последователно при Елагабал и Север Александър. Последната титулатура той носи в гръцкия надпис на милиарна колона от Димитровград (по-рано Цариброд),[7] издигната от град Пауталия (Кюстендил), и в латинския надпис върху подставката за статуя от с. Гълъбник, Пернишко (в обсега на град Германия).[8] П. Роден и Х. Десау погрешно приписват надписа от с. Гълъбник на император Макрин (217—218),[9] като вместо гентилното име Aurelio, унищожено поради damnatio memoriae, но от което ясно се виждат първите букви AUR, те предлагат името Opellio (дателен падеж). Тяхното схващане е възприето и от Цихориус.[10]

При новия надпис от с. Сапарева баня провинциалният управител Луций Прозий Руфин е leg(atus) Aug(ustorum). Следователно той е служел при Елагабал и Север Александър, като издигането на статуята и подставката е станало през управлението на Север Александър. Към същото време се отнася подставката за статуя с латински надпис от с. Гълъбник, Пернишко.

Грижата за издигането на статуята с подставката от с. Сапарева баня е имал Тит Херений Нигер, префект на кохортата, спомената в горната част на посвещението, която сега е унищожена. Нейното име може лесно да се възстанови въз основа на надписа от с. Гълъбник, който представя точен препис на нашия надпис. Касае се за cohors II Lucensium. При надписа от с. Гълъбник кохортата е имала епитет, който поради damnatio memoriae е изчукан. Е. Калинка предполага епитета Severiana ?,[11] а А. Щайн—Alexandriana.[12] Върху паметника има място по-скоро за епитета Alexandriana. Ако беше изписан епитетът Severiana, трябваше да остане гладко поле в началото и в края на реда въпреки нарочното унищожаване.

Новооткритият надпис от с. Сапарева баня пази цялото име на префекта на кохортата Тит Херений Нигер. Досега съществуваха трудности при попълването на когномена. Върху надписа от с. Гълъбник когноменът е съкратен. Отначало Х. и К. Шкорпил[13] четяха когномена като [P]o[ll]io[ne ?], аблативус от Pollio, onis, но наскоро след това Х. Шкорпил[14] коригира това четене и предложи Ni[gro ?], т. е. Niger (номинативус). Е. Калинка правилно разчете съкращението като Ni[c(...) или Ni[g(...), но не го допълни.[15] Новият надпис от с. Сапарева баня потвърждава второто предположение на Х.Шкорпил.

Понеже втората част на надписите от с. Сапарева баня и с. Гълъбник буквално съвпада,

[1] A. Stein, цит. съч., стр. 54, надпис b.
[2] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, стр. 48 сл., № 45; A. Stein, цит. съч., стр. 54, надпис c.
[3] A. Stein, цит. съч., стр. 54, надпис d.
[4] Пак там, стр. 55, надпис f.
[5] E. Kalinka, цит. съч., стр. 49, № 45.
[6] Пак там, стр. 47, № 43.
[7] E. Kalinka, цит. съч., стр. 50, № 47; A. Stein, цит. съч., стр. 53, надпис a.
[8] E. Kalinka, цит. съч., стр. 47 сл., № 44; A. Stein, цит. съч., стр. 54—55, надпис e.
[9] P. de Rohden et H. Dessau, цит. съч., стр. 139.
[10] Cichorius, RE, IV, I, кол. 311 (cohors II Lucensium).
[11] E. Kalinka, цит. съч., стр. 48, № 44.
[12] A. Stein, цит. съч., стр. 54, надпис e.
[13] H. und K. Škorpil, AEM, XV, 1892, стр. 95, № 16.
[14] H. Škorpil, AEM, XVII, 1894, стр. 216—217, № 118.
[15] Вж. бел. 8. Е. Калинка допълва буквата C или G в съкращението Nic. или Nig., макар че я вярно означил във факсимилето. Същата грешка прави и Х. Шкорпил. Върху паметника буквата се вижда.

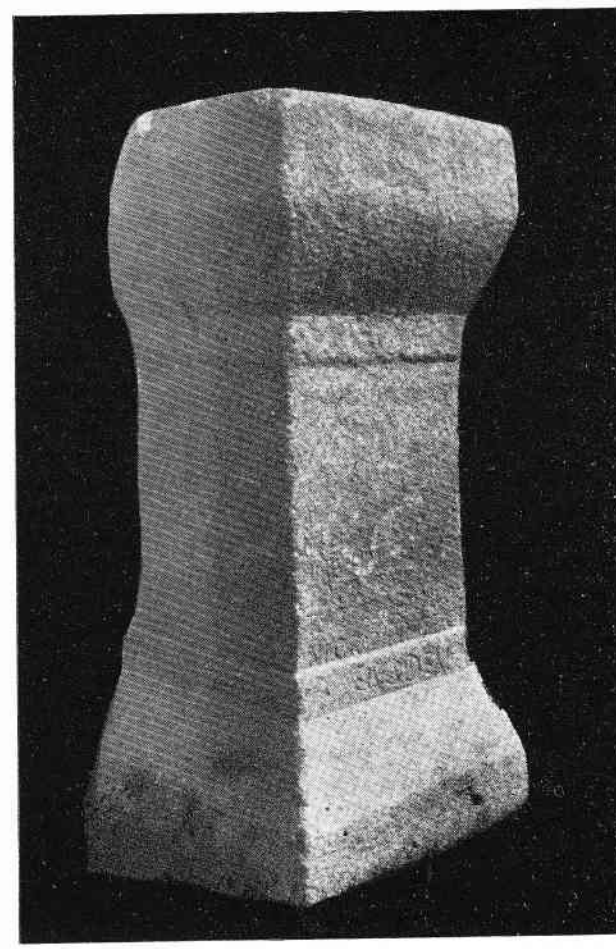

1 *Гранитна подставка от с. Сапарева баня (Германия)*
Socle de granite du village Sapareva banja (Germania)

2 *Гранитна подставка от с. Сапарева баня (задна страна) / Socle de granite du vilage Sapareva bania (coté postérieur)*

то по аналогия бихме могли да възстановим повредената първа част на нашия надпис. Тя е съдържала името на императора Север Александър и името на cohors II Lucensium.

Надписът от с. Сапарева баня е гласял така:

[Imp(eratori) Caes(ari)
M(arco) Aurelio Severo
Alexandro Pio Fel(ici)
Aug(usto) coh(ors) II Luc(ensium)
Alexandria]-
n[a devota] numi-
ni eius sub L. Pr-
osio Rufino, leg(ato) Aug(ustorum)
pr(o) pr(aetore), cura(m) agen-
te T(ito) Herennio
Nigro, praef(ecto) coh(ortis)
eiusdem.

Превод: „На император цезар М. Аврелий Север Александър, Пий, Щастлив, Август (издигна статуята) II кохорта Луцензийска Александрова, предана на неговото величие, при Л. Прозий Руфин, легат на Августите, пропретор, погрижи се Т. Херений Нигер, префект на същата кохорта."

При управлението на император Север Александър по всяка вероятност още в самото начало cohors II Lucensium е издигнала едновременно няколко статуи с еднакви посвещения на латински език в чест на новия император. Засега ние разполагаме със сигурни епиграфски данни за с. Сапарева баня (античния град Германия), гдето е бил главният гарнизон на кохортата, за с. Гълъбник и с. Тополница, Пернишко. От надписа от с. Тополница е запазен препис в архивата на акад. Д. Дечев, още непубликуван.[1]

Засега най-ранното споменаване на cohors II Lucensium в античния град Германия при с. Сапарева баня представя една гранитна подставка за статуя с латински надпис, издигната в 198—199 г. в чест на император Септимий Север,[2] когато управител на провинция Тракия е бил Гай Цецина Ларг[3] и префект на cohors II Lucensium е бил Луций Полий Грат. За втори път кохортата се споменава в един фрагмент от гранитна подставка за статуя с посвещение на латински език, в което се чете когноменът на провинциалния управител Луций Прозий Руфин и името на префекта на кохортата Улпий Марий. Фрагментът произхожда от с. Сапарева баня.[4] Провинциалният управител е означен като leg(atus) Aug(usti). А. Щайн смята, че се касае за

[1] Запазена е само втората част на посвещението. Вж Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ, LIV, 3, 1959—1960, стр. 367, № 201 а.

[2] E. Kalinka, цит. съч., стр. 27, № 32.

[3] A. Stein, цит. съч., стр. 45 сл.

[4] E. Kalinka, цит. съч., стр. 49, № 46; A. Stein, цит. съч., стр. 55, надпис f.

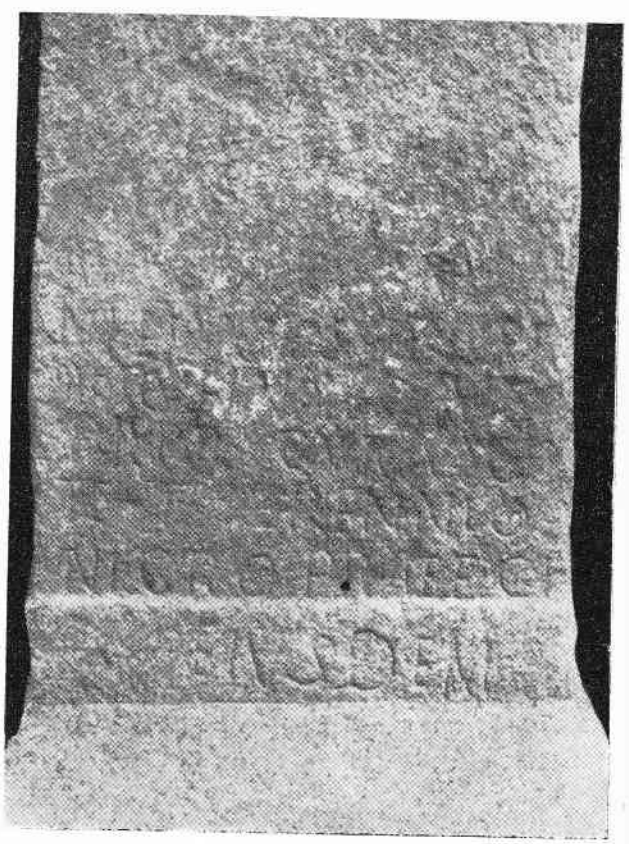

3 *Латински надпис върху подставката от с. Сапарева баня / Inscription latine sur le socle du village Sapareva bania*

Aug., понеже според него е нямало място за повече от три букви. Въз основа на това той предполага, че в първата част на надписа се е четяло името на император Елагабал, а префектът на кохортата Улпий Марий е предшествувал префекта Т. Херений Ник... илиНиг... В същност титлата Aug. е написана на края на реда, където има място и за още една буква. Обаче това място не е било използувано, понеже следващата титла pr(o) pr(aetore) е трябвало да започне на следващия ред. Ако за момент допуснем, че е било изписано Augg., т. е. Aug(ustorum), получава се така, че въпросният надпис е бил посветен на император Север Александър едновременно с тук публикувания нов надпис от с. Сапарева баня. Мъчно може да се обяснят две статуи на един и същ император в един и същ гарнизон, в случая Германия, само заради това, че се е сменил префектът на кохортата. Следователно този надпис свидетелствува за пребиваването на кохортата в град Германия през кратковременното управление на император Елагабал (218—222). По такъв начин се попълва лакуната между 198—199 и 218 г. Третият паметник, издигнат от кохортата в с. Сапарева баня, е тук публикуваният, който, както видяхме, се отнася към управлението на Север Александър. През този период префекти на кохортата са били Луций Полий Грат, Улпий Марий и Тит Херений Нигер. Не знаем имената на префектите между първите двама.

Не знаем кога cohors II Lucensium е дошла от провинция Долна Мизия, където тя е засвидетелствувана през Флавиево-Траяново време и при Антонините,[1] в град Германия и докога тя е останала там. Б. Геров допуща, че кохортата е била в Германия и по времето на Гордиан III, съдейки по косвеното указание в просбата на скаптопаренците до императора в 238 г., където се казва, че селището Скаптопара се намира между два военни лагера в Тракия. Един от тези лагери Б. Геров локализира при с. Сапарева баня.[2]

Стратегическото местоположение на град Германия в северните поли на Рила, на важния път от Пауталия през с. Клисура (между Рила и Верила) за Филипопол показва ролята на кохортата като пазителка на пътя. Подделения от нея се намирали в с. Гълъбник, с. Тополница и другаде, където те охранявали пътя по р. Стримон (сега р. Струма).[3] Това значение Германия не е загубила през късноримската и ранновизантийската епоха, когато тя е била защитена от каменна крепостна стена, както показаха последните разкопки. Прокопий споменава за възстановяването на крепостните стени на град Германия и на няколко кастели в обсега на градската територия на Германия, както и за построяването на нов кастел Скаплизо.[4]

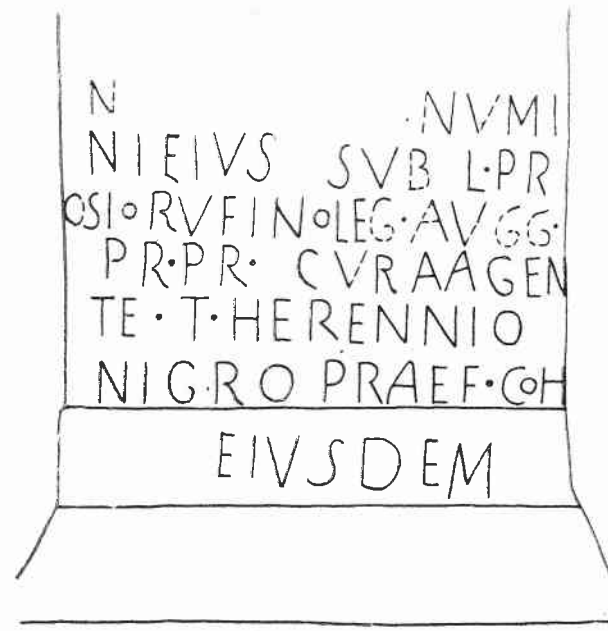

4 *Факсимиле на латинския надпис*
Fac-similé d'inscription latine

[1] Б. Геров, цит. съч., стр. 178 и цитираната там литература; W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin, 1938, стр. 161 сл.

[2] Б. Геров, цит. съч., стр. 178 и 303 сл.

[3] Пак там.

[4] Извори за старата история на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 437 (За строежите, IV, 4,1—3).

Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско

Йордана Атанасова

I. Античен саркофаг

През 1956 г. при прокопаване на канал за новия водопровод на с. Арчар пред дворното място на Недялка Христова в Турската махала работниците Евлоги Еленков и Георги Митов открили на дълбочина 90 см саркофаг с релефна украса. Отмествайки малко встрани капака му, те разбъркали вътре пръстта, но не намерили никакъв инвентар освен един череп и кости. След няколко дни беше съобщено на Окръжния музей във Видин. Пристъпихме незабавно към цялостното разкриване на саркофага (инв. № I-871). Той беше ориентиран на североизток. При преглеждането на пръстта в единия ъгъл на коритото, където единствено не беше бъркано, се откри още един череп (обр. 1). Той се намираше върху леко задигната като възглавница плоскост, където са лежали главите на покойниците. В останалата пръст се срещаха само кости, разбъркани и натрошени от намервачите. За капак на саркофага е бил използуван вторично масивен блок от шуплест варовик, взет вероятно от разрушена сграда. По средата му имаше дълбок жлеб. По-къс от коритото с 50 см, той не го покриваше изцяло. На места по него и по горния перваз на коритото беше запазен пласт от розов хоросан, който е служел за спойка. Останалата част беше покрита с блокаж от едри и дребни ломени камъни. Те се бяха срутили и запълваха голяма част от коритото. По тази причина е проникнала и многото пръст в него. Явно е, че в случая имаме едно вторично погребение от много по-късно време. Липсата на инвентар не дава възможност да се определи точно кога за втори път е използувано коритото. Хоросанът с чукани тухли е едно указание за VI в. Християнски погребения в стари езически саркофази са били често явление.[1] Саркофагът попадаше в дебел културен пласт, наситен с разрушени строителни материали. Напосредствено до него се откри част от разбита подова настилка от глинени плочки и една повредена бронзова монета от V в. В съседните дворове са намирани при строеж основи на сграда, а наблизо минава и югоизточната крепостна стена на Рациария. Присъствието на саркофага в тази част на античното селище, където всички данни говорят за съществуването на жилищен квартал, показва, че тук не е било първоначалното му място. При второто погребение коритото е било вероятно пренесено от некропола на Рациария в местността Парлозите, отстояща на 2 км от това място. Поради дългото разстояние е било трудно пренасянето на тежкия капак и е използуван подръчен строителен блок.

1 *Саркофаг от с. Арчар, Видинско*
Sarcophage du village Arčar, arr. de Vidin

Коритото на саркофага е изработено от кремав ситнозърнест варовик, запазено е много добре, има дължина 2,20 м, шир. 1,02 м, височина 0,99 м. На тесните му страни личат леглата на скобите, с които се е прихващал капакът. Украсен е от три страни, задната дълга страна е гладка. На лицевата страна е представена табула ансата с надпис, обграден от три страни с гирлянда от цветя и плодове. В страничните триъгълни дръжки и външните им ъгли са поместени по три симетрично разположени розети с различна големина. От двете страни на надписното поле са изобразени крилати гении, широко разкрачени, стъпили върху профилирани подставки. С едната ръка те придържат гирляндата, а в другата държат горещи факли (обр. 2). Формите на телата им са силно подчертани. Косите им се спускат на завити встрани букли, с висок двоен възел на темето.

На дясната къса страна върху гладко поле е изобразена фигура на Хермес, обърнат напред, но в движение надясно. Представен е почти гол с преметната през лявото рамо и ръка хламида. Обут е в къси ботуши. Косата му е къса, завита на ситни букли, обграждаща като рамка заобленото с меки черти лице. В лявата си ръка държи кадуцей, в дясната — спусната надолу кесия. Долу вдясно от него е изобразен в нисък релеф петел надясно. Фигурата на Хермес е най-грижливо изработена, за да из-

[1] ИАД, I, 1910, стр. 12.

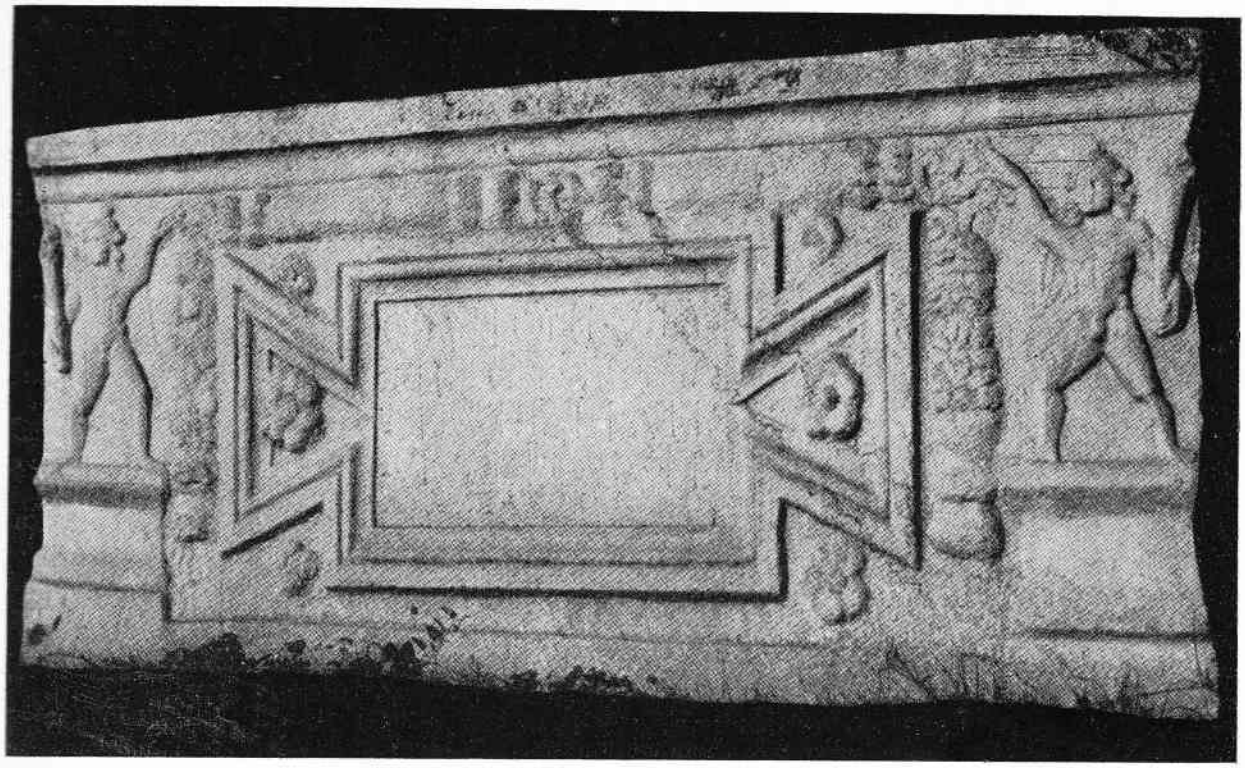

2 *Лицева страна на саркофага от с. Арчар*
Front du sarcophage

пъкне по-добре, е обградена отвсякъде с гладка контурна ивица (обр. 3).

На другата къса страна е представена фигура на жена, стъпила върху малка подставка. Облечена е в дълъг двойно препасан хитон. Дрехата е третирана схематично. Лицето и фризурата ѝ са недообработени, личи само високият ѝ кок. В лявата ръка, спусната надолу, държи венец, а в дясната — неясен предмет, наподобяващ чаша (обр. 4).

Изобразяването на Хермес върху нагробен паметник е обяснимо, тъй като той се е смятал от древните като херолд, който предвожда душите на умрелите към долния свят. Трудно е да се даде правдоподобно обяснение на фигурата с високия кок. Вероятно и тя има отношение към символичните образи, свързани с култа на мъртвите.

Изпълнението на релефите е добро. Все пак местният майстор е обърнал по-голямо внима-

3 *Дясната къса страна на саркофага*
Le côté droit court du sarcophage

4 *Лявата къса страна на саркофага*
Le côté gauche court du sarcophage

5 *Изчезналият саркофаг от Видин по рисунката на Л. Марсили* △ *Le sarcophage disparu de Vidin sur dessin de L. Marsigli*

ние на лицевата страна и по-специално на изображението на Хермес. И трите фигури са доста раздвижени и пластични. В меките им силно подчертани фигури и богато накъдрени коси се чувствува едно бароково третиране на формите, характерно за римската скулптура от средата на II в.

По декорация новооткритият саркофаг се отнася към известния тип „дунавски саркофази“,

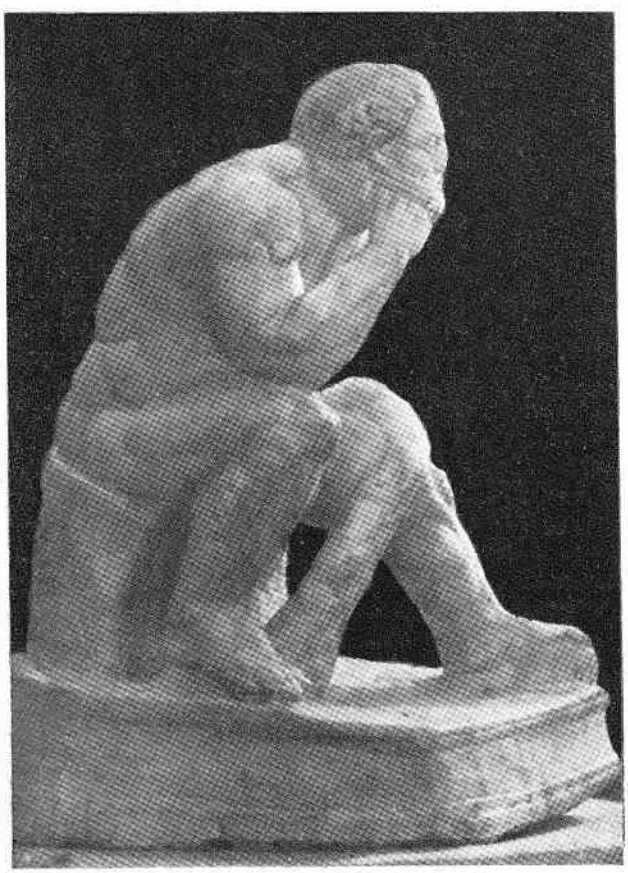

6 *Мраморна статуя на Херакъл от с. Арчар Statue en marbre de Héraclès du village Arčar*

за които е характерно голямото надписно поле, фланкирано обикновено от две фигури.[1] По отношение на тази схема на лицевата страна нашият саркофаг намира близка успоредица с „изчезналия саркофаг от Видин“[2] и този от Силистра.[3] Предполага се, че саркофагът от Видин произхожда в същност от с. Арчар.[4] При него под фигурите на гениите има по едно куче вместо подставка. Понеже разполагаме само с рисунката на Марсили, не сме напълно сигурни в съществуването на кучетата, самото им разполагане под фигурите е неестествено. Независимо от съществуването на тази разлика общото решение на лицевите им страни е едно и също. Новооткритият саркофаг доизяснява украсата и типа на изчезналия от Видин. Заедно с този от Силистра те образуват една група, която се характеризира с голямо надписно поле и фигури от двете му страни.[5]

Върху лицевата страна на саркофага в табула анзата е изчукан латински надпис в четири реда (обр. 2). Размери на надписното поле: височина 0,37 м, ширина 0,57 м, височина на буквите 5,8—6 см.

Текстът гласи: C(aius) Anton(ius) Eutyches Antoniae Claudiae patr(onae) vivae posuit

Превод: „Гай Антоний Евтихес постави този саркофаг на своята господарка Антония Клавдия още приживе.“

Лигатури: р. 2-ри. Буквите се отличават с добрата си изработка. Каменоделецът се е стремил да разположи почти еднакъв брой букви в отделните редове, доколкото му е позволявало надписното поле и самият текст. Същевременно той е надписал текста така, че първите три реда да започват по един и същи начин, т. е. с С.

Надписът разкрива, че саркофагът е бил направен по инициатива на Гай Антоний Евтихес, освободен роб на Антония Клавдия. Това е било направено очевидно като благодарност към неговата patronae заради освобождението му — една обикновена практика в надписите от Римската империя, засвидетелствувана и в редица надписи от българските земи. Саркофагът е бил изработен, докато Антония Клавдия е била още жива.

Когноменът Eutyches, отговарящ на латинското Felix, т. е. „Щастливко“, сочи неговия несвободен произход. Въпреки че през рим-

[1] Д. П. Димитров, Един изчезнал саркофаг от Видин, ИББИ, I, 1948, стр. 176.

[2] Пак там, стр. 173—178, обр. 1.

[3] Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, № 352, стр. 176.

[4] Пак там.

[5] В Рациария, изглежда, е било доста развито производството на богато украсени саркофази. Известни са ни още два: единият е също с табула анзата към лицето, но при него липсват страничните фигури, освен това капакът има строго архитектурна форма — CIL, III, Suppl. 8088, стр. 1446; Б. Дякович, Бележки по археологията на крайдунавска България, МСб, XVI—XVII, стр. 161. Другият е изпълнен в източен гръко-ориентални стил, ИАД, I, 1910, стр. 12, 16.

7 *Мраморна статуя на Херакъл от с. Арчар*
Statue en marbre de Héraclès du village Arčar

ската епоха името на роба не всякога е сигурно доказателство за етническия му произход,[1] то имайки пред вид икономическите и други връзки на нашите долнодунавски градове, вероятно е Евтихес да е някъде от източните области на империята. Няколко случая с освободени роби, които носят същия когномен, са известни от съседния Ескус.[2] Съгласно със съществуващите закони при освобождаването си робът получава родовото име на своя господар, в случая Antonia Claudia, като запазва името си като когномен. Надписът дава сведение за градски освободени роби, т. е. принадлежащи към familia urbana. Същевременно той представлява първото споменаване в надписите от Северна България на жена робовладелка. От текста на надписа не личи с какво се е занимавал освободеният. Обикновено освободените градски роби[3] ставали занаятчии и търговци и достигали понякога до голямо благосъстояние. Гай Антоний Евтихес трябва да е имал добри материални възможности, за да поръча за своята бивша господарка богато украсения саркофаг.[4]

Като имаме пред вид фактическите данни на надписа, споменатите имена и като сравним стила на буквите с палеографските особености в надписите от Рациария,[5] смятаме, че надписът принадлежи на средата на II в. И стиловите особености в декорацията на саркофага показват същото време.

II. Мраморна статуя на Херакъл

През 1954 г. жителят на с. Арчар Йордан Камберов, като копал яма за свинарник в двора си, намерил на дълбочина 0,70 м от повърхността мраморна статуя на брадат Херакъл, която предаде след няколко дни на музея във Видин (инв. № I—461). Статуята е открита в Турската махала, която се простира върху раз-

[1] Срв. W. L. Westerman, The Sclave Systems of Greek and Roman Antiquity, Philadelphia, 1957, стр. 96.

[2] CIL, III, 7433; В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, № 775; Т. Иванов, ИАИ, XXII, 1959, стр. 127, № 4: L. Vallerius Eutyches.

[3] Вж. за робите в Рациария A. Mocsy, Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior, II, Die Sklaverei in Obermösien, Acta Arch. Hung., 11, 1959, стр. 298.

[4] При тълкуването на надписа ми оказа ценна помощ др. В. Велков, доцент във Фил.-историческия ф-тет, изказвам му благодарност.

[5] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София. 1942, № 13, обр. 32; № 30, обр. 9; № 32, обр. 3; № 34, обр. 6, № 37, обр. 14. По същия начин е оформено и надписното поле при тях, дръжките и розетите.

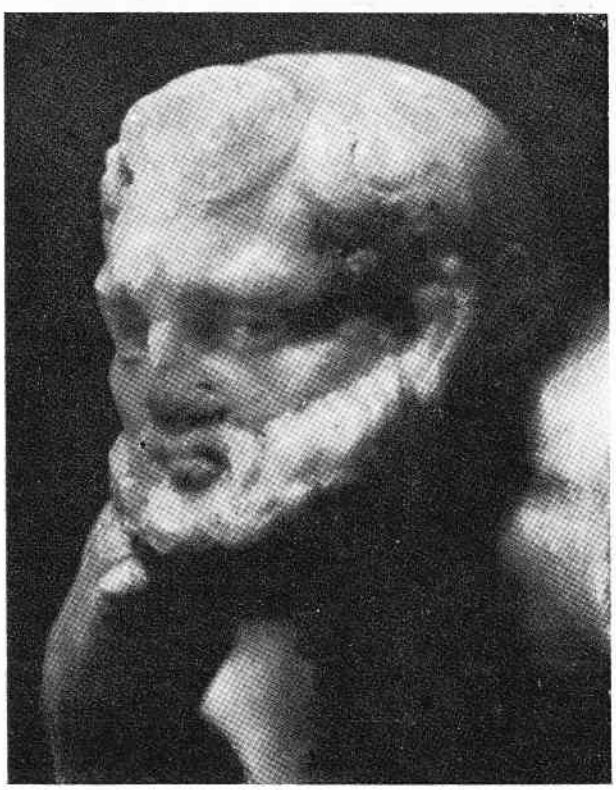

8 *Глава от статуя на Херакъл*
Tête de la statue d'Héraclès

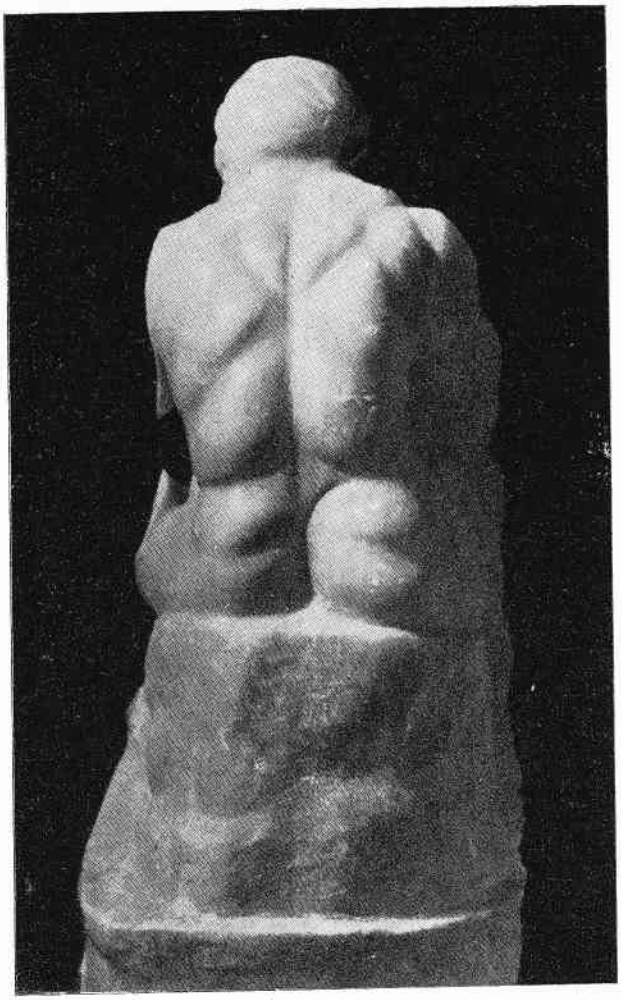

9 *Статуята на Херакъл в гръб*
La statue d'Héraclès de dos

валините на античното селище. Досегашните проучвания и находки показват, че точно тук и върху част от „Калето" е бил съсредоточен ранният център на Рациария (I—III в.). Наблизо в трасето на пътя за с. Държаница личат на няколко места солидни основи на сгради, а в един от съседните дворове са открити при реголване части от хипокауст. Поради малките си размери статуята не е била изложена на открито — украсявала е вероятно някоя обществена сграда или богат частен дом.

Фигурата не е голяма по размери, заедно с подставката има височина 0,41 м. Изработена е от местен варовик със сив оттенък, на места с дамари (обр. 6). Представен е почиващ Херакъл, седнал на скала, която лежи върху профилирана четириъгълна подставка от същия мраморен блок. Подставката е гладка, почти полирана, а скалата — в ситна бучарда. Тялото на Херакъл е приведено напред и се опира на десния крак, прегънат в коляното и прибран напред. Левият крак е облекчен и изнесен напред. Върху бедрото му е отпусната свободно лявата ръка, отчупена от рамото до над лакътя. С нея той придържа боздугана си, опрян на подставката (обр. 7). Отчупването на ръката се дължи на пропукването на мраморния блок. Още в миналото са правени опити за слепване на ръката. Върху отчупените места личат плитки нарези, направени за тази цел.

Мускулатурата на тялото е силно подчертана и изпълнена с голямо познаване на анатомията на човешкото тяло. Особено сполучливо са очертани мускулите на гърба (обр. 8). За пластичността на фигурата допринася и гладката полирана повърхност. Въпреки състоянието на почивка чувствува се едно вътрешно напрежение, израз на физическата сила на героя.

Майсторът е постигнал голяма психологическа одухотвореност на образа. Пред нас стои един углъбен в себе си, неспокоен и замислен за нови подвизи Херакъл, съвършено различен от образите му в други паметници (обр. 9). Това състояние на размисъл и философско проникновение е най-голямата сполука на майстора в цялата творба. Постигнато е с малко средства: леко отпуснатата върху дясната ръка глава, бръчките на челото и свитите вежди, дълбочината, дадена на очите. Очните ябълки са леко изпъкнали, ирисът е очертан с точка. Клепачите са оформени еднакви горе и долу като ленти (обр. 8). Носът е правилен, очукан на върха. Буйните мустаци и накъдрената брада, контрастиращи с мекото гладко лице, действуват като живописна барокова рамка. Косата е моделирана на меки, охлювидни къдри само над челото и встрани. Темето и тилът са гладки, без коса (обр. 8).

Типът на почиващия Херакъл с глава, подпряна на дясната ръка, има известно сходство с Белведерския торс на Херакъл от Ватиканския музей.[1] Той също е седнал на скала и е приведен напред, краката са разкрачени и разположени в същото положение. Тялото обаче е посилно извито надясно, а лявото рамо — позадигнато нагоре. На бедрата не личи да са се опирали ръцете, както при нашия.

Силно подчертаната мускулатура на тялото у Херакъл ни дава основание да предполагаме, че тази статуя е повлияна или представя копие от елинистически оригинал. Ние сме улеснени за датирането ѝ както от формата на подставката, тъй и от полираната повърхност на фигурата, характерни за времето на Антонините — средата на II в.

[1] S. Reinach, Répértoir de la statuaire grecque et romaine, I, стр. 477.

Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия

Христо Буюклиев и Людмил Гетов

При землени работи в местността Чуканов трап, на около 2 км западно от с. Шипка, Старозагорско, се откриха два нови епиграфски паметника — единият през есента на 1961 г., а другият през лятото на 1962 г. И двата по сведения на кооператорите са открити в развалините на стара сграда, чиито зидове достигали на дебелина до 1 м. Тук са откривани множество фрагменти от битова и строителна керамика от римската епоха. Това свидетелствува за наличието на населен пункт на това място. И двата паметника понастоящем се съхраняват в Казанлъшкия музей.

1. Първият паметник представлява фрагмент от правоъгълна варовикова плоча с надпис на латински език.[1] От плочата е запазена лявата половина с отчупен горен край. Върху тази част няма следи от профили и други орнаменти с изключение на едно вдлъбнато триъгълно поле в долния ляв ъгъл на плочата. В този си вид фрагментът има следните размери: вис. 73 см, шир. 54 см и деб. 24 см. (обр. 1). Текстът е изчукан върху изгладената лицева страна на плочата и се състои от 10 реда. Височината на буквите варира между 3,6 и 4,7 см. При изчукването каменоделецът е оставил полета вляво, горе и долу. Същите имат размери: вляво — 11,5 см, горе — 3 см и долу — 12 см. Какво е било полето вдясно, липсата на тази част от плочата не ни позволява да определим.

Текстът гласи:

IMP] CAESAR T[ITVS AELIVS HA-]
DRI] ANVS ANTO[NINVS AVGVSTVS PI-]
VS P(ATER) P(ATRIAE) TRIB(VNICIA) POTE[STATE XV CONSVL]
IIII BVRGOS ET PRA[ESIDIA OB TV-]
5. TELAM PROVINCIA [E THRACIAE FE-]
CIT CVRANTE C. GALL[ONIO FRON-]
TONE Q MARCIO TVR[BONE LEGATO]
AVG(VSTI) PR(O) PR(AETORE). PER FINES [CIVITATIS TRA-]
IANENSIVM REGIO[NE . . . . .]
BVRGI N(VMERO) XI PRAESI[DIA . . .]

Превод:

„Император Цезар Тит Елий Адриан Антонин Август Пий, баща на отечеството, изпълняващ трибунска власт за XV път, консул за IV път, построи за защита на провинция Тракия бурги и президии с грижите на Гай Галоний Фронтон Квинт Марций Турбон, легат на Августа и пропретор. По границите на градската територия на Августа Траяна, в областта на . . . има бурги на брой 11, президии. . . "

В текста има следните лигатури: 3-и р.TE; 6-и р.TE; 7-и р. NE; 8-и р. NE.

Липсата на дясната половина от надписа ни лиши от възможността да възстановим: 9-и р. — името на областта, в която са били построени съобщаваните в текста укрепителни съоръжения, и в 10-и р. — броя на президиите. Особено голяма загуба за нас е липсата на областното име, което щеше да бъде принос в историческата география на Тракия.

По изпълнение и съдържание надписът от с. Шипка почти напълно съвпада с надписите от с. Невша, Варненско,[2] с. Български извор, Тетевенско[3] и с. Пънчево, Бургаско,[4] които дават много интересни сведения за укрепителната дейност на Антонин Пий (138—161) във вътрешността на Тракия.[5]

Нашият надпис ние възстановихме и допълнихме по аналогия на първите два, в които за трети път се споменава името на Гай Галоний Фронтон Квинт Марций Турбон, легат на Август и пропретор, който е бил императорски наместник в провинция Тракия. Този факт ни дава основание да отнесем и нашия надпис към същото време — 152 г.[6]

Новооткритият надпис край с. Шипка допълва картината за укрепяването на градските области в провинция Тракия.[7] От него става ясно, че по същото време, когато станало укрепяването на границите на Деултум, Марцианопол и Сердика, била укрепена и западната граница на територията на Августа Траяна, където, както се вижда от надписа, били построени 11 бурги и неизвестен брой президии.[8]

Ако приемем, че подобни укрепителни съоръжения са строени изключително по границите на градските територии, както изрично споменават и други надписи, то следва, че новооткритият паметник от с. Шипка маркира още

[1] Проучен от Хр. Буюклиев.

[2] М. Мирчев, Нови епиграфски паметници от Черноморието, ИВАД, XII, 1961, стр. 15—16.

[3] В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 33—36.

[4] Г. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, IV, 1926/1927, стр. 107—112.

[5] G. Mihailov, La fortification de la Thrace par Antoninus le Pieux et Marc Aurèle, Studi Urbinati, Nuova serie, B, XXXV, № 1—2, Roma, 1961.

[6] R. Cagnat, Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes, III, стр. 595; също M. Bernhard, Handbuch zur Munzkunde der römischen Kaiserzeit, Halle, 1926, стр. 286; A. Stein, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo, 1920, стр. 20.

[7] G. Mihailov, цит. съч.

[8] За характера на бургите и президиите, както и за другите укрепителни съоръжения вж. подробно у G. Mihailov, цит. съч., стр. 7 и цит. там л-ра.

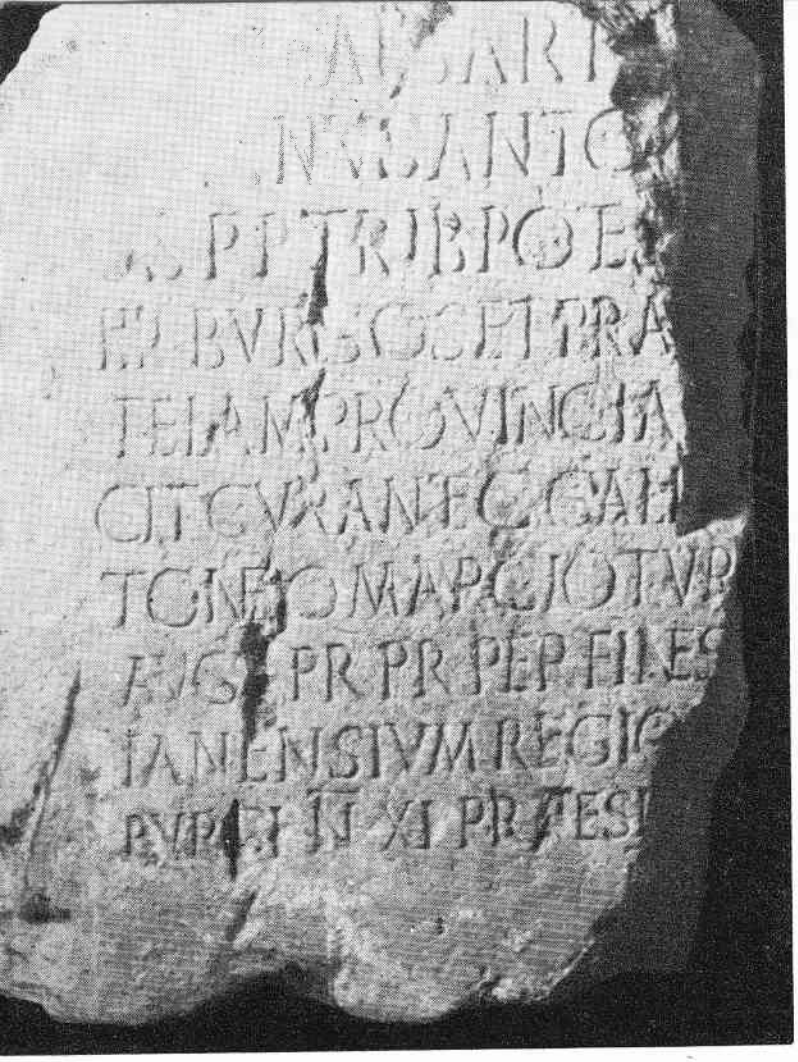

1 *Латински надпис от с. Шипка Старозагорско*
Inscription latine du village Šipka, arr. de Stara Zagora

един пункт от западната граница на територията на Августа Траяна.[1] По безспорен начин той илюстрира и голямата роля и значение на Шипченския проход през античността.

2. Надгробна плоча от бял варовик.[2] Височината ѝ с клина е 134 см, ширината — 80 см и дебелината — 13 см. В горния си край е отчупена. Лицевата ѝ част е разчленена на две нееднакви по размери правоъгълни вдлъбнати полета с релефни изображения. Върху рамката между първото и второто релефно поле е издълбан надпис на латински език, а под второто релефно поле — на старогръцки език (обр. 2).

а) Първо релефно поле. Ширината му е 66 см, а височината 33 см. Встрани е ограничено с гладка рамка, широка 7 см. Горният му ляв ъгъл липсва. В полето е изобразен конник в спокоен ход надясно. Пред него личи висок профилиран отгоре и отдолу олтар, зад който е изобразено дърво с шишарковидна корона и навита около него змия. Последните са представени на по-преден план, поради което в края зад дървото полето е ограничено с врязана линия. Зад конника личат краката на (човешка?) фигура. Релефът е силно изчукан и подробности не личат.

б) Второ релефно поле. Има правоъгълна форма с размери: ширина 54 см и височина 38 см. Тук релефът е запазен сравнително по-добре. В полето е изобразена сцена на „погребално угощение". Представен е брадат мъж, полулегнал наляво върху легло с дебела постелка. Облечен е в хитон и химатион. Дясната му ръка е поставена в скута и е протегната към дясната ръка на седящата до него жена. Лявата му ръка е облегната върху възглавницата. На това място релефът е много повреден и не личи какво държи в нея. От дясната страна на мъжа върху кресло с високо облегало е седнала жена, обърната в профил надясно, облечена в дълъг набран хитон и мантия. Лявата ѝ ръка е поставена високо пред лицето, а в дясната, протегната към мъжа, държи неясен предмет. В долния ляв ъгъл пред креслото слабо личи фигурка на жена, облечена в дълъг надиплен хитон. В десния долен ъгъл пред леглото на мъжа личи друга малка фигурка на прислужник, облечен в къс препасан хитон. Пред себе си държи неясен предмет. В средата пред леглото стои трикрака масичка, отрупана с ястия. За да бъде изобразена цяла, е станало нужда на това място полето да бъде удължено надолу с 4 см.

Изображението върху това поле ни представя един по-рядко срещан тип на сюжета „погребално угощение". Тук липсва венецът, който мъжът издига в дясната си ръка. Съпругата му е обърната в профил и лявата ѝ ръка е поставена не пред гърдите, а високо пред лицето. Тази разновидност на сюжета „погребално угощение" срещаме върху някои надгробни плочи от Одесос.[3]

Надписи. При съпоставяне на запазената част от латинския надпис със старогръцкия се вижда, че тук се касае за един и същи текст, издълбан на два езика.

Надпис на латински език. Разположен е в пространството между двете релефни полета и съдържа 3 реда. Височината на буквите е 2,5 см, а разстоянието между редовете е 0,7 см. Надписното поле е силно очукано. Запазени са отделни букви и думи в дясната му страна. Лигатура: 3-и р. тR.

Надписът има следния вид:

. . . . . CAV . . . . ER . . . N
. . . . . EX TESTAM
. . . . . TVR FESTI . . . R. POSVIT

От запазените букви и думи може да бъде допълнен краят на втория и третия ред. Краят на втория ред следва да се допълни EX TES-

[1] За границите на градската територия на Августа Траяна вж. Д. П. Димитров, За стратегиите и за някои градски територии в римска Тракия, ГНМ, VI, 1932/1934, стр. 123—146.

[2] Проучена от Л. Гетов.

[3] G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I, 1956, стр. 106—107, тав. 54, № 182—181.

ТАМ(ENTO). В третия ред TVR е съкратена форма от номинатива TVRMA. FESTI е генитивна форма от римското собствено име FESTVS. В края последният ред завършва с POSVIT, отделено с точка.

Надпис на старогръцки език. Издълбан е под полето с изображение на „погребално угощение". Състои се от четири реда. Височината на буквите в първите три реда е 2 см, а на последния ред — 1,5 см. Разстоянието между редовете е 0,7 см (обр. 3).

Надписът гласи:

Κ]ΕΛΣΟΣ ΜΑΡΚΟΣ ΙΠΠΕΥΣ. ΧΩΡΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΒΡΑΚΑΤΩΝ
Α]ΥΓΟΥΣΤΙ ΤΟΥΡΜΝΣ ΠΕΤΡΩΝΙΟΥ ΣΤΟΠΕΝΔΙΩΝ. ΚΔ.
Β]ΙΩΝ. ΝΕ. ΚΑΤΑΔΙΑΘΗΚΗΝ ΜΑΡΚΟΣ ΤΡΑΙΔΑΚΟΥ ΙΠΠΕΥΣ
ΧΩΡΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΝΟΥΜΙΔΩΝ
ΤΥΡΜΗΣ ΦΗΣΤΟΥ. ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Превод:

„Целз Марк, конник от втора кохорта на бракарите на Август, от отделението на Петроний, служил войник 24 г., живял 55 г. Съгласно със завещанието Марк, син на Трайдак, конник от втора кохорта на нумидците, от отделението на Фест, издигна (паметника)."

Буквите са правилно и грижливо изчукани. *Α* и *Δ* са с по-дълга дясна наклонена хаста, а горната и долната хаста на *Σ* са успоредни. *Ο* и *Ω* са кръгли. *Μ* има слабо наклонени странични хасти. Лигатура има само при годината от 3-и ред — *ΝΕ*. Съкращенията при годините са отбелязани с хоризонтална чертичка отгоре и са отделени с точки от двете страни. С точка е отделена и третата от четвъртата дума в 1-ви ред, както и последната дума от 4-и ред.

Надписът се отличава със следните ортографски особености: латинското *TVRMA* е транскрибирано по два начина — във втория ред *ΤΟΥΡΜΗΣ* и в четвъртия ред *ΤΥΡΜΗΣ*. Пак във втория ред *STIPENDIVM* е транскрибирано *ΣΤΟΠΕΝΔΙΩΝ*, с *Ο* вместо *Ι*. Първите букви в началото на 1-ви, 2-и и 3-и ред са заличени. В началото на първия ред от първата буква е запазена част от долната наклонена хаста. Без съмнение тук трябва да виждаме *Κ* и думата трябва да се възстанови *ΚΕΛΣΟΣ*. Във втория и третия ред началните букви на първите думи също не личат. По останалите запазени букви те трябва да бъдат възстановени съответно *ΑΥΓΟΥΣΤΙ* и *ΒΙΩΝ*. Последната форма се среща по-рядко в надписи и е употребена вместо *ΖΟΩΝ*. Последната дума от 1-ви ред е *ΒΡΑΚΑΤΩΝ*, генитивна форма за множествено число от номинатива *ΒΡΑΚΑΡΟΙ* (латинското BRACARI), която е предадена с *Τ* вместо с Р.

От надписа се вижда, че надгробният паметник е издигнат на войника Целз Марк, чиито имена издават неговия римски произход. Името *ΚΕΛΣΟΣ* се среща и в други епиграфски паметници.[1] Той е служил в продължение на 24 години като конник в помощните войски, дислоцирани по това време в балканските провинции на Римската империя. Починал е на 55 години. Като имаме пред вид напредналата му възраст, трябва да предположим, че той е починал като ветеран, заселил се след отбиване на военната си служба в селището около днешното с. Шипка. Него можем да идентифицираме с фигурата на мъжа, излегнат върху леглото от сцената на „погребално угощение". Вляво от него е изобразена неговата съпруга. В надписа изрично е упоменато, че паметникът е издигнат според завещанието, което той е направил приживе на войника конник Марк, син на Трайдак. Бащиното му име, чийто номинатив е *ΤΡΑΙΔΑΚΟΣ* или *ΤΡΑΙΔΑΚΗΣ*, не е известно досега от други епиграфски паметници. Тук то се среща за първи път. То показва неримския

[1] G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, III$_1$, № 1478, 1479, 1517; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, 34, I$_{16}$; 34, II $_{13, 50, 60}$; 34, III $_{24, 26, 54, 60}$; Л. Ботушарова, Римска военна диплома от Сухозем, Карловско, ИЧД, 1958, стр. 321; В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, 1952, стр. 61, №105.

2 *Надгробен паметник от с. Шипка*
Monument funéraire du village Šipka

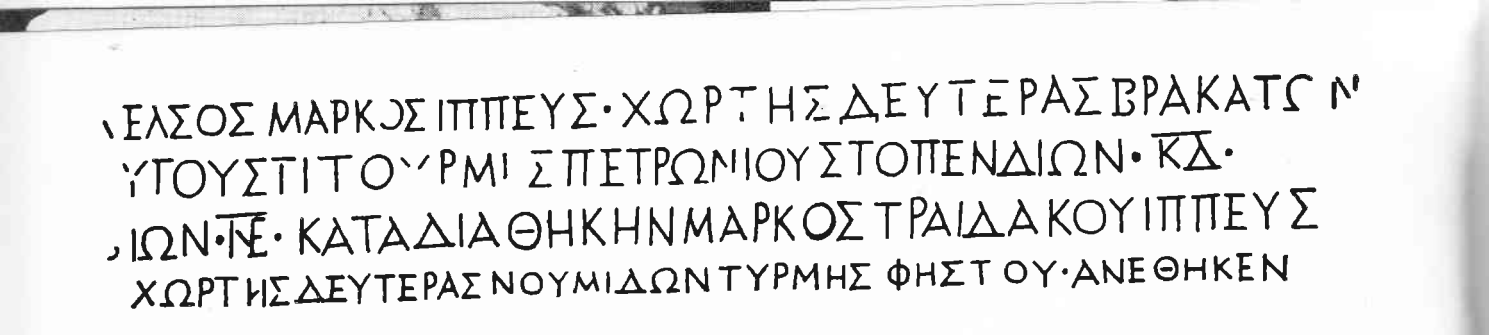

3 *Факсимиле на надписа*
Fac-similé de l'inscription

произход на този войник. Без съмнение той е получил римското име Марк след постъпването си на военна служба.

В иконографско отношение надгробната плоча от с. Шипка се отличава с някои особености. Така например изображението върху горното релефно поле показва, че покойникът е бил хероизиран по тракийска иконография като тракийски бог конник. Тук е възпроизведен един традиционен иконографски тип на Хероса, добре познат от многобройните оброчни релефи с негови изображения. Идеята за хероизиране на покойника по този начин е известна и от други надгробни паметници от римската епоха в нашите земи.[1] Че тук не се касае само до едно изображение на войник от конна част, каквито случаи има,[2] се вижда от това, че пред конника има олтар и дърво с навита около него змия, които също така са белег на хероизация.[3]

Но върху долното релефно поле виждаме, че идеята да бъде хероизиран покойникът е предадена по друг начин — чрез сцена на „погребално угощение", една тема, която е характерна за гръцката иконография.

Следователно при надгробната плоча от с. Шипка е налице един синкретизъм, едно сливане на две иконографски теми при хероизиране на покойника — тракийската, където той е представен като тракийски бог конник, и гръцката — като участвуващ в погребално угощение. Подобен синкретизъм срещаме и върху други надгробни паметници от римската епоха.[4] Причината за това ще трябва да търсим както във възприемане на местните култове и обичаи от римските колонисти и войници, така и в неримския произход на някой от тях. С това смятаме, че трябва да си обясним синкретизма и в нашия случай. Твърде е възможно и бащиното име на втория войник да свидетелствува за неговия местен (а може би и тракийски) произход.

Надписът дава ценни сведения за състава и разположението на римските помощни войски на Балканския полуостров. Ветеранът Целз Марк е служил като конник в *ΧΩΡΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΒΡΑΚΑΤΩΝ*, в едно от отделенията (*ΤΟΥΡΜΗΣ*) на която е бил зачислен.[5] Тук несъмнено трябва да виждаме COH. II BRACAR AVGVSTANORVM. Една римска военна диплома споменава тази кохорта в 113—114 г. в Тракия.[6] По времето на император Антонин Пий тя се споменава като част от гарнизона на Долна Мизия.[7] Нашият надпис още веднъж потвърждава нейното пребиваване в провинция Тракия.

В надписа става дума и за една друга римска кохорта — *ΧΩΡΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΝΟΥΜΙΔΩΝ*. Това е COH. II FLAVIA NVMIDARVM, която при император Траян е доведена и настанена в Долна Дакия.[8] Една военна диплома от 140 г. показва, че по това време тя все още стои в Дакия.[9] По-късно тя бива преместена в Горна Дакия.[10] Преди да се установи оттатък Дунава, тази кохорта е стационирала в Горна Мизия.[11] Поради това, че от надписа не личи дали посветителят на паметника Марк, син на Трайдак, е бил ветеран или още е служил войник в тази кохорта, не би могло със сигурност да се твърди, че COH II FLAVIA NUMIDARUM е била на гарнизон в Тракия. Засега нейното местопребиваване в провинция Тракия остава недоказано. По всяка вероятност и вторият войник, който е служил в тази кохорта, е бил ветеран по времето, когато е издигнал паметника и е живял заедно с Целз Марк в селището, намиращо се недалеч от днешното с. Шипка.

В текста на втория надпис е посочено, че двамата войници са служели в конни подразделения (TVRMA). Това сведение е интересно и показва, че упоменатите две римски кохорти са били смесени (COHORTES EQVITATAE) и са се състояли от пеши и конни подразделения.

[1] Т. Иванов, Новооткрит старохристиянски некропол при с. Г. Бешовица, Врачанско, Археология, IV, 2, стр. 45; Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, 1942, плочи № 19, 53, 55 и др.; Й. Стефанова, Паметници от NICOPOLIS AD ISTRVM в Търново, ГНАМП, 1950, II, стр. 86, обр. 2; Г. Тончева, Сюжетът погребално угощение върху паметници от Одесос, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 22; Д. П. Димитров, Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Сев.-изт. Македония, ИАИ, 1939, XIII, обр. 34, 54, 55, 86 и др.

[2] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, 1942, стр. 29, обр. 43, № 27.

[3] Г. Тончева, цит. съч. стр. 21.

[4] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, 1942, стр. 85, табл. XXVII, плоча 91/86.

[5] TVRMA е подразделение от римската конница, състоящо се от около 30 войници.

[6] Д. П. Димитров, Революционните брожения в Тракия през римско време, ИПр, III, 1946/1947, кн. 1, стр. 49 (рим. военна диплома, непубликувана).

[7] CIL, VI, 1838; Pauly-Wissowa, RE, IV, стр. 256.

[8] W. Wagner, Die dislokation der römischen Auxiliarformationen..., 1938, стр. 173.

[9] B. Gerov, Zwei neugefundene Militärdiplome aus Bulgarien, Klio, 1959, 37, стр. 116.

[10] B. Gerov, цит. съч., стр. 116 и цитираната там литература; CIL, III, 8074.

[11] B. Gerov, цит. съч., стр. 209.

При датирането на надгробната плоча сме улеснени от обстоятелството, че тя е открита на същото място, където е открита и плочата с латинския надпис. Последната се датира съвсем сигурно и точно в 152 г. Към същото време, средата или втората половина на II в., трябва да датираме и надгробната плоча с двуезичния надпис. В подкрепа на тази датировка са и някои палеографски особености в текста на старогръцкия език, като начина на изписване на *A*, *Δ*, *O*, *Ω*, *Σ* и др. Рядката употреба на лигатури също насочва към по-ранна дата (II в.).

Римска обществена сграда в Пауталия

Людмила Русева-Слокоска

През февруари 1962 г. при изкопите за основи на жилищна кооперация на ъгъла на улиците „Хр. Смирненски“ и „Цар Асен“ в Кюстендил, югоизточно от джамията „Ахмед бей“ (сега Окръжен музей) се откриха останки от римската епоха.[1]

Окръжният музей следеше изкопите на строителната организация, но едно наблюдение в ограничен терен не можеше да позволи цялостното проучване на обекта. Незабавно бяха уведомени Археологическият институт и музей при БАН и Институтът за паметници на културата към Комитета по културата и изкуството. Бе съставена комисия, която се запозна на място с обекта и излезе с предложение за спиране на строежа и изместване на жилищната кооперация.

Разкритите през 1962 г. основи от римска сграда включват разкопаната част през 1931—1932 г. Задачата, която си постави Окръжният музей, бе да разкрие, проучи, заснеме и консервира този интересен паметник, останал от Пауталия.

Обектът се намира между улиците „Хр. Смирненски“, „Кулата“, „Цар Асен“ и „Стефан Караджа.“ Първоначално бе разкопана площта, предвидена за жилищна кооперация, след което се прехвърлихме от северната страна на ул. „Хр. Смирненски“ в градинката непосредствено пред музея, така че улицата сега минава диагонално на античната сграда (обр. 1). Проучванията се проведоха върху площ от 800 кв. м, на дълбочина средно 3,50—4 м, където бе земленият насип, и на 1,50—2 м от сегашното ниво в останалите места. Поради това, че голяма част от сградата попада в застроена площ или под уличното платно, в момента са разкрити само части от пет помещения. Изхождайки от посоката на разкритите помещения и стени и от заснеманията през 1932 г., можем да предположим, че сградата заема площ от около 3000 кв. м (само под уличното платно сега се намират 400 кв. м).

Надлъжната ос на сградата има посока югоизток—северозапад, с отклонение от изток—запад около 45°. По време на разкопките беше направена точна нивелационна снимка на сградата. За ± 0.00 м бе прието нивото на прага на западния вход на помещение 4, който, свързан с държавната триангулачна мрежа, е равен на 515,81 м над морското равнище. Сградата има лек наклон от 2° по посока от югоизток към северозапад. Подът на сградата се намира от 0,90 до 1,20 м от съществуващото средно прилежащо ниво на терена.

Разкритите частично пет помещения не дават възможност за пълно описание. Досега сме намерили югоизточната и североизточната външна стена на сградата. Югоизточната стена в посока североизток—югозапад е разкрита на дължина 23,20 м. Тя е широка 1,05 м и е запазена на височина 2,52 м от пода на хипокауста. Североизточната външна стена е разкрита частично от вътрешната страна в помещение 1 в посока югоизток—северозапад на дължина 8,32 м. Ширината ѝ при ъгъла е 3,70 м. В помещение №3 тя е разкрита на дължина 12 м, широка е 1,70 м, на места запазена на същата височина. Голяма част от югоизточната и североизточната стена е разрушена от минаващата тук градска канализация.

Ъгълът между югоизточната и североизточната външна стена от югоизточна страна започва с два реда гранитни блокове, над които следва тухлена зидария. Дали цокълът на всички ъгли е оформен с гранитни блокове, това ще установим допълнително.

На ниво —1,60 м бе открит банкетът на външната югоизточна стена, издаден с половин тухла. Невъзможно бе да разкрием основите на стените, тъй като на ниво —2 м излезе вода.

Стените при отделните помещения — външни и вътрешни — са изградени със смесена зидария

[1] Сградата, известна под името „асклепион“, е била случайно открита през 1931—1932 г., когато е била проектирана ул. „Хр. Смирненски“. Вж. И. Велков, в. „Зора“ от 20. IV. 1932 г. Музейната сбирка в Кюстендил не е разполагала с подготвени специалисти и проведените разкопки били сондажни и любителски. Оттогава в архива на музея са запазени само няколко снимки и три плана, които се оказаха много неточни и можем да ги ползуваме само ориентировъчно. Всичко разкопано било засипано, а една малка част оставена в градинката пред музея.

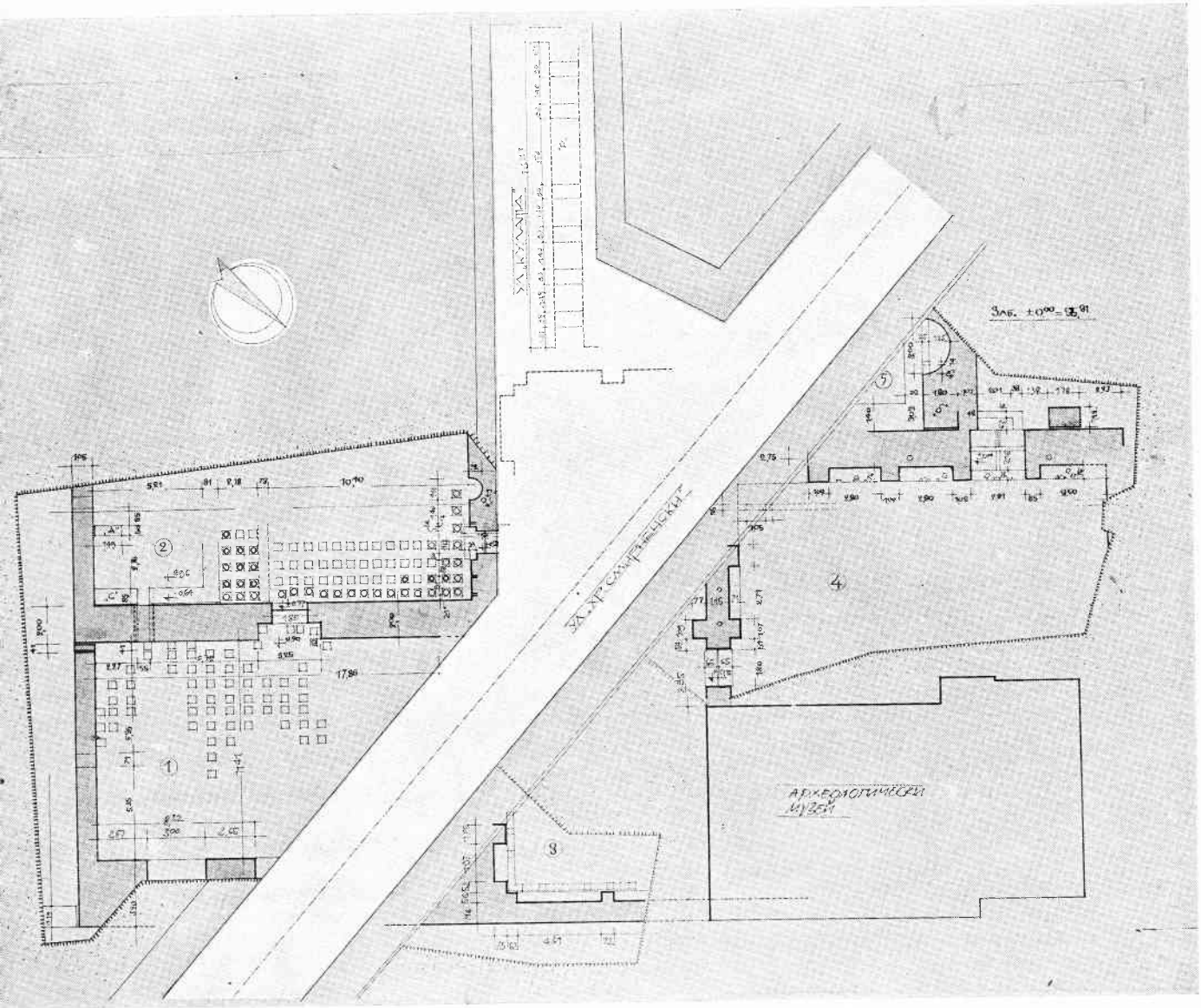

1 *План на разкопаните помещения на сградата в Кюстендил*
Plan des pièces mises au jour des l'édifice de Kustendil

(opus mixtum), редуващи се каменни и тухлени пояси от по четири реда тухли в пояс с формат 33×33×3,5 см, 34×34×4,5 см, 33×17×4 см на хоросанов разтвор, наситен с тухлени частици, и фуга, дебела от 5 до 6,5 см. Ширината на тухления пояс се движи от 29 до 32 см в зависимост от дебелината на фугата, която на повечето места е по-голяма от дебелината на тухлите. Каменните пояси са широки от 0,94 до 1,06 м, градени от ломен камък (от близката околност) с хоросан, примесен с тухлени частици. Запазени са три пояса тухли от смесената зидария, като първият е на нивото на пода на хипокауста, а вторият — на нивото на прага в помещение №1. Поясите тухли продължават до края на стените. От вътрешната страна ъглите на помещенията и отворите на входовете на дължина 1,20 — 1,50 м са оформени навсякъде с тухли. В помещения № 1, 3 и 4 стените имат отвътре пиластри, градени от тухли, използувани като конструктивен елемент. Във връзка с конструктивното предназначение на стените в отделните помещения се явява и разликата в дебелините им. Така например югозападната и североизточната стена на помещение 1 са много по-дебели от югоизточната — съответно 2, 3,70 и 1,05 м. Тази разлика е във връзка със засводената покривна конструкция, лежаща върху двете дебели стени, останки от която се намериха на пода: паднали големи строителни блокове, зидани от трапецовидни тухли с размери 41,5×37×5 см, 41,5×37,5×4,5 см. На всички стени са запазени по няколко правоъгълни отвора от гредите на скелето, с което били изградени (с размер 16×20 см). Разкритите помещения имат правоъгълна форма.

Помещение № 1 с надлъжна ос в посока югоизток—северозапад е широко 11,44 м и разкрита дължина 17,86 м. Като изхождаме от цялостно разкритата дължина на помещение № 2,

можем да предполагаме, че дължината на помещение № 1 е 19,40 м. Североизточната и югоизточната стена на помещението са външни стени на сградата (обр. 1, 2 и 3).

Помещение № 2 се намира югозападно от помещение № 1 с надлъжна ос в посока югоизток—северозапад. Разкрита ширина до насипа 6 м, дължина 19,40 м. Стената между помещение №1 и 2 е широка 2 м, запазена на височина 1,80 м от сегашното ниво, или общо запазената височина е 3,72 м от пода на хипокауста (обр. 4).

Помещение № 3 се намира между помещение № 1, 2 и 4 с надлъжна ос, перпендикулярна на помещение №1 и 2, в посока югозапад—североизток. Разкрита е малка част в североизточния край и само повърхността в югозападния. По-голямата част от помещението е заета от диагонално минаващото платно на ул. „Хр. Смирненски". Ширина на помещението е 11 м и дължина 27 м.

Югозападно от помещение №3, перпендикулярно на него в посока североизток—югозапад, при изкоп на канал по ул. „Кулата" се разкри стена „а" от друго помещение на сградата, дълга 16,23 м, широка 1,50 м, със сводови канали в посока югоизток—северозапад. Стената завива в югоизточна посока.

Помещение № 4 е разположено северозападно от помещение № 3. Има правоъгълна форма с надлъжна ос югозапад—североизток. Североизточният край на помещението е зает изцяло от джамията „Ахмедбей" (сега Окръжен музей). Дължината на помещението (до североизточната стена на джамията) е 23 м и ширината — 19,8 м. Югозападната стена на помещение №4 е широка 2,72 м с издадени пиластри от нея. Разстоянието между пиластрите е запълнено с каменна зидария.

Югозападно от помещение №4 се намира малка част от помещение № 5 с перпендикулярна към него стена „б", в която в югозападна посока се намира полукръгла ниша с диаметър 3 м.[1]

Помежду си отделните помещения се свързват с входове, оформени отстрани със зъбчета. Страниците са направени от тухли. Разкрити са четири входа с прагове от гранит.

Всички разкрити досега помещения от сградата са снабдени с отоплителна инсталация, т. нар. хипокауст. За изолация на влагата подът на хипокауста е застлан с камъни и хоросанова подова настилка (дебела 0,15 м), примесена с тухлени частици. Настилката на хипокауста се

[1] Помещение № 5 с изключение на стената с нишата е неразкопано.

2 *Помещение № 1 (хипокауст)*
Pièce No 1 (hypocauste)

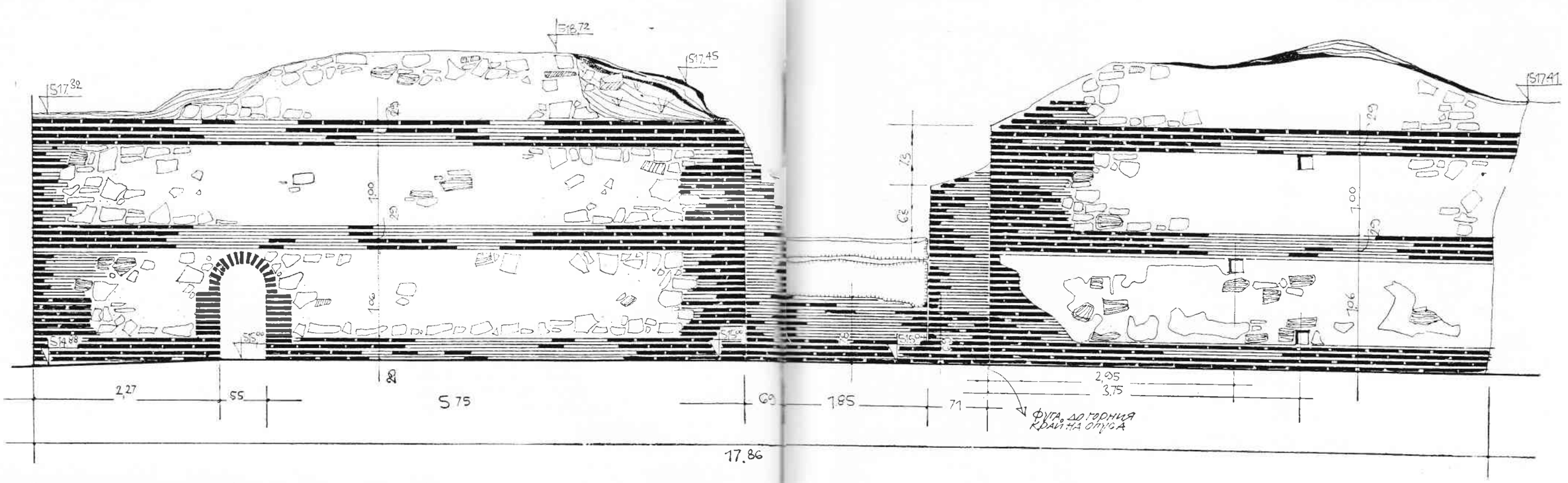

3 *Вертикален разрез на югозападната стена на помещение № 1*
Coupe verticale du mur sud-ouest de la pièce No 1

намира на ниво —1,67 м от прага на помещение №1 и на —0,90 м от приетия репер. Стените в помещенията с отоплителна инсталация са били измазани с мазилка, състояща се от два пласта с обща дебелина 1,5—2 см. Долният пласт е от хоросан, наситен с тухлени частици, а лицевият има червен цвят — хоросан, наситен със стрити на прах тухли (дебел 0,3—0,5 см). Мазилката е запазена под нивото на прага в помещение № 1 и помещение № 2.

По своята конструкция разкритата отоплителна инсталация се разделя на два вида: първият е изграден от колонки с кръгли тухли или тръби върху основа от три-четири реда четвъртити тухли, покрити отгоре с тухли от голям размер (обр. 4). Вторият е изграден чрез сводово-аркадна система.

Първият вид хипокауст е запазен много добре в помещение №2, частично в помещение №1 и следи от него има югоизточно от стената „а“ на ул. „Кулата“. Върху хоросановата подова настилка на хипокауста са наредени основите на колонките и тръбите — от 2 до 4 реда тухли с размер 35×32×5×4,5 см, 33×33,5×4 см,33×33×4,5см, споени с хоросан, примесен с парченца тухли. Основите са разположени в правилни редове, успоредно на стената. В помещение №1 са запазени на място 13 реда тухлени основи в посока югоизток—северозапад,на брой общо 72 .В помещение №2 са разкрити 7 реда тухлени основи в същата посока, на брой 99. Разстоянието между тухлените основи е от 0,50 до 0,55 м в посока северо-изток—югозапад и от 0,28 до 0,40 м в посока югоизток—северозапад. Върху основите са били поставени тръби или колонки от кръгли тухли, чието функционално предназначение е еднакво. Глинените тръби имат масивна цилиндрична форма с отвор, изрязан в стените. Диаметър на тръбите 0,25—0,33 м, дебелина на стените 0,03—0,055 м, запазена височина 0,67 м, размер на отвора 0,075 м. Долният край, с който тръбите стъпват върху основата, е по-широк и има извит навън ръб. Тръбите бяха силно фрагментирани.

Колонките са градени от тухли с диаметър 0,315 м, дебелина 0,07 м и фуга от хоросан, наситен с частици тухли, дебела 1,2 см. Тръбите и колонките са покрити с един ред големи тухли с размер 70×68×7,5 см, върху които е поставена хоросанова мазилка, наситена с частици от едро счукани тухли, дебела 8 см. Следва подовата настилка. По време на разкопките имахме възможност да наблюдаваме на място така подредена отоплителната инсталация, като върху хоросановата настилка бяха разкрити и мраморни плочи от подовата настилка.

В помещение № 2 хипокаустът е много по-добре запазен. На място са 23 колонки от кръгли тухли, всичките до стената, и 13 тръби. В югоизточната част на помещението, там, където се намира сводовият канал от хипокауста, се забелязва преправка, вероятно по-късна. Суспензурата е прекъсната. С малка преградна стена „с“, успоредна на югоизточната стена на помещението, се отделя друго малко помещение, широко 5,21 м. Преградната стена продължава и по североизточната стена на помещение №2, прекъсвайки само при отвора на свода. Иззидана е от тухли и има ширина 0,85 м, запазена на ниво — 0,64 м. Стената „с“ е допълнително строена, защото между нея и голямата стена има първична гладка мазилка. С нейното построяване е станало и преустрояване на прилежащия свод. Сводът е разширен, югоизточната му страница има едно лице с преградната стена. На 2,76 м от преградната стена „с“, перпендикулярна на югоизточната стена на помещението, е долепена стена „д“, дълга 1,49 м и широка 0,50 м. Подът на очертаното малко помещение е застлан с отвесно наредени една до друга тухли с размери 33,5×17×4 см, с фуга от хоросан, дебела 4 см. Под тухлите има пласт хоросан, дебел 0,15 м, под който се вижда черен горял пласт. Какво е било предназначението на помещението с така описания под, засега е неизвестно.

За осъществяване на циркулацията на топлия въздух и за излизане на дима навън в хипокауста има засводени канали между помещенията.

Свързани с отоплителната инсталация са и многобройните цели и фрагментирани малки глинени тръбички, прилежащи към стените на помещенията, разположени над хипокауста (обр. 5). Прикрепянето на тръбичките към стената обикновено е ставало с помощта на железни гвоздеи с форма на буквата „Т“ или с проникването на хоросанов разтвор в тръбичките. Обаче следи от хоросанов разтвор не намерихме. Липсваха и гвоздеи, които като ценен материал вероятно са ограбени още на времето.

Тръбичките имат цилиндрична форма, разширена в единия край, с размери: вис. 14,7—15 см, диам. на разширения край 10,5—11 см, диам. само на отвора за пъхане на железните гвоздеи 5 см и диам. на другия край на тръбичката 7—8 см. При някои тръбички формата им се различава от описания обикновен тип, при който единият край има силно издаден навън пръстен, като контурът е вдлъбнат и двата края на тръбичката са почти еднакво широки — от 6,5 см до 7,5 см. Подобни глинени тръбички от отоплителна инсталация са намерени на много места у нас в сгради с хипокауст: Хисарлъка, Кюстендил,[1] Кадин мост, Кюстендилско,[2] Сапарева баня, Кюстендилско,[3] Никополис ад Иструм[4] и др.

На няколко места в стените при всички помещения се разкриха вертикално вградени глинени тръби с диаметър 0,28 м, които са изпълнявали функцията на вентилационни тръби отдушници.

[1] Непубликувани.
[2] Непубликувани.
[3] Т. Иванов, Археологически проучвания при Сапарева баня, ИАИ, XXI, 1957, стр. 215.
[4] Т. Иванов, Разкопки в Никополис ад Иструм през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 226.

4 *Помещение № 2 (хипокауст)*
Pièce No 2 (hypocauste)

Такива има разкрити в римската баня в Пловдив,[1] в Никополис ад Иструм[2] и другаде.

Вторият вид хипокауст, изграден чрез сводово-аркадна система във вид на канали, е запазен цялостно в помещение №4 и частично в помещение №3.[3] В помещение №4 в посока югоизток—северозапад, в правилни редове на разстояние 0,84 м един от друг се намират тухлени колонки с размер на основата 0,33×0,32 м и височина 0,87 м. В същата посока колонките са скачени с арки помежду си, така че образуват паралелни редове на аркади. Височината на арката е 0,43 м, засводяването е направено с формат половин тухла с размери 17,5×34×4 см, 17,5×34×5,5 см, общо от 22 броя тухли с хоросанова фуга 4,5 см, наситена с тухлени частици. Разстоянието, което се явява между две засводявания при една колонка в различни посоки, е запълнено с редове тухли до височина на арката. Успоредните редове от аркади се намират на разстояние един от друг на 1,5 м. В посока североизток—югозапад редовете аркади се свързват със сводове. Засводяването е направено от половин тухла, на брой 22, с размери, както при арките. Височината на засводяването е 0,40—0,45 м. Така се получават дълги тунели канали в посока югоизток—северозапад, свързани чрез арки в посока се-

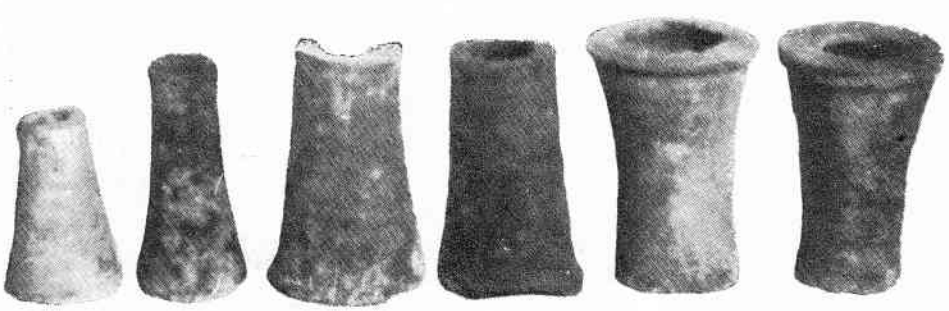

5 *Глинени тръбички от хипокауста*
Tuyaux en argile de l'hypocauste

[1] Д. Цончев, Новооткрита римска баня в Пловдив, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 134, обр. 5.

[2] Т. Иванов, цит. съч., стр. 232.

[3] Под арки се разбира преодоленият отвор между тухлените колонки в посока югоизток—северозапад, а под сводове — преодоляното пространство между паралелните редове аркади в посока североизток — югозапад.

вероизток — югозапад. Първият свод, започващ от югозападната страна, е легнал върху отстъп 14 см от стената, от които 7 см се издават навън. Това показва, че хипокаустът е строен едновременно със строежа на помещението.

Ъглите, които се явяват при засводяването от външната страна, са запълнени с камък и хоросан, наситен с пясък до изравняване на повърхността. Върху хоросановата настилка е поставена подовата. Подовото ниво на помещение №4 е —0,30 м. Вследствие на времето и големите тежести, поставени отгоре (музеят бе изложил на това място в двора два саркофага), сводовете са се слегнали, като на места са на ниво —1,05 м. Те са доста разрушени и запълнени с пръст.

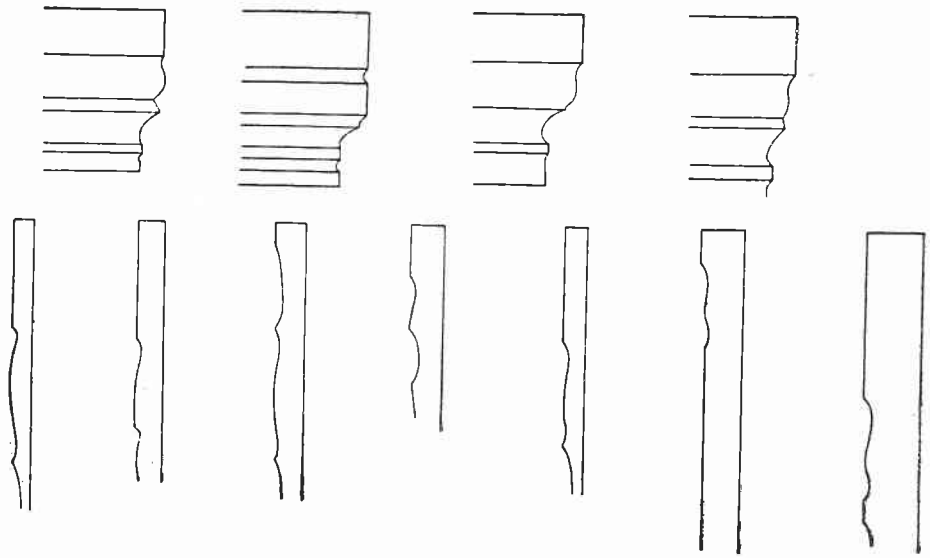

6 *Профили на мраморни облицовъчни плочи*
Profils de dalles de revêtement en marbre

По-пълно проучване на хипокауста в помещение № 4 не успяхме да направим поради това, че теренът под сводовете е наводнен. Още при разкопките през 1932 г. се е явила бликаща студена вода, която изваждали с помпа. От вътрешната страна сводовете са доста опушени. До сградата на джамията музей, в посока югозапад — североизток, има запазени 8 свода, като се вижда, че те продължават и под джамията.

В помещение №3 от хипокаустът е запазен само един ред тухлени колонки до стените с арките над тях. Устройството на колонките с арките е също, както при помещение №4, а именно колонките не са органически свързани със стената.

Къде се е намирала пещта (praefurnium) на отоплителната инсталация, засега не е известно. За да се осъществи циркулацията на топлия въздух от пещта към отопляваните помещения,

7 *Фрагменти от глинени съдове с щемпелувана украса*
Fragments de vases d'argile à décor estampé

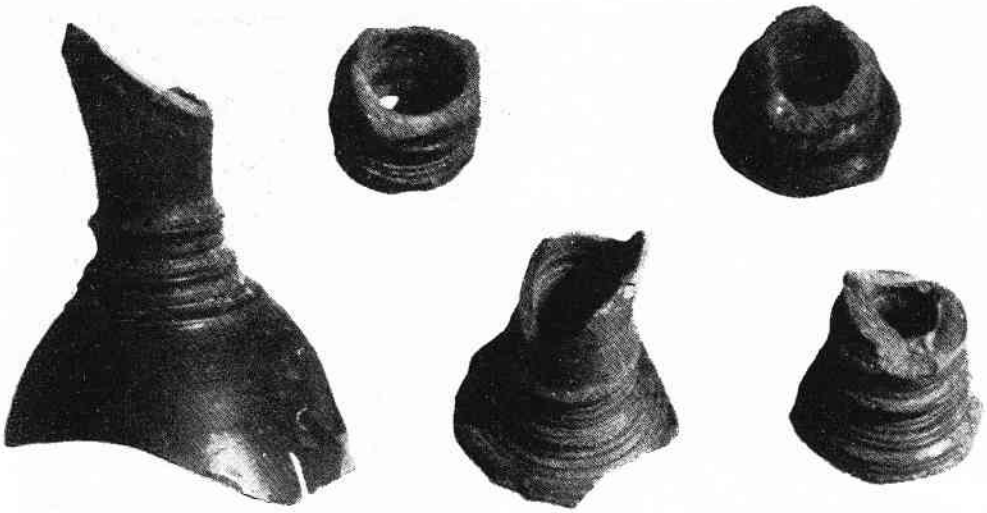

8 *Фрагменти от глинени съдове със сиво-чер цвят*
Fragments de vases d'argile gris foncé

обикновено пещта се е разполагала в противоположна посока на помещенията с хипокауст. Явно е, че хипокаустът със сводово-аркадната система е по-съвършен в конструктивно отношение от първия. Доколкото ми е известно от литературата, у нас той се разкрива за първи път в Пауталия.[1]

Находки от сградата

В насипа на помещенията, на ниво + 3,18 м до −0,90 м се намериха разнообразни археологически материали, повечето силно фрагментирани. Най-много те бяха в помещения № 1 и 2, а почти липсваха в помещение №4, което е разкопавано през 1932 г. Поради това, че културният пласт е доста разбъркан от голямото разрушение на сградата, разглеждането на материалите по пластове е невъзможно.

I. Строителни и архитектурни материали

От строителните материали са запазени цели и части от големи железни силно окислени гвоздеи с четириръбесто тяло, едни с голяма кръгла главичка, други без главичка; дълги от 7,5 до 20 см и дебели от 0,7 до 2 см.

Най-масовият материал всред находките наред с керамиката са архитектурните фрагменти от мраморни плочи, корнизи и капители от пиластри. Намерените в насипа на помещения №1 и 2 голямо количество фрагменти от мраморни плочи, едни направо върху стените и хоросановата подова настилка на хипокауста, показват тяхното предназначение — облицовка на

[1] Разстоянието между засводените колонки от хипокауста в сградата в Никополис ад Иструм е преодоляно не със свод, както е при нас, а е покрито с големи тухли. Такъв е случаят и в църквата „Св. Георги“ в София.

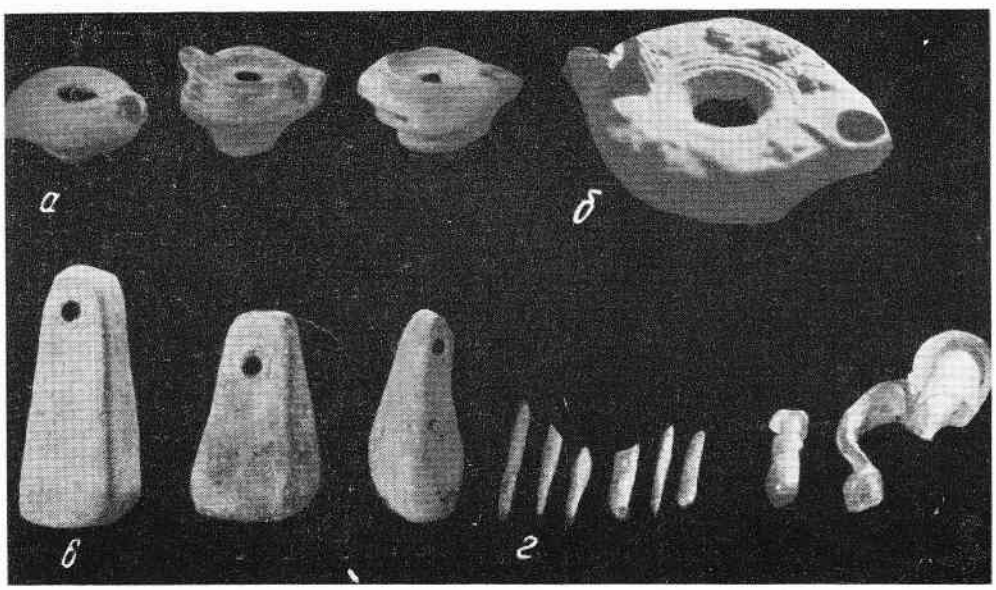

9 *а — глинени лампички; б — глинена лампичка; в — глинени тежести за стан; г — костени предмети и стъклени съдове*
a — petites lampes en argile; b — petite lampe en argile; c — poids en argile pour métier à tisser; d — objets en os et vases en verre

стените (обр. 6) и настилка на пода.[1] На място беше намерен и мраморен фрагмент от облицовката при страницата на входа между помещения № 3 и 4.

Мраморните плочи са плоски, с правоъгълна форма и различна дебелина — 0,9, 1,2, 1,3, 1,5, 1,7, 1,9, 2,2, 2,5, 3 и 4,5 см. Доста фрагментирани са, за да се определят размерите им. Най-големите са запазени с размери 62×38×2,5 см, 48×40×2,5 см, 60×27×2,2 см. Дебелината на плочите показва, че по-тънките, до 2 см, са служели за облицовка на стените, а тези с по-голяма дебелина, от 2 до 4 см, за настилка на пода.

Мраморът е доброкачествен, с разнообразна структура и цвят. Бива едрозърнест, дребно- до среднозърнест, захаровиден и финозърнест, а на цвят бял млечен, слабоматов, сиво-бял. Изработката на плочите е фина, с полирана лицева повърхност и гладко изработена задна страна. Ръководени от естетични съображения, на места в облицовката като цветни петна са използувани различно оцветени гнайсошисти със сиво-зелен цвят, с характерна шистозна структура на очни гнайси, частично мраморизирана скала (образувана при контакт на скала с мрамор) с мозаична структура, порфироидна до порфирна в сиво-бял, кафяво-бял и зелен цвят. Изработени са гладко, на тънки плочи с дебелина 0,7—2 см. Гнайсошисти и мраморизирана скала има в близката околност Хисарлъка на гр. Кюстендил и с. Слокощица, Кюстендилско.

За облицовката са били използувани профилирани мраморни плочи, работени от едро- и дребнозърнест бял и кремав мрамор, с дебелина: 0,9, 1,2, 1,5, 1,8, 2,5 и 4,5 см, като при профилирането на места дебелината изтънява до 0,6 см. Повърхността и при тях е фино изработена. Облицовката на стените е завършвала в долния край с леко профилирани мраморни цокли с размери 4,5×4×5 см, а накрая с богато профилирани корнизи; размерите на корнизите са 8,5×7×10 см, 9×8×9 см, 7,5×7×9,5 см. При корнизите преобладава мраморизираната скала, оцветена в сиво и кафяво-бяло.

За архитектурното оформление на помещенията са използувани мраморни пиластри, чиито тела и капители намерихме в насипа. Едни фрагменти са от красиво изработени коринтски капители, други са плоски, богато профилирани, с размери 35,8×16,5×3 см, 42,6×18,5×3,5 см. Фрагментите от телата на пиластрите са канелирани по дължината.

Различните по вид и размер архитектурни мраморни фрагменти говорят за богатото оформление на стените.

Наред с мраморните фрагменти от настилката в насипа на помещения № 2 и 3 се намериха и фрагменти от полихромна мозайка и отделни камъчета. Формата на кубчетата е неправилна, с размери 0,6×0,8 см, 0,7×0,9 см

[1] Разстоянието между засводените колонки от хипокауста в сградата в Никополис ад Иструм е преодоляно не със свод, както е при нас, а е покрито с големи тухли. Такъв е случаят и в църквата „Св. Георги" в София.

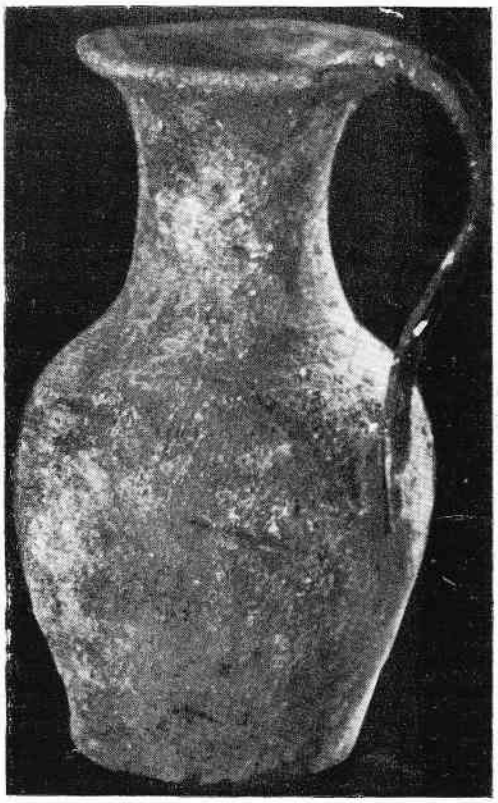

10 *Бронзова кана*
Cruche de bronze

11 *Торсо на Афродита*
Torse d'Aphrodite

0,8×0,11. Личи богатство от тонове: тъмно керемидено-червено, черно, тъмнозелено, жълто-зелено, прозрачнозелено, небесносиньо, синьо-зелено, светложълто, безцветно прозрачно и млечно.[1]

В горната част на насипа в помещение № 2 бяха намерени фрагменти от две гранитни бази и колони. В насипа на помещения № 1 и 2 се намериха и много фрагменти от иризирало плоско прозоречно стъкло с дебелина 0,1—1,5 см.

II. Битови предмети

От битовите предмети всред находките преобладават фрагментите от керамика. Керамичният материал може да се раздели на глинени съдове, лампички, тежести и др.

Глинените съдове се различават по вид и форма, поради което ги разделяме на три групи.

Първата група от съдове преобладава по численост, но е бедна по форми. Работени са на грънчарско колело от недобре пресята глина, която след изпичането е получила керемидено-червен цвят. Стените са гладки, без украса. По много фрагменти има следи от горяло. Тук се отнасят многобройните фрагменти от:

1. Гърнета с плоски кръгли дъна с диам. 4—12 см, със заоблени гладки тела, стеснени към устието, с широко венче. Едни са без дръжки, други — с вертикални плоски или канелирани дръжки. Дъната са обикновено плоски. Едно дъно (диам. 8 см) има три крачета — пъпки от долната страна (диам. на пъпките 2 см).

Към гърнетата се отнасят и капачетата с кръгла масивна част за хващане и конусовидно разширено тяло.

2. Паниците са малки, плитки, с издаден навън устен ръб, и по-големи, дълбоки. Диам. на дъната 4,2—8 см, ширина на устието 1,7—3 см. Намериха се само фрагменти.

3. Стомни с една или две дръжки, започващи от устието, и с профилирани устиета. Някои имат трилистни устиета.

4. Към тази група спада и една глинена лъжица с елипсовидно вдлъбнато тяло и заоблена дръжка (7,3×5,5 см, дълбочина 2,5 см).

Втората група керамика се характеризира с щемпелуваната си украса (обр. 7). От своя страна тя се разделя на две подгрупи.

А. Между многобройните фрагменти от съдовете със сиво-черен цвят се различават:

1. Гърнета с три симетрично разположени дръжки при устието.

2. Чашки и гърнета с издаден навън устен ръб, със и без дръжки.

3. Разлати паници с плоски кръгли дъна.

4. Устия с тесни шийки от кани. Интересно е едно фуниевидно разширено устие, украсено с кръгли печати.

Всичките са силно фрагментирани и е невъзможно да се дадат размерите им.

Б. Съдове с червено-кафяв цвят, покрити с фирнис, намерени във фрагментирано състояние:

1. Гърнета с три симетрично разположени вертикални дръжки, заоблено разширено тяло, към устието цилиндрично и кръгло профилирано дъно с ръб, диам. на дъното 4—4,8 см, височина 8—12 см, диам. на устието 7—9,5 см, височина на дръжката 4,5 см, дебелина на стените 0,2—0,7 см.

2. Купички с кръгло профилирано дъно с ръбче, заоблено, разширено тяло с хоризонтално издаден устен ръб, с две вертикални заоблени дръжки отгоре на ръба, украсени от вътрешна страна с щемпелувана украса. Имахме възможност да възстановим една купа. Украсата е разположена в пояс от вдлъбнати концентрични линии, нанесена с печат от вдлъбнати четири едно в друго вписани кръгчета и в средата с изпъкнала точка, разделени от вертикални вдлъбнати линии от хоризонтални резки, правени с назъбено колелце. Под ръба на устието има пояс от полукръгли вдълбавания, правени с пръсти. Устният ръб е украсен с по две врязани едно в друго кръгчета, в средата с изпъкнала точка. Същите продължават и върху началото на дръжките. Външната повърхност е гладка, излъскана. Над дъното има пояс от вдлъбнати концентрични линии. Диам. на основата 5,5 см, височина 6,5 см, диам. на устието 19,8 см, ширина на венчето 1,8 см.

3. Дръжка от глинена патера с цилиндрично заоблено тяло, разширено в двата края, където се прикрепя съдът. Украсена е с вдлъбнати резки във форма на буквата „S“ и с пръстени. Дължина 6 см, ширина 12 см, диам. на цилиндричната част 3 см, дебелина 0,7 см.

4. Глинен фрагмент от подставка във форма на буквата „Т“, украсен с продълговато вдлъбнато листо, фланкирано с вертикални линии от малки резки. Върху обратната страна има вдлъбнатина от придържането с показалеца на ръката. Височина 7,2 см, ширина 2,6/5,2 см, дебелина 1,20 см.

Съдовете от втората група са работени на грънчарско колело от фино пресята глина, която след изпичането е придобила при едни сивочерен, а при други кафяво-червен цвят. Повърхността е гладка, излъскана, покрита при кафяво-червените с червен фирнис, и с украса, правена с печатчета преди изпичането на съда.

Печатчетата са с разнообразни орнаменти. Преобладават изпъкнали или вдлъбнати пръстени с точици и резки в тях, вписани по няколко пръстена едно в друго и пръстени, образувани от изпъкнали резки, продълговати правоъгълни печатчета със заоблени краища, пресечени в диагонал, с изпъкнали резки и точици; печати с изображение на листовиден орнамент; отвесни линии от напречни резки, правени с назъбено колелце, и др.

Когато печатът е нанасян върху повърхността на съда, отвътре се виждат следи от придържането с пръст при натиска. Когато украсата е нанасяна на вътрешната повърхност (случаят с купичките), от външната страна няма следи от печата. Вероятно повърхността е допълнително изглаждана. Има някои фрагменти

[1] Проби от тях са дадени за изследване в Геологическия институт на БАН, но още не са известни резултатите.

от щемпелуваната сиво-черна и червено-кафява керамика, при които украсата е направена с едни и същи печати.

Керамиката с червено-кафяв цвят е работена по подобие на вносната от типа на terra sigillata, само че тук украсата е нанасяна с печатчета и е вдлъбната, а не релефна, получена чрез калъп. Сходството между формите и орнаментите на двата вида керамика показва, че те са излезли от една грънчарска работилница и че са дело на местни майстори.

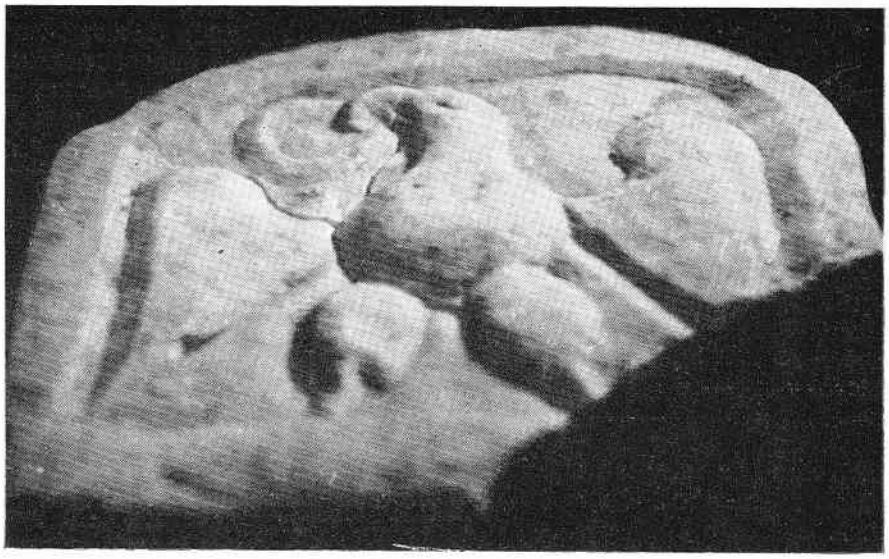

12 *Релеф на орел*
Relief d'argile

Третата група керамика обхваща фрагменти от съдове, каквито се срещат при втората група, но са без щемпелувана украса (обр. 8). Разграничават се две подгрупи:

А. Съдове със сиво-черен цвят:

1. Фрагменти от чашки с две вертикални заоблени дръжки, разположени симетрично една срещу друга на височината на устието. Тялото е биконично, с малко заоблено ръбче при устието. Повърхността е гладка, излъскана. Имат различна големина. Запазена е една цяла с размери: диам. на основата 2,5 см, диам. на устието 5 см, височина 5,6 см, височина на дръжките 3,2 см, дебелина на стените 0,2—0,5 см.

2. Фрагменти от купички с излъскана гладка повърхност с малко кръгло, профилирано дъно, конусовидно заоблено разширено тяло, завършващо при устието с малко заоблено ръбче или с издадено навън венче. Диам. на основата 3,5—4,5 см, височина 4,5—7 см, диам. на устието приблизително 13—18 см, ширина на венчето 1,2—1,8 см, дебелина на стените 0,3—0,8 см.

3. Фрагменти от големи плитки паници с плоски дъна, с излъскана повърхност, едни с широка хоризонтална леко наклонена периферия при устието, завършваща с полукръгли вдлъбвания. Ширина на венчето 2—3,3 см, височина на паниците 1,7—2,8 см.

Други плитки паници са със заоблено завити, леко наклонени стени, завършващи гладко, без ръбче. Височина 3—4,5 см. Една възстановена паница има размери: диам. на основата 27,5 см, диам. на устието 32 см, височина 4,5 см, дебелина на стените 0,5—0,9 см. По дъната на някои плоски паници от вътрешна страна има вдлъбнати концентрични линии. Същите ги има и в центъра на долната страна на дъното.

4. Фрагменти от кръгли цилиндрични устия от каничкис високи тесни шийки, украсени с пояси от изпъкнали хоризонтални пръстени с високо заоблено тяло. Диам. на шийката 3,5—4,3 см; фрагменти от трилистни устия на канички с част от шийката, украсена с изпъкнали линии.

Б. При керамиката с червено-кафяв цвят различаваме същите форми, както при сиво-черната керамика. И тук има фрагменти от чашки с две дръжки, фрагменти от купички, големи плитки паници с плоски дъна. Срещат се същите устия от канички с дълги шийки, с изпъкнали пояси от хоризонтални пръстени. Нова форма представят големите гърнета с широки хоризонтални устия с по две вертикални дръжки върху ръба и кръгли профилирани дъна с диам. 10—11 см. Не се среща вълнообразно изрязаното венче при купичките и плоските паници.

Керамиката от третата група е работена на грънчарско колело от пресята глина, която след изпичането е получила сиво-черен и червено-кафяв цвят. Повърхността на съдовете е излъскана, покрита с фирнис, украсена при някои с концентрични или пръстеновидни вдлъбнати линии.

Сходството между формите от двете подгрупи и тук още един път подчертава местното производство на керамиката, доста разпространена в Кюстендилския край. Среща се при случайно разкрити гробове в Кюстендил, надгробните могили в местността Имането и местността Соленицето в с. Богослов и другаде.

Намериха се 6 по-добре запазени глинени еднофитилни лампи (обр. 9 а). Плещите на една от лампите са украсени с релефни листа (обр. 9 б).

Откриха се и няколко глинени тежести за стан (обр. 9 в) и прешлени от груба глина с керемиденочервен цвят след изпичането.

Между битовите предмети трябва да се споменат и костените игли и шила, фрагменти от стъклени съдове. Намери се един цял стъклен балсамарий, висок 7,2 см, диам. на устието 1,8 см (обр. 9 г).

Интересна е бронзовата каничка с вертикална дръжка и плоско кръгло дъно (обр. 10). Височина 19 см, диам. на дъното 7,3 см, диам. на устието 8,2 см.

III. Скулптурни произведения

1. Долна част от торсо на мраморна статуйка на жена, вероятно богиня Афродита (обр. 11). Непосредствено от бедрата се спуска богато надиплен хитон, прихванат отпред с лявата ръка. Запазена височина 14 см, ширина средно 7,5 см, дебелина 4,5 см.

2. Мраморна плочка с релефно изображение на орел насреща с разперени крила в страни и с клюн, обърнат надясно, в който държи венец (обр. 12). Височина 17,7 см, ширина 16,2 см, дебелина 1,7 см. Плочката е счупена на четири части, единият ъгъл липсва. Намерена е в помещение 2.

3. Фрагмент от мраморна оброчна релефна плочка със запазена малка част от изображението — мъж насреща с прибрана коса до ушите, тялото до кръста е голо, дясната ръка, леко прегъната, е издадена встрани (запазена до китката), лявата ръка, вдигната на височината на рамото, държи вероятно жезъл. Може би е част от оброчна плочка на Зевс. Запазена височина 7,5 см, ширина 5,5 см, дебелина 1,8 см.

Намериха се още няколко малки фрагменти от релефни оброчни мраморни плочки.

От оръдията на труда се откриха един железен нож и железен копач.

IV. Монети

Бяха открити и следните монети:

а) колективна находка от 61 сребърни римски монети, една от император Антонин Пий (138—161), 48 броя от император Гордиан III (238—244). Останалите 13 са много патинирани и не са още почистени. Всичките се намериха на пода на хипокауста в северната част на помещение № 2, патинирани и слепени една с друга;

б) една бронзова пауталийска императорска монета от Фаустина Млада (161—180), жена на Марк Аврелий. На обратната страна е изобразена Хигия, права, в дясната ръка държи пръчка, а с лявата храни змия, увита около колона. Намери се в помещение № 4 над хипокауста;

в) осем броя бронзови римски монети изтрити, силно патинирани, не се четат. Намерени са на различни места в помещенията.

От всичко разгледано дотук се вижда, че се разкрива архитектурен комплекс от късноримската епоха. Изхождайки от строежа, където навсякъде се използува смесената зидария с четири реда тухли в пояс[1] и хоросан, наситен с тухлени частици, можем да отнесем сградата към първата половина на IV в. На тази датировка противоречи колективната находка от монети, най-късните от които са от времето на император Гордиан III, и другите монети.

Какво е било предназначението на сградата, ще може да се установи точно само след като бъде цялостно проучена. Досега тя е била тълкувана като асклепион.

Поставената задача пред Окръжния музей да проведе спасителните разкопки през 1962 г. беше разрешена частично. Разкопаването ще продължи и през следващите години.

[1] С. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийски строежи, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 165.

Печатите на Първи италийски легион в Свищовския музей

Маргарита Тачева

Историята на римските провинции Мизия и Тракия, земите на които в по-голямата си част влизат в територията на нашата страна, е тясно свързана с военната история на Римската империя главно поради тяхното стратегическо значение като преден пост срещу нападенията на варварските племена по долнодунавския лимес. Стануващите тук римски войски стават един от основните фактори за романизацията на местното тракийско население. За строителната им дейност съдим по голямото количество намерени тухли и керемиди с печати на I италийски, V македонски, XI Клавдиев легион и др. Произвежданите от тях строителни материали са били купувани от населението. Разпространението на тези материали може да бъде до известна степен указание за икономическите връзки, съществували както между войската и населението, така и между отделните области в провинцията.

В настоящата работа се публикуват печати на I италийски легион, намерени в Нове и околността му, които се съхраняват в Свищовския музей.[1]

На историята на I италийски легион са посветени много изследвания,[2] които изясняват

[1] Мой приятен дълг е да благодаря на проф. Хр. Данов, доц. В. Велков и проф. Б. Геров за всестранната помощ, която ми оказаха при работата ми с епиграфските материали.

[2] E. Mitrescu, Istoria legiunei I Italica, Bucareşti, 1889; F. Beuchel, De legione Romanorum I Italica, Lipsiae, 1903; B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia, Klio, VI, 1906; H. van de Weerd, Etude historique sur trois legions romaines du bas Danube, Paris, 1907; F. Ritterling, Legio, RE, XII, кол. 1407 сл.; Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ч. I, ГСУ ИФФ, т. 45, 1948—1949; ч. II, ГСУ ФФ, т. 47, 1950—1952, стр. 82; т. 48, 1952—1953; за литературата до 1903 г. вж. у Beuchel, цит. съч., стр. 7, заб. 1.

редица въпроси във връзка с пребиваването му в провинцията Долна Мизия. Създаден от Нерон през 66 или 67 г.,[1] I италийски легион е бил изпратен тук през декември 69 г.[2] и настанен на специален лагер в Нове (местността Стъклен, на 4 км източно от Свищов), където е заместил VIII августовски легион и е останал през цялата античност. Отделни части от легиона са квартирували в различни места на провинцията. Може би целият легион е участвувал във вексилациите на мизийските войски за войните на император Траян в Дакия.[3] Непотвърдено от епиграфски материали, но възможно е участието му във вексилациите за потушаването на еврейското въстание при Адриан (132—135), както и за мавританските войни на Антонин Пий (144—152). За маркоманската война (169—175) е била създадена извънредна войскова част от I италийски и IV Флавиев легион под командата на A. Ilius Pompillus... Berenicianus.[4] Заедно с останалите мизийски войски I италийски легион е участвувал активно в събитията, последвали свалянето на Комод, и се е присъединил към войските на Септимий Север. Под командата на L. Marius Maximus той е взел участие в обсадата на Византион и във войната срещу Clodius Albinus в Галия. За участието му във войните и събитията през III в. античната традиция не дава почти никакви сведения. Многобройни надписи на войници и бенефициарии от Салона сочат сигурно,[5] че легионът се е намирал за известно време в Далмация[6] или поне е изпратил там отделни части през III в.[7] Епиграфски е доказано редовното му участие във вексилациите за охрана на гръцките градове в Таврическия Херсонес от времето на Антонин Пий до средата на III в.[8]

Not. Dign., Or., XL, 30 споменава Нове като седалище на префекта на I италийски легион и през късната античност. Тогава гарнизонът на Мизия Секунда се е състоял от I италийски и XI Клавдиев легион (със седалище Дуросторум), помощни войскови части и отреди.[9] Характерно за късните печати както на V македонски, така и на XI Клавдиев легион е прибавянето на името на селището, в което те са станували, напр. Leg(ionis) V M(acedonicae) Oes(co)[10], leg(ionis) XI CL(audiae) p(iae) f(idelis) Cand(idianae), leg(ionis) XI CL(audiae) p(iae) f(idelis) Tra(ns)m(ariscae).[11] Такива печати от I италийски легион досега не са известни.

В Свищовския народен музей се съхраняват повече от 40 цели и фрагментирани тухли и керемиди, произвеждани, както показват печатите върху тях, от I италийски легион. Тук публикуваните печати се намират най-вече върху керемиди: върху един имбрекс (№ 1)[12] и върху тегули (№ 2—12) и по-малко върху тухли (№ 13—20). Размерите на тухлите, които са достигнали до нас повече във фрагментирано състояние, дават възможност да определим няколко формата: а) с дебелина 8 см (№ 17 и 17 а); б) с дебелина 6 см (№ 13); другите размери са 40×26 см; в) с дебелина 5,5 см (Свищовски музей, инв. № I 1036), дължина 46 см; г) с дебелина 4 см (Свищовски музей, инв. № I 14), квадратна със страна 35 см; д) с дебелина 3,5 см (№ 14) и дължина 34 см.

От запазените изцяло тегули (№ 4, 5, и 7а) може да се установи една постоянна ширина 47 см, дебелина 3,5—4 см, а дължината е 57, 61 или 64 см.

Имбриците, чиято дебелина е 2,5—3 см, се срещат в два основни типа: а) с ширина 37—39 см, еднакви в двата края. От този вид с печат не са известни досега; б) с различна ширина в двата края — 14 и 17 см (№ 1). Дължината и при двата вида е 61 см.

Върху някои от тухлите и тегулите се забеляват знаци от 3—4 плитко вдълбани концентрични полуокръжности (№ 2, 3 и 4), вълнообразни линии (№ 14) или с форма почти на осморка.

Цветът на тухлите е червен (№ 12, 16, 17 и 17 а, 19 и 20), розово-жълт (№ 1, 2, 3, 6 и 8), глиненожълт (№ 7, 7 а, 11, 11 а и 15) и жълточервеникав (№ 4, 5, 9, 10, 13, 14 и 18).

По форма печатите са правоъгълни с известно закръгляване на ъглите. Някъде печатът е поставен в рамка (№ 13 и 14). При № 17 и 17 а се забелязват малки външни уши в очертанията му. Единствено при № 13 надписът е в tabula ansata, а при № 12 — в очертанията на стъпало на човешки крак.

Преобладаващото количество тухли и керемиди са с позитивен и изпъкнал печат. С негативен и изпъкнал печат са две тегули (№ 2 и 3) и единственият имбрекс (№ 1), чийто печат е много грубо изработен. По начина на изразяване № 2 се приближава до № 15, който пък от своя страна има същото изписване на А като това при № 3 (с неравни наклонени хасти).

[1] F. Beuchel, цит. съч., стр. 10; Б. Геров, цит. съч., ч. I, стр. 10, заб. 1.

[2] F. Beuchel, цит. съч., стр. 60; според B. Filow, цит. съч., стр. 27 — през ноември 69 г.

[3] G. Ştefan, Dacia, XI—XII, 1945—1947, стр. 143 сл., доказва, че лагерът при Драшна-де-сус е съществувал от 102—118 г. Там се намират тухли с печати на XI Клавдиев и на V македонски легион, а също и I италийски; срв. обр. 5, № 1, 3, 5; срв. F. Beuchel, цит. съч., стр. 82, заб. 4, който не е наклонен да датира лагера през Траяново време.

[4] CIL, VIII, 2582=Dessau, ILS, 1111; вж. F. Beuchel, цит. съч., стр. 84, заб. 3; B. Filow, цит. съч., стр. 76, заб. 2.

[5] CIL, III, 1906, 2023, 1781 (от 225 г.), 12899, където легионът е наречен Severiana.

[6] Б. Геров, цит. съч., ч. II, стр. 41.

[7] F. Beuchel, цит. съч., стр. 89.

[8] E. Ritterling, RE, XII, кол. 1412, CIL, III, 14214[34]; VIII, 619; Cagnat, AE, 1900, стр. 65, № 200.

[9] Not. dign., Or., XL. 11—36.

[10] Z. Morfova, Briques et tuilles à éstampilles d'Ulpia Oescus, Latomus, 1959, стр. 643; D. Tudor, Contribuţii privatoare la armata Daciei Ripensis, SCIV, XI, 2, 1960, стр. 337.

[11] Това навежда на мисълта, че може би само селищата, упоменати в Not. dign., Or., XL, 30—36, като седалища на префектите, са имали военното производство на строителни материали. В такъв случай вместо поправката на Зеек, посочена в Извори за българ. история, II, стр. 245, заб. 1 към Not. dign., Or., XL, 35 (вместо Трансмариска се предлага Дуросторум вероятно по аналогия с Not. dign., Or., XL, 30—32), може да се приеме Candidiana.

[12] Срв. в приложения каталог, където образците имат същата номерация.

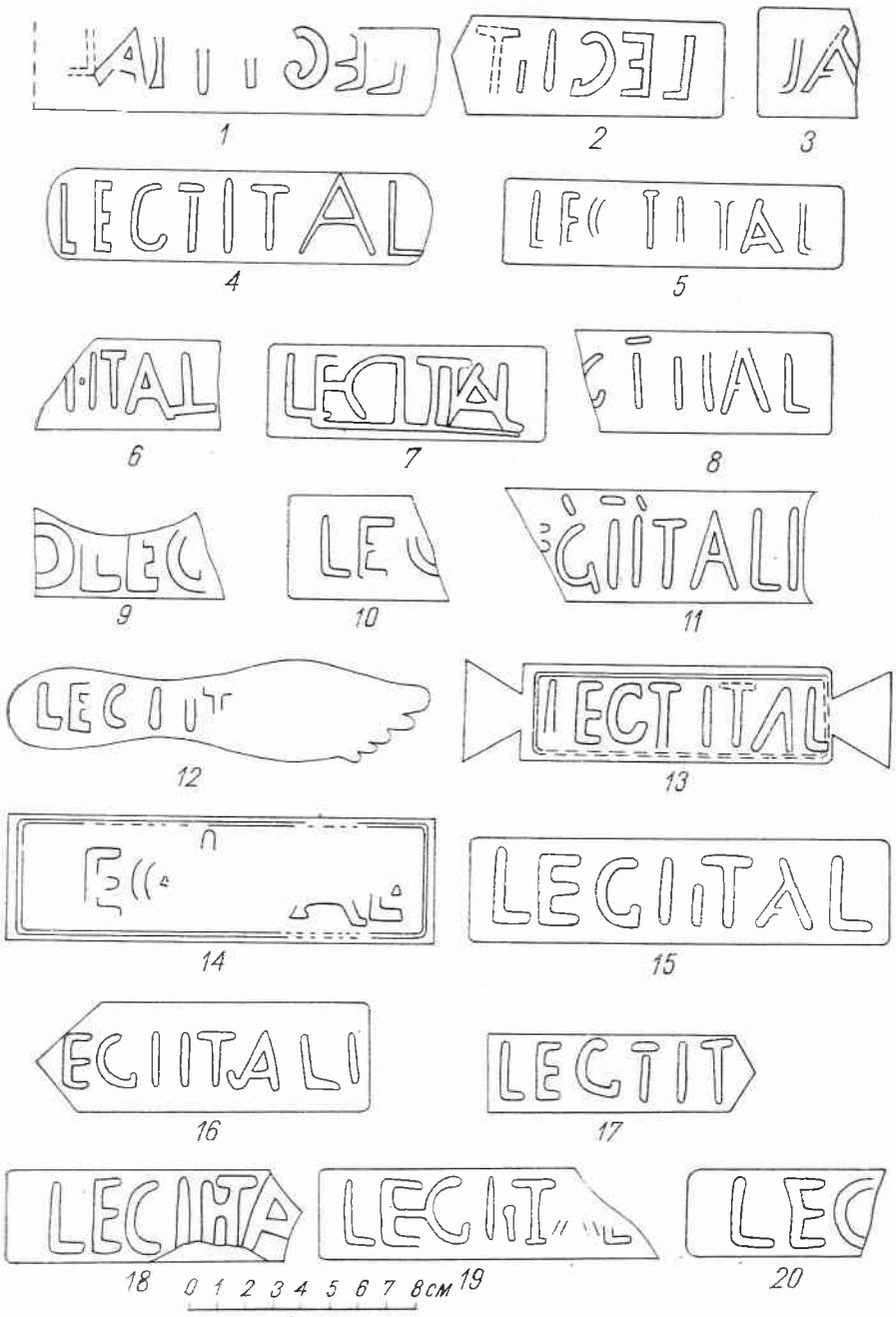

1 *Печати на Първи италийски легион*
Estampilles de la Première légion italique

Името на легиона се предава в печатите главно чрез съкращението LEGIITAL с изключение на № 11 и 16, където той е LEGIITALI.[1]

Печатите на I италийски легион имат следните палеографски особености:

Буквата L не се отличава от обикновеното изписване — образувана е от отвесна и хоризонтална хаста. При печат № 6 хоризонталната хаста се издължава необичайно наляво.[2]

При буквата E хоризонталните хасти са винаги равни, на еднакво разстояние една от друга. При № 19 средната хаста се свързва със следващата буква G.[3]

Буквата G се изразява чрез C (№ 7, 7а, 12 и 18) или чрез G — във всички останали случаи. Буквата C има форма на дъга и е издута повече в долната част. G се предава като C, чийто долен край завършва с отвесна чертица. По-особен е случаят при № 11 и 11 а, където тази чертица е наклонена, а над буквата има друга къса наклонена чертица.[3]

Цифрата I се предава с една отвесна хаста, като при това се наблюдават няколко случая: а) отвесната хаста е равна по височина на останалите букви (№ 7 и 12, 15, 16 и 18); б) отвесната хаста е по-висока от останалите букви,[4] като понякога в горния край има разширение (№ 5);[5] в) над отвесната хаста има хоризонтална чертица (№ 11),[6] която понякога се слива с нея (№ 13)[7] или пък е за сметка на височината ѝ (№ 4 и 17).[8]

Буквата I се предава с отвесна хаста обикновено с размерите на останалите букви. При № 4 тя е удължена при горния край,[9] а при № 2, 15 и 19 има половината от височината на останалите букви,[10] оставайки под хоризонталната хаста на следващата буква T. При № 11 над I има наклонена чертица,[11] при № 18 тя се свързва със следващата буква T чрез хоризонтална чертица.

При изписването на буквата T няма особени случаи.

Буквата A се предава с няколко варианта: при някои от печатите (№ 3, 5, 7, 7а) двете наклонени

[1] Срв. G. Tocilescu, № 49; CIL, III, 7617, 6239.

[2] Не се среща L с долна хоризонтална хаста, която се издига нагоре, както е у К. Шкорпил, цит. съч., табл. LII, № 10.

[3] Срв. G. Tocilescu, цит. съч., № 49 h; Z. Morfova, цит. съч., стр. 641.

[4] Пак там, № 49 g.

[5] Пак там, № 49 g; ИРАИК, X, табл. XX LII, № 10 и 13; Z. Morfova, цит. съч., стр. 641.

[6] CIL, III, 7617, 12522, 8072; G. Tocilescu, цит. съч., № 49 a, e, h; G. Ştefan, цит. съч., обр. 5 з, 5; Z. Morfova, цит. съч., стр. 641.

[7] Срв. G. Tocilescu, цит. съч., № 49, b, d.

[8] Пак там, № 49 i.

[9] Пак там, № 49 g.

[10] К. Шкорпил, цит. съч., табл. LII, № 11.

[11] G. Tocilescu, цит. съч., № 49 h; Z. Morfova, цит. съч., стр. 641.

хасти не са равни, като лявата хаста продължава нагоре, но буквата остава еднаква по височина на другите букви.[1] При № 16 лявата хаста има опашчица. При № 4, 11 и 11 а хастите на буквата А са еднакво дълги, но самата буква, както и следващата С са по-високи от останалите.

Лигатури се наблюдават само при № 7 и 7 а, където са свързани LE, GI, IT, AL.[2]

*

Освен разгледаните в настоящата публикация печати върху тухли и керемиди, произведени от I италийски легион, в Свищовския народен музей се съхраняват и такива, намерени при разкопките, проведени от българо-полската експедиция, която се организира от Археологическия институт при БАН и Варшавския университет от 1960 г. насам на територията на Нове. Също така при разкопките на Института за гръко-римска древност при Германската академия на науките в Берлин в римския кастел Ятрус до с. Кривина, Русенско, са открити тухли и керемиди с печати на I италийски легион.[3] Едва след обработването на материалите от тези разкопки ще бъде възможно едно по-точно датиране на тухлите и керемидите с печати на I италийски легион, свързани с историята на Нове и I италийски легион.[4]

[1] К. Шкорпил, цит. съч., табл. LII, № 11; Tocilescu, № 49.

[2] Пак там, табл. LII, № 12.

[3] Данните дължа на ст. н. с. Теофил Иванов, главен ръководител на разкопките.

[4] Печати на I италийски легион са открити също така в други кастели и селища в провинция Долна Мизия, така също и в Дакия, Херсонес и др.; от Нове: CIL, III, 7851 6239a, LEGIITAL; CIL, III, 7617, LEGIITALI; от Димум: CIL, III, 14464[1], LEGIITA; от Ескус: AEM, XIV, стр. 15, № 9, LEGITA; Latomus, 1959, стр. 641, LEGIITAL, A. Frova, Boll. del R. Instituto di Arch. e St; dell'Arte, 1941; от Плиска: ИРАИК, X, 1905, табл. LII, № 9—15; от Трезмис: CIL, III, 6239c — LEGIITALI; от Риека: CIL, III, 12522— LEGIITAL; в Букурещкия музей: CIL, III, 6239b. LEGIITAL; Tocilescu, цит. съч., № 49, a— i— LEGIITAL; от Драшна-де-сус; CIL, III, 12530a — LEGIITAL; Dacia, XI—XII, 1945—1947, стр. 124, обр.5—1, 3, 5; от Малва; CIL, III, 14491; от Турну Северин: CIL, III, 8072 — LEGIITAL; от Алжир (в Сенжерменския музей): CIL, VIII, стр. 911 — GIITAL; от Херсонес: Cagnat, AE, 1900, № 200 — LEGIIT. В Русенския музей се намират 14 непубликувани печата на I италийски легион. Съобщението дължа на др. В. Димова, уредник на арх. отдел. Макар че те са намирани наред с късни печати, частни или военни, и при тях съкращението е, както при намерените в Нове (без указание на селищата).

Каталог

на печатите на I италийски легион в Свищовския музей (обр. 1)

А. Имбрици

1. Изпъкнал негативен печат, 12×3 см, височина на буквите 2,7 см, [1] инв. № I 20. LAIIƆƎL.

Б. Тегули

2. Изпъкнал негативен печат, (9)[2]×3,5 см, височина на буквите 2,5 см, инв. № I 1018. TIIƆƎL.

3. Изпъкнал негативен печат, (3,8)×4, височина на буквите 2 см, инв. № I 1033. .IA.

4. Изпъкнал позитивен печат, 13,5×3,5 см, височина на буквите 2,5 см, инв. № I 11. LEGIITAL.

5. Изпъкнал позитивен печат, 12/3 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 12. LECIITAL.

6. Изпъкнал позитивен печат, (7)×3,2 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1028. I·ITAL.

7. Изпъкнал позитивен печат, 8,8×3 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1022.[3] LECIITAL.

7 а. Изпъкнал позитивен печат, 8,8×3 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1035.[4] LECIITAL.

8. Изпъкнал позитивен печат, (9,5)×3,5 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1033. GIITAL.

9. Изпъкнал позитивен печат, (7)×(3,2), височина на буквите (2,1) см, инв. № I 1023. LEG [IITAL ?].

10. Изпъкнал позитивен печат, (6)×3,5 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1017. LEG [IITAL ?].

11. Изпъкнал позитивен печат, (11)×4 см, височина на буквите 2,5—3 см, инв. № I 1027.[5] GIITALI.

11 а. Изпъкнал позитивен печат, (8,5)×4 см. височина на буквите 2,5—3 см, инв. № I 1024, IITALI.

12. Изпъкнал позитивен печат, 13×3,5 см, височина на буквите 1,5 см, инв. № I 1020.[6] LECIIT.

13. Изпъкнал позитивен печат в tabula ansata, 11×4 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1034. LEGIITAL.

14. Изпъкнал позитивен печат в рамка, 12×3 см, височина на буквите 2,5 см, инв. № I 1015. EC·I . . AL.

В. Латеркули

15. Изпъкнал позитивен печат, 15×3,5 см, височина на буквите 2,2 см, инв. № I 1031. LEGIITAL.

[1] К. Шкорпил, Знаки на строительном материале, ИРАИК, X, 1905, табл. LII, № 9 и 10, единствено публикува негативни печати на I италийски легион, които са различни от намерените в Нове.

[2] Цифрите в скоби показват размерите на фрагментираните печати.

[3] Същият печат у К. Шкорпил, табл. LII, № 12, Tocilescu, № 49 d.

[4] Печатите, означени с еднакъв номер, са еднакви.

[5] Същият печат у G. Tocilescu, Monumentele epigrafice şi sculpturali ale Muzeului national de antichităţi din Bucureşti, I, Instrumentum, N; 49 h; Z. Morfova, цит. съч., стр. 641.

[6] Същият печат у К. Шкорпил, табл. LII, № 11.

16. Изпъкнал позитивен печат, (11,5)×4 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1030. EGIITALI.

17. Изпъкнал позитивен печат, (11)×3,5 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1025.[1] LEGIIT.

17 а. Изпъкнал позитивен печат, (10)×3,5 см, височина на буквите 2,5 см, инв. № I 1029. IITAL.

18. Изпъкнал позитивен печат, (10)×3—3,5 см, височина на буквите 2,5 см, инв. № I 1021. LECIITA.

19. Изпъкнал позитивен печат, (12)×3,2 см, височина на буквите 2,5 см, инв. № I 1019. LEGIITAL.

20. Изпъкнал позитивен печат, (6,5)×3,2 см, височина на буквите 2 см, инв. № I 1032. LEC [IITAL ?].

[1] Същото очертание вж. у G. Tocilescu, № 49 f., гдето обаче буквите са различни по стил.

Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийско

Неделчо Петков

През 1962 г., както и преди това, при проучването на праисторическото селище в местността Пеклюк при с. Гълъбовци, Софийско, се откриха разнообразни находки от енеолитната епоха. Освен жилище № 3, символичното погребение,[1] в тази част на селището се попадна на късове от глинена мазилка от грънчарска пещ (обр. 1).

При внимателно разчистване на мазилката се установи, че част от пещта е разрушена при неизвестни обстоятелства. Запазена е само западната страна (обр. 2). Благодарение на внезапното напускане на селището глинените съдове и всички други глинени предмети, които са поставени за изпичане, са запазени in situ, без да бъдат опожарени. Селището, както изглежда, е било напуснато в момента, когато пещта е била напълнена и огънят ненапълно изгаснал. Намерените каменни бойни топки и три камъка, от които два са от хромели, са били хвърлени, за да се разруши пещта, като са счупени няколко глинени съда, поставени в нея. Иначе не бихме си обяснили откриването на всички предмети, които, още горещи, не са могли да бъдат взети нито от напускащите, нито от нападателите на селището. Това внезапно напускане на селището се потвърждава и от проучването на жилище № 3, дето до северната каменна стена се намериха вложени един в друг пет глинени съда, счупени от бойни каменни топки; три от които се намериха в самите съдове, а другите две паднали непосредствено до тях. Цели глинени съдове, каменни оръдия и други битови предмети не бяха открити, факт, който сочи, че при напускане на селището обитателите са взели със себе си най-необходимите средства за поддържане на живота извън селището. Подобно явление констатирахме и при проучването на Голямата могила при с. Горни Пасарел, Софийско.[2]

Грънчарската пещ, разкрита в югоизточния склон на Кривша, е разположена на 5 м западно от жилище № 3 и отстои на 10 м от символичното погребение. От продължителните валежи в околността на Пеклюк землените площадки около върха, гдето е възникнало селището, са измити и отнесени по стръмно спускащите се склонове от всички страни на Кривша.

Пещта има елипсовидна форма и е ориентирана с посока изток—запад (обр. 2 и 4а). Нейните размери, които определихме при основата, са съответно: дълж. 2,50 м, шир. 1,60 м. На запазената сводеста част височината достига 40 см, ширината 70 см и дължината 65 см. Тя има купообразно заоблена горна част, с максимална височина в средата 70 см. Изградена е от заоблени и загладени дървени колове с дебелина около 3 см, измазани с глина. Дебелината на мазилката на стената на пещта е около 10 см. Късове от такива мазилки със запазени следи от колове се откриха в северната част на пещта. Вътрешната страна на някои парчета от стенната мазилка от огъня е разстопена и деформирана.

Какъв е бил покривът на тази грънчарска пещ, не е известно. Всеки случай така, както на много места у нас съвременните грънчарски пещи не са напълно засводени, а отгоре е имало отвор, през който се поставят и нареждат глинените съдове. С оглед на височината на пещта съдовете са нареждани, като най-високите се намериха в средата. Малките глинени съдчета и останалите предмети заемат периферията при основата на пещта.

Подобни грънчарски пещи с отвори отгоре, през които са нареждани глинените съдове, са ни познати от съвременните грънчарски работилници в Троянско,[3] Трънско и др. След напълването на пещта отворите не се затварят, а

[1] Н Петков, Едно символично погребение в Пеклюк, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 68 сл.

[2] Н. Петков, Праисторически материали. . ., ИАИ, XXII, 1959, стр. 44.

[3] П. Хаджиев, Грънчарството в Троянско, София, 1954, стр. 33, 35, 73—78, обр. 32, 35.

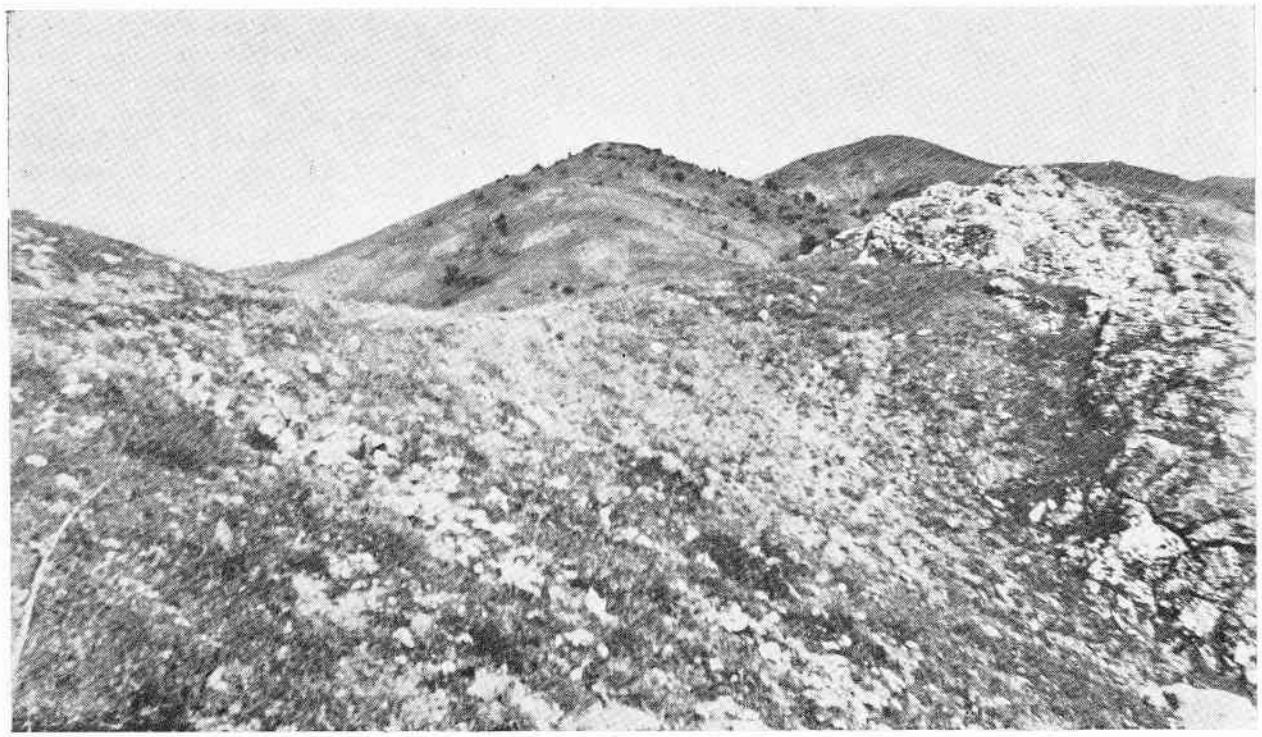

а *б* *в*

1 *Изглед на местността Горните уши в Пеклюк: а — грънчарска пещ; б — жилище № 3, и в — погребение. В дъното връх Жерман △ Vue du lieu dit „Gornite uši" de Pekluk: a — four de potier; b — habitation No 3; c — ensevelissement. A l'arrière plan le sommet Jerman*

се покриват със счупени паници или парчета от гърнета.[1] В селището при Михалич е открита запушалка на глинена пещ. Запушалката е направена от глина. Че грънчарската пещ в Пеклюк е имала отвор отгоре, свидетелствува не само цялостното измазване на вътрешността, но и правилното, амфитеатрално нареждане на глинените съдове и останалите предмети.

По начина на направата на пода грънчарската пещ не се отличава от подковообразната пещ в жилище № 1 от същото селище. Върху заравнената основа са наредени късове от глинени съдове, измазани отгоре с жълта глина, с дебелина около 10 см. Над тази мазилка се очертава хоризонт от глина с черен, овъглен цвят (дебела 5 см) и най-горе червеникав, песъчлив насип, дебел около 10 см.

Подът в средната част на пещта представлява правоъгълна яма (дълж. 2,50 м, шир. 30—40 см и деб. 20—25 см), изпълнена с пепел и въглени от горели дървета. Изглежда, че това е огнището на пещта, откъдето е ставало страничното, равномерно изпичане на всички съдове и глинени предмети. За поставяне на горивен материал от северозападната страна е направен специален отвор със сводеста форма и размери: шир. 27 см, вис. 12 см и дълж. 10 см. Отворът откъм вътрешната страна е облицован (подлепен) с късове от глинени съдове.

По-пълна представа за формата и вътрешното устройство на пещта ни дава западната, сравнително по-добре запазена страна. Тук поясно е очертана връзката на куполовидната част с основата (обр. 4). Тя е разделена на две несиметрични части: южно отделение, гдето се нареждат съдовете. Неговите размери съответно са: дълж. 2,50 м, шир. 1 м и вис. 70 см.

Второто или северно отделение (дълж. 2,50 м, шир. 60 см и вис. 70 см) има също издълбана яма, която служела за огнище. След като е напълнена със съдове и други глинени предмети, горивото е било запалвано през полукръглия отвор, през който вероятно е поставяно допълнително гориво. Под много от малките глинени съдчета и останалите предмети, поставяни за изпичане, са подложени плоски късове от изпечени глинени съдове, а между тях празнината е запълнена с парчета от изпечена глина. Всички глинени съдове и останалите предмети, открити в пещта, са пълни със счукана на прах печена глина. От външната страна те са налепени с тънък слой от същата глинена смес, с каквато са налепени съдовете, поставени за изпичане.[2]

Известно е, че при направа на съдове глината се свива, като изпуска голяма част от водата. Този процес става два пъти. Първия път глината се свива при сушенето на съдовете. При изпичането те се свиват повторно. Ако обаче глиненото тесто предварително се измеси със счукана на прах печена глина, те намаляват значително свиваемостта си. Вероятно и при

[1] Димитров и Пушкаров, Кратко ръководство за грънчарите, София, 1910, стр. 19; П. Хаджиев, цит. съч., стр. 34.

[2] От грънчарското производство у нас е известно, че слабо засъхналите съдове се хумосват с белило (ангоба); вж. Хаджиев, цит. съч., стр. 20.

2 *Грънчарската пещ заедно с част от откритите глинени съдове △ Four de potier et une partie des vases en argile*

случая с пещта в Пеклюк, за да се предотврати свиването на съдовете, са били напълнени със счукана на прах печена глина. По същия начин са правени и глинените съдове и от други находища.

Колкото се касае до налепването на съдовете от външната страна със същата механична смес, може да се обясни не само предпазването от тяхното свиване, но и като средство за запазване на основния цвят, графитния, или друг рисуван орнамент, нанесен върху външната или вътрешната повърхност преди изпичането.[1]

Трябва да се изтъкне и фактът, че глинените съдове и други предмети от грънчарското производство през това време са със запазен черен, металически цвят на графита и пр. В много случаи обаче, гдето жилищата са опожарени, намерените графитни украси са променили

3 *Част от глинените съдове, открити в пещта Une partie des vases en argile découverts dans le four*

цвета си и са останали белезникави. Такова е и глиненото съдче, представено на обр. 7б. Намерено е непосредствено до огнището в пещта, което от високата температура не само е деформирано, но и графитният орнамент от външната страна е придобил белезникав цвят.

Необяснимо остава обстоятелството, че в почти всички съдове се откриха поставени цели и счупени кремъчни остриета, заоблени и лъскави каменни топчета, каменни и костени гладилки. Някои от тях са с поставени и зъби от глиган.

Дали те са имали някакво сакрално значение, свързано с изпичането на съдовете или пък след изпичането им са служели за почистване на полепналата върху тях глинена замазка, трудно е да се каже с положителност. При разглеждане на изпечените съдове и другите глинени предмети, открити тук, дойдохме до заключението, че второто предположение е по-приемливо.

Колко съдове и други глинени предмети е имало в грънчарската пещ в Пеклюк? Ето един въпрос, който остава открит, тъй като по-голямата част от пещта е разрушена, а и големите глинени съдове са натрошени на малки парчета. От намерените късове от съдове възстановихме почти цялата форма на повече от 20. Открити бяха и напълно запазени и непокътнати цели глинени съдове, два похлупака, една лампа, глинен фалус и прешлен за вретена.

Всички съдове, разкрити тук, са изработени на ръка от пречистена глина, каквато и днес населението копае в близко съседство с Пеклюк в местността Козирица и Камико. Глината съдържа много примес на варовик и други минерални частици. В състава се съдържа и хематит, което придава червеникавия цвят на съдовете. Освен това трябва да се каже, че при направата на малките съдчета се използува един вид тесто, а при големите — два или повече вида тесто с различен състав. Двете части на съда, особено тези с тясното устие, са работени отделно, след което са споени (съединени) с помощта на глинена лента, добре загладена в най-издутата част на тялото.

При изработването на съдовете глиненото тесто е поставяно върху плосък предмет, а в известни случаи и на плетки, от които и след изпичането са за-

[1] Химическият анализ на счуканата на прах смес от глина, направен в лабораторията на Археологическия музей при БАН от Д. Чавдаров, даде следния състав: грубо стрита смес от глинозем, малко варовик и зърна от печена до червено керамика. За получаване на еднакъв цвят на глинените съдове огънят на пещта трябва да бъде страничен, без скара на огнището. Такива са и лежащите пещи с купообразна форма. Съдовете се нареждат върху пясък. Ако в глината има хематит, печенето на съдовете става по два начина: оксидично до червен и редучно с пепеляв цвят.

пазени във вид на отпечатъци най-различни мотиви. След оформянето на съда с помощта на острие от кост, кремък или мидена черупка е нанесен орнамент. Релефният или вдлъбнатият орнамент е правен и от прищъпване с палеца и показалеца. Съдовете са изгладени с разреден разтвор от фино пречистена глина, която образува тънък слой от двете или едната външна или вътрешна повърхност. Върху добре изсушените съдове има и рисуван орнамент с графит. Дръжките, чучурчетата и други съставни части са прикрепвани след оформянето на съда.

Понеже по-големите съдове, които са намерени в пещта, са силно фрагментирани, трудно е да се определят първоначалната форма и размерите, които едва са достигали до 70 см. На един голям глинен съд, със запазени следи от плетка върху дъното, измерихме приблизителен диаметър 40 см. Този и много други съдове са имали висока шийка, издута средна част и равно дъно. Снабдени са с две симетрично разположени в горната част на тялото заоблени дръжки. Украсени са с помощта на нокът орнамент, релефни конусовидни пъпки или зооморфни израстъци, служели за дръжки. И по тези съдове се намери налепена отвън и отвътре счупена на прах печена глина. В съдовете са поставени по едно и по-рядко по две кремъчни остриета, заоблени кварцови камъчета, костени гладилки. Повечето от тях са фрагментирани ножове и ножовидни остриета, стъргалки от удължени пластинки със загладени и излъскани странични плоскости, което явно е придобито от продължителна употреба. Само две от целите удължени кремъчни пластинки са с ретуш по страничните ръбове.

Тук ще направим кратка характеристика на по-добре запазения инвентар, открит от грънчарската пещ, като се спрем на формата и тяхното предназначение. Находките ще систематизираме и по разположението, което заемат в пещта, в следния каталог:

1. Глинено съдче с две отвесни заоблени дръжки (обр. 6 а). От едната страна има бледорозов, а от другата — слабо опушен цвят. Равно дъно. В счуканата на прах печена глина, поставена в съдчето, се намери кремъчно острие (обр. 5 г). Вис. 8,5 см и диам. 11 см.

2. Глинено съдче със силно стеснена и заоблена шийка (обр. 6 б). Снабдено е с две вертикални дръжки, които излизат от устието и преливат към разширеното тяло. Вис. 10 см и диам. 10 см. Слабо опушен цвят. Изпълнено е със счукана на прах печена глина, в която се намери кремъчно острие, представено на обр. 5 р.

Подобно съдче ни е познато от селището при с. Криводол, Врачанско,[1] Плочник[2] (Югославия) и другаде.

3. Глинено съдче с висока шийка, силно разширено тяло и конична долна част (обр. 6 г). Снабдено е с две косо разположени, вертикално пробити дръжки, прилепени под шийката. Горната повърхност от външната страна е украсена с врязани вдлъбнатинки, направени с нокът. Украсите са разположени в четири полета.

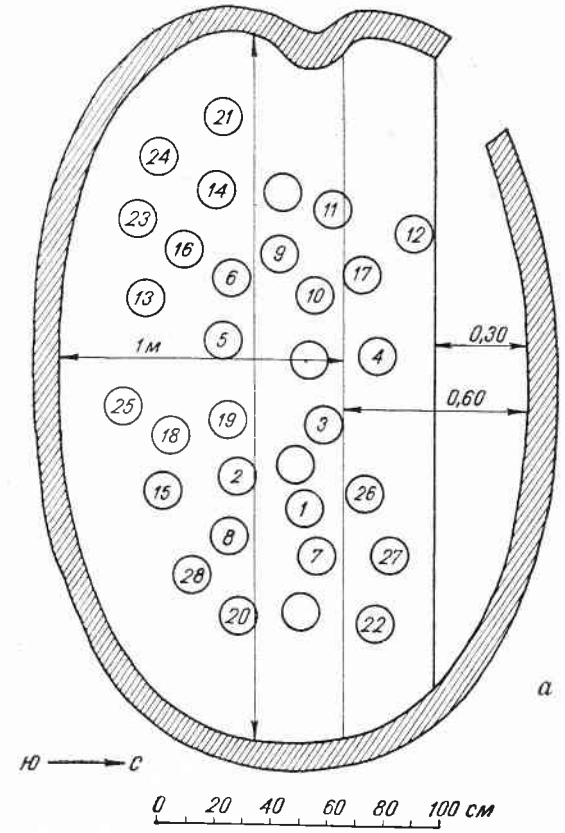

4 *Разрез на грънчарската пещ: а — скица на основата на пещта и глинените съдове по каталога; б — вертикален разрез. Реконструкция*
Coupe du four de potier: a — esquisse de la base du four et les vases en argile d'après le catalogue; b — coupe verticale. Reconstruction

В пълния със счукана печена глина съд се намери добре загладено кварцово камъче с розов цвят, представено на обр. 5 н, и кремъчно острие на обр. 5 л. Вис. 23 см и диам. 20 см.

Подобна форма и украса има съдчето от символичното погребение в същото селище. Срещат се и на запад от Велика Хумска чука при Ниш (Югославия). Те показват най-голяма прилика със съдовете от селището при Криводол.

4. Съд с кълбовидна форма (обр. 6 д). Има ниска права шийка и равно дъно. Върху разширеното тяло са прикрепени две пъпчести хоризонтално пробити дръжки. Външната до-

[1] В. Миков, Предисторическото селище до Криводол, Врачанско, РП I, 1948, стр. 9 сл.

[2] M. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 1958, стр. 56—58, обр. 7.

5 *Кремъчни, каменни и костени предмети, намерени в глинените съдове △ Objets en silex, en pierre et en os, trouvés dans les vases en argile*

бре загладена повърхност има бледорозов цвят. Фрагментираното устие позволи да се установи начинът, по който е прикрепвана шийката към тялото на съда. Вис. 15 см и диам. 20 см. В него се намери кварцово камъче (обр. 5 с) и кремъчно острие на обр. 5 о.

5. Съд с високо елипсовидно гърло. Горният край отчупен (обр. 6 е). Същото на обр. 9 б. Снабден е с две хоризонтални дръжчици, сега отчупени. При отстраняване на счуканата на прах печена глина, полепната по външната кафява повърхност, се разкри графитен орнамент. Графитните линии и волути от силния огън са придобили белезникав цвят (шир. 24 см). И този съд бе пълен със счукана на прах печена глина, в която се намери костена гладилка (обр. 5 ш). По украсата си прилича на една глинена паничка от праисторическото селище при Криводол.[1]

6. Съд с малко конично, косо отрязано устие (обр. 7 а). Има висока шийка с елипсовидна форма. Снабден е с две заоблени дръжки, които излизат от основата на шийката и се сливат с тялото на съда. Цялата средна част откъм външната добре загладена бледорозова повърхност е украсена с околовръстен пояс от 20 успоредни, хоризонтално разположени реда. След изчистването на счуканата на прах печена глина в съдчето се намери едно кремъчно острие, представено на обр. 5 е.

Съдът по форма прилича на това от енеолитното селище при Криводол.[2]

7. Глинена паница с две заострени дръжки, хоризонтално пробити с малки дупки (обр. 7 б). Горната част на съда има почти цилиндрична, а долната конусовидно заострена форма и малко кръгло дъно. Вис. 8,5 см и диам. 20 см. Средният ръб, който свързва двете съставни части на съда, е удебелен. В счуканата на прах печена глина се откри кремъчно острие (обр. 5 ф).

8. Съд с две симетрично разположени пъпчести дръжки (обр. 7 в). Други два малко вдлъбнати пъпчести израстъка, разположени на същото ниво, което заемат дръжките, изглежда, са служели за украса. Има два реда коси резки, разположени над дръжките в хоризонтална посока. Вис. 13 см и диам. 16 см. В счуканата на прах печена глина намерихме кремъчно острие (обр. 5 б) и каменна гладилка (обр. 5 ч).

9. Кълбовиден глинен съд с две косо разположени и вертикално пробити дръжки (обр. 7 г). Има добре загладена ниска шийка с прав устен ръб. В нея се намери счупено на две парчета кремъчно острие, представено на обр. 5 в, м. Бледорозов цвят. Вис. 14 см и диам. при тялото 16 см.

10. Глинен съд със силно издуто тяло (обр. 8 а). Снабден е с две малки пъпчести дръжки, вертикално пробити. Другите два пъпчести тройни израстъка, изглежда, са предназначени за украса. След изчистването на печената и счукана на прах глина се намери кремъчно острие (обр. 5 з) и обгорял зъб от глиган (обр. 5 щ).

Външната добре загладена повърхност е богато украсена с графитни линии. Украсата се състои от коси, дъговидни линии, събрани в отделни снопчета в горната половина на съда. Подобни снопчета от успоредни линии са рисувани и около дръжките (обр. 9 а). Около дръжките има по две отвесни линии, които завършват над хоризонталната линия в малки полукръгчета. Третото полукръгче е свободно и лежи на същата височина с останалите две. Двете хоризонтални линии, които отделят основата на

[1] В. Миков, цит. съч., обр. 29 а.
[2] Пак там.

съдчето, започват в долния край на дръжките. Равно дъно.

11. Крушовиден глинен съд с висока шийка (обр. 8 б). Има добре загладена бледорозова повърхност без украса. Дъното е равно. Сред счуканата на прах печена глина се намери стъргалка от варовита плочка (обр. 5 к) и кремъчно острие (обр. 5 ц). Вис. 14,5 см и диам. при търбуха 12 см.

12. Глинен съд с две заоблени дръжки (обр. 8 в). Дръжките излизат от ръба на устието и се сливат с тялото. Равно дъно. В счуканата на прах печена глина се намери кремъчно острие (обр. 5 и). Вис. 18 см и диам. 13 см.

13. Съд от глина с долна конична и горна почти цилиндрична част (обр. 8 г). На ръба, гдето се свързват две части на съда, има две зооморфни дръжки. Те имат по една малка хоризонтално пробита дупка. В него се намери кремъчното острие, представено на обр. 5 х. Вис. 11 см и диам. 11 см.

14. Малко глинено съдче с две тънки заоблени дръжки (обр. 10 а). Дръжките излизат от ръба на устието и се сливат със страничния ръб около тялото с пояс от коси резки. Конкавната шийка представлява горната половина, а конично стеснената — основата на съда. Има равно кръгло дъно. Вис. 4,5 см и диам. 7,5 см. Върху външната добре загладена и лъскава червеникава повърхност са нанесени четири успоредни графитни линии, които преминават през цялото тяло на съда.

При отстраняване на счуканата на прах печена глина в съдчето се намери едно кремъчно острие (обр. 5 п).

15. Глинен съд със счупено устие (обр. 10 б). В горната част под шийката има две конусовидни пъпки. Украсен е с плитки врязани дъговидни линии, разположени по три в отделни снопчета. Около пъпчестите израстъци са вдлъбнати наклонени линии, които също образуват подобни снопчета. В счуканата на прах печена глина, с която е изпълнено съдчето, се намери кремъчно острие (обр. 5 у). Вис. 9 см и диам. 12 см.

Подобни глинени съдчета са ни познати от селището Окол Глава при с. Гниляне,[1] Софийско, и Криводол.[2]

16. Малко глинено съдче във вид на кандило (обр. 10 в). Има две пъпчести вертикално пробити дръжки и равно дъно, прилично на ниско столче. Върху добре загладената слабо опушена външна повърхност, която има бледорозов цвят, откъм горната страна са врязани линии. Те са свързани в отделни полета, които образуват конични или мрежести украси. Вис. 6 см и диам. 11 см.

17. Глинен съд с обърната надолу конусовидна форма (обр. 10 г). В горната част под устието е прикрепено улейче за изтичане на течности. На срещуположната страна има малък пъпчест израстък, служел за украса. Между тях

[1] Н. Петков, Селищната могила Окол Глава, стр. 157—170.

[2] В. Миков, цит. съч., стр. 43, обр. 30 т.

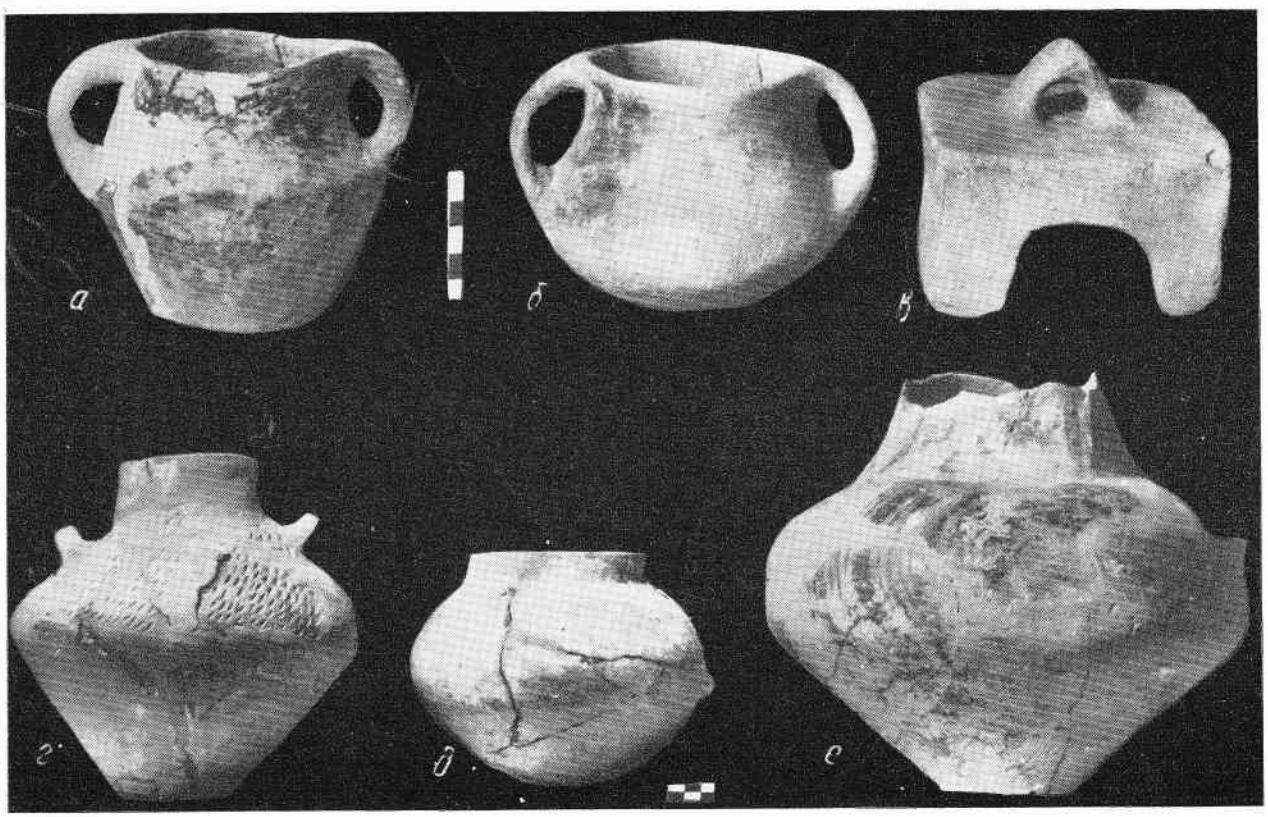

6 *Глинени съдове*
Vases en argile

7 *Глинени съдове*
Vases en argile

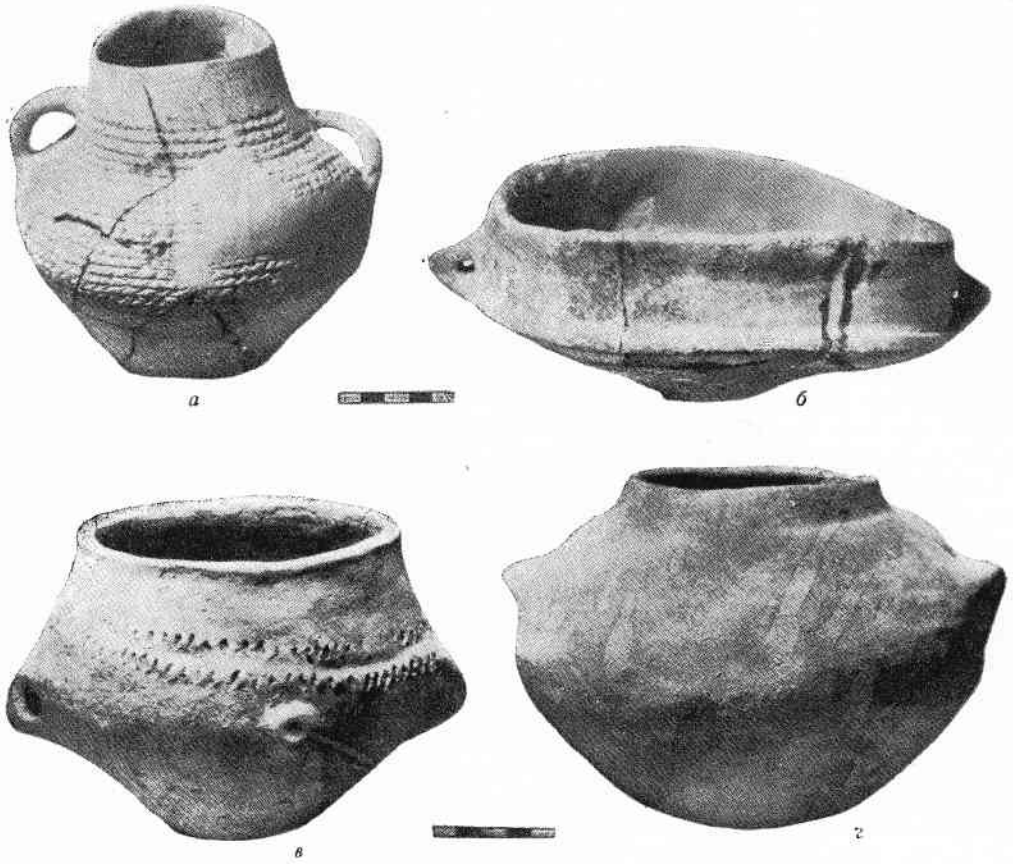

има околовръстен пояс от врязани вдлъбнатинки.

От провлачване на пръстите при заглаждане на външната повърхност са запазени слаби бразди, вертикално разположени. Вис. 8,5 см и диам. 14 см. Съдът е изпълнен със счукана на прах печена глина, в която се намери кремъчно острие (обр. 5 д).

По формата си и отчасти по украсата си съдчето прилича на тия от Криводол,[1] Деветашката пещера[2] и др.

18. Глинен аскос с бледорозов цвят (обр. 11 а). Снабден е с една заоблена дръжка, прикрепена в горната част на съда. И този съд бе намазан със счукана на прах печена глина. Тъй като е счупен на много парчета, не може да се установи дали в него е поставен някакъв предмет. Намерен в пещта заедно с останалите съдове, между които има и украсени с графит, и следва да се отнесе към втората половина на енеолитната епоха. Подобни по форма от същото време аскоси у нас са намерени в селищната могила при Русе,[3] Прослав[4] (Мечкюр), Пловдивско, Банята при Капитан Димитриево,[5] Пазарджишко, Късчиоареле[6] (Румъния), украсени с вдлъбнат орнамент, и един ритон, наподобяващ аскос от Гумелница[7] (Румъния). Повече аскоси у нас са открити от селища от бронзовата епоха.[8] При внимателно разглеждане на дръжката се установи, че е прикрепвана допълнително, като са поставени глинени израстъци, втикнати в пробитата дупка.

19. Съд с висока шийка, разширено тяло и стеснена основа, която завършва с кръгло дъно (обр. 11 в). Има добре загладена бледорозова повърхност, украсена с две кръстовидни, врязани фигури в горната част от лицевата страна на съдчето. На околовръстния ръб три снопчета от вертикални линии, плитко врязани, са служели за украса. От него е острието на обр. 5 а.

[1] В. Миков, цит. съч., стр. 42, обр. 29 е.

[2] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, обр. 52 е.

[3] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила при Русе през 1950—1953, ИАИ, XXI, 1957, обр. 35 і.

[4] Seure et Degrand, Exploration de quelques Tells de la Thrace, Bulletin de Corespondance Hellénique, XXX, 1906, VI—VIII, стр. 358—432, обр. 32.

[5] П. Детев, Селищната могила Банята при Капитан Димитриево, ГНАМПл II, 1950, стр. 8, обр. 15 ж.

[6] G. Stefan, Les fouilles de Cascioarele, Dacia, II, 1925, стр. 161, обр. 22_1, стр. 163, обр. 24_{39}.

[7] V. Dimitrescu, Decouvertes de Gumelniţa, Dacia, I, 1924, стр. 366, обр. 9_9.

[8] G. I. Georgiev, Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). Simposium consacre aux problèmes du Néolithique européen, Prague—Lublice—Brno, 1959, табл. XXIII, 4; В. Миков, Селищната могила Юнашите, Пазарджишко, ГПлНБМ, 1937—1939, стр. 75, обр. 19; Г. Тончева и А. Маргос, Предисторическото наколно селище при с. Езерово, Археология, кн. 1—2, 1959, обр. 92.

Кръстовидните украси, познати от Денева могила при Салманово,[1] Коларовградско, Хотница,[2] Търновско, и пр., се приемат за най-схематично представяне на човешкото тяло.

20. Дъно от дебелостенен глинен съд (обр. 13 б). От външната страна на дъното са запазени отпечатъци от плетка във вид на концентрични вдлъбнатинки. Външната повърхност на съда е украсена с бразди и ръбове, получени от провлачване на пръстите при заглаждане на стената. Диаметър при дъното 22 см.

По цялото дъно и стените на съда са нелепени с прах счукана печена глина, с която е напълнен съдът. Кремъчното острие, представено на обр. 5 ю, произхожда от този глинен съд с розов цвят.

21. Силно фрагментиран глинен съд, на който трудно може да се възстанови първоначалната големина и размери (обр. 13 а). Късове от съда имат бледорозов цвят и грапава повърхност. Снабден е с две симетрично разположени дръжки. Кремъчното острие, произхождащо от същия съд, е представено на обр. 5 т.

22. Глинена паница, счупена на дребни парчета. Има добре загладена повърхност с керемиден цвят. Профилуван под устието навътре ръб. В нея се намери кремъчно острие (обр. 5 ж). Този вид разлати паници са познати от голям брой енеолитни селища (Окол Глава[3], Бубани[4] и пр.).

23. Четвъртит глинен съд във форма на похлупка (обр. 6 в). Горната част на похлупката е снабдена с триъгълна дръжка. Едната предна страна е с изрязан дъговиден отвор. Има бледорозов цвят. Вис. 6 см, шир. 10 см. Похлупката се намери с дръжката надолу и пълна с прах от печена и счукана на прах глина. Изглежда, че е правена за носене на огън във вид на жар.

24. Малко глинено съдче, снабдено с две малки дръжчици (обр. 11 б). Съставено е от две конусообразни части, свързани в средата със силно издуто тяло. Добре загладената и полирана черна повърхност е украсена с околовръстни и наклонени във форма на плетеница канелюри, рисувани с графит. Съдчето отвън беше покрито с бледорозова глинена замазка, а вътрешността бе изпълнена със счукана на прах и чернообгорена печена глина. Вляво от него се намери загладена стъпална кост, която, изглежда, е била пригодена за направата на идол. Голямата дължина на костта и незначи-

[1] Р. Попов, Предисторическата Денева могила при Салманово, ИАД, 1914, обр. 176.
[2] Н. Ангелов, Селищната могила при Хотница, ИЧД, 1958, обр. 31 а.
[3] Н. Петков, Селищната могила Окол Глава, ИАИ, XVII, 1950, стр. 163.
[4] M. Grbić, Plocnik, Eine prähistorische Ansiedlung aus der Kupferzeit, Beograd, 1929, обр. 13, 15.

8 *Глинени съдове*
Vases en argile

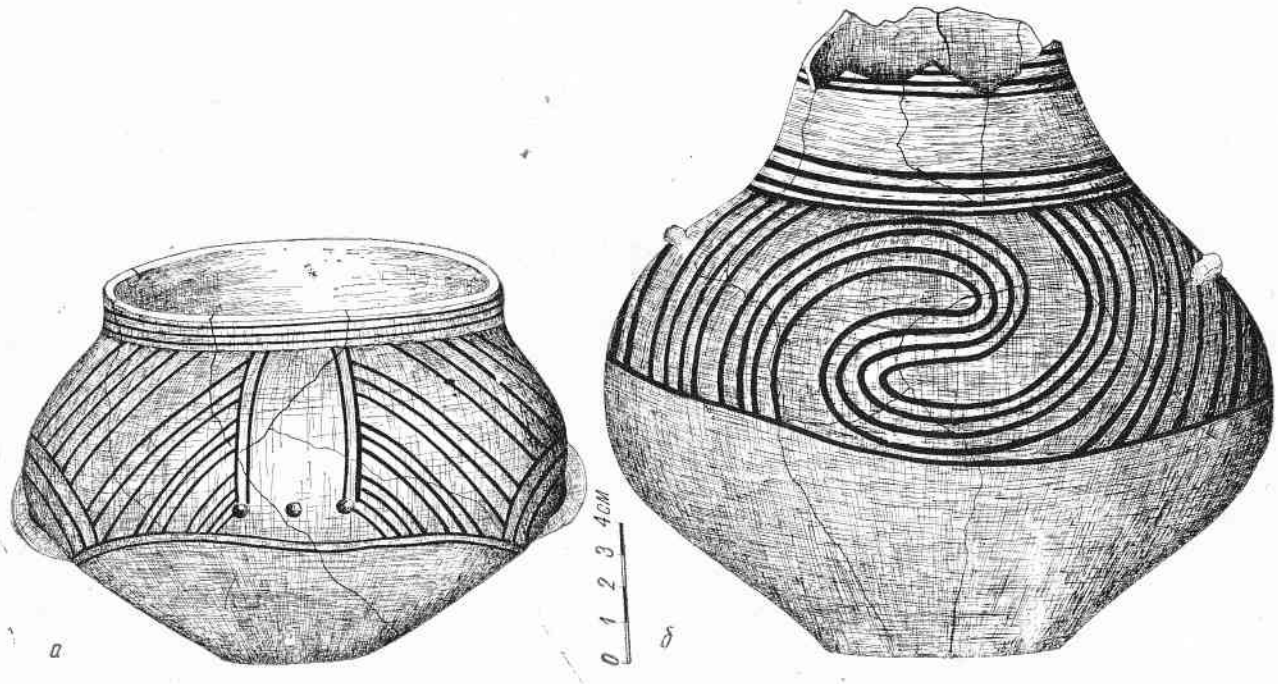

9 *Глинени съдове*
Vases en argile

телните размери на съдчето не са позволили да бъде поставена вътре. Вис. 8 см, диам. 12 см. Намерено е в западната част на пещта.

Според Е. М. Пещерева[1] при грънчарството в Средна Азия (Каратегина и Ташкент) са поставени подобни предмети „кукли" като покровители на това занаятчийско производство. Тези кукли (две) поставят недалеч от пещта до окончателното изпичане на съдовете, след което ги закопават в гробището.

25. В северозападната част на пещта се намери глинено съдче (обр. 11 г). Вис. 18 см и

[1] Е. М. Пещерева, Гончарное производство Средней Азии, Труды института Этнографии, т. 42, 1959, стр. 126.

10 *Глинени съдове*
Vases en argile

диам. 16 см. Снабдено е с две хоризонтални дръжки, разположени малко косо над търбуха на съдчето. Горната част е с добре загладена повърхност без украса. Почти цялото тяло има грапава повърхност от провлачване на пръстите при изглаждане на външната, а вътрешната страна е загладена. Съдчето е изпълнено със счукана на прах печена глина, служела и за замазка на външната страна. В него се намери къс от кремъчно острие.

26. Съд с двойно конична паницообразна горна и долна част. Последната, по всичко изглежда, е служела за подставка. От външната страна под ръба на устието има два странични израстъка. Подставката е украсена с графитни линии, свързани в снопчета, разположени хоризонтално при шийката и вертикално към основата. Вътрешната страна на горната паницообразна част е украсена с разсеяна графитна маса, без да се очертае някаква геометрична форма. Вис. 19 см, диам. на горната част 3 ,5 см (обр. 12).

Подобни подставки за съдове са ни познати от Юнаците[1], Невски,[2] Гниляне[3] и др. и на запад от Пеклюк при Бубаня[4] до Ниш.

27. Малка, кръгла, слабо издута похлупка (обр. 14 г). Снабдена е с две малки странични дръжки. След отстраняването на глинената замазка от печената и счукана на прах глина се разкри външна загладена повърхност с шоколадов цвят.

Подобни похлупки са ни познати от голям брой селища у нас и в съседните страни. Вис. 2,3 см, диам. 7 см. Почти същата форма има похлупката от символичното погребение в селището Пеклюк.[5]

28. Глинена лампа, която се състои от две конични части, свързани с тясната си основа (обр. 14 б). Има профилуван навън устен ръб на горната страна. Сив цвят и добре загладена повърхност. Вис. 6 см.

29. Плосък глинен прешлен за вретено (обр. 14 в). От високата температура едната страна на прешлена обгорена и придобила червеникав цвят. Диам. 4 см.

30. Конусовиден глинен предмет във формата на фалус (обр. 14 а). На горната страна е пробита конична вдлъбнатина. Откъм лицевата страна са пробити три дупки, свързани с вътрешната кухина. Двете дупки в горния край имат закръглена, а третата, макар и грубо пробита, е симетрично разположена и почти на средата под тях. Тя има триъгълна форма. Дълж. 10 см.

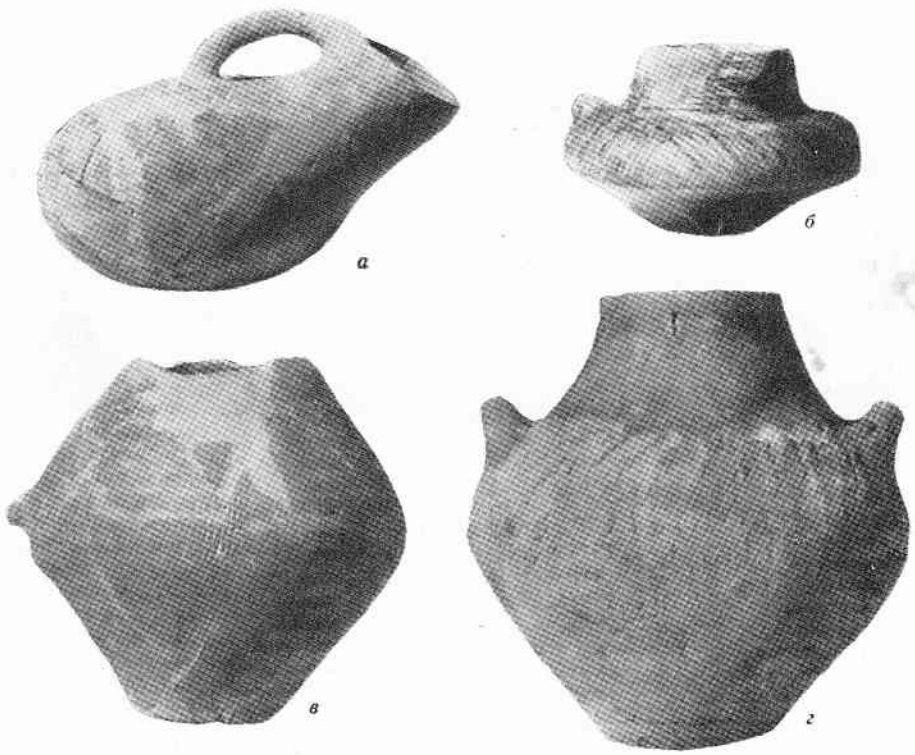

11 *Глинени съдове*
Vases en argile

В долната част, макар и по-тясна, е пробит коничен отвор, без да се свързва с горната кухина.

И този предмет бе напълнен със счукана на прах печена глина. Бледорозов цвят.

Подобни фалуси са ни познати от много селища у нас и се отнасят към същата епоха.[6]

Макар и ненапълно запазена, грънчарската пещ от селището на Пеклюк придобива голямо научно значение.

[1] В. Миков, Селищната могила при Юнаците, Пазарджишко, ГПлНБМ, 1937—1939, стр. 68, обр. 8.
[2] Seure et Degrand, Exploration de quelques telles de la Thrace, Bulletin de Correspondans Hellénique, 1906, VI—VIII, обр. 35, 37.
[3] Н. Петков, Могилата Окол глава при с. Гниляне, ГНМ, V, 1926, стр. 131, обр. 44.
[4] M. Garašanin, цит. съч., табл. 9.
[5] Н. Петков, Едно символично погребение. . . , стр. 68, обр. 2.
[6] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

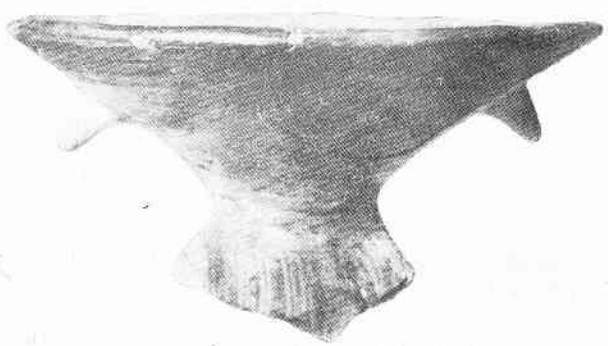

12 *Глинена паница*
Plat en argile

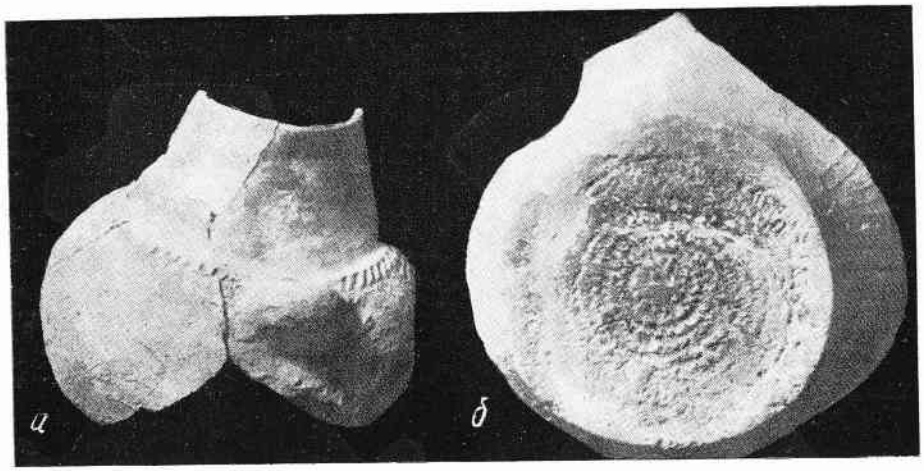

13 *Дъно от глинен съд с плетка / Fond de vase avec vestige de tresse*

Тя засега е единственият случай у нас, който ни разкрива не само устройството на грънчарска пещ, но и начинът, по който е ставало изпичането на глинените съдове. Освен това в нея виждаме съвършенството на грънчарското изкуство и начина, по който са били правени съдовете и тяхната украса. Независимо от това грънчарската пещ в Пеклюк разкрива и разнообразието на най-необходимите глинени съдове от едно жилище от каменно-медната епоха, понеже в нея се откриха всички видове по предназначение, форма и украса.[1]

При разглеждане на глинените съдове, открити в пещта, се установи, че показват поразителна прилика с подобни форми от праисторическото селище при с. Криводол, Врачанско, и Гниляне, Окол Глава, Софийско, които от своя страна значително улесняват датировката на пещта. Това ни дава възможност да проследим разпространението на праисторическата култура Гниляне—Криводол, която в селището Пеклюк се явява като крайна точка в пределите на страна.

Откритите в грънчарската пещ глинени съдове в много отношения се приближават по формата и орнамента към тия от групата Бубаня—Хум и Плочник (Югославия).

Големите глинени съдове от Пеклюк с високи прави или слабо конични по тип, издута средна част и врязан с нокът орнамент по цялата обиколка на тялото са съвършено аналогични с тези от Велика Хумска чука при Ниш, които М. В. Гарашанин[2] отнася към Бубаня-Хумска I група.

Ниските паницообразни съдове от Пеклюк, които имат горна цилиндрична и долна конична част, снабдени с две вертикални дръжки, са подобни на съдовете от същата Бубаня-Хумска група.

Малките с двойно конична форма съдове с две отвесни дръжки твърде много се приближават към съдовете от Плочник[3] (Югославия).

В случая новите форми на някои глинени съдове от грънчарската пещ в Пеклюк придобиват важно значение за проучването на връзката между тези две културни групи през втората половина на каменно-медната епоха, на изток от Пеклюк с Гниляне-Криводолската и на запад с Бубаня-Хумската и Плочник.

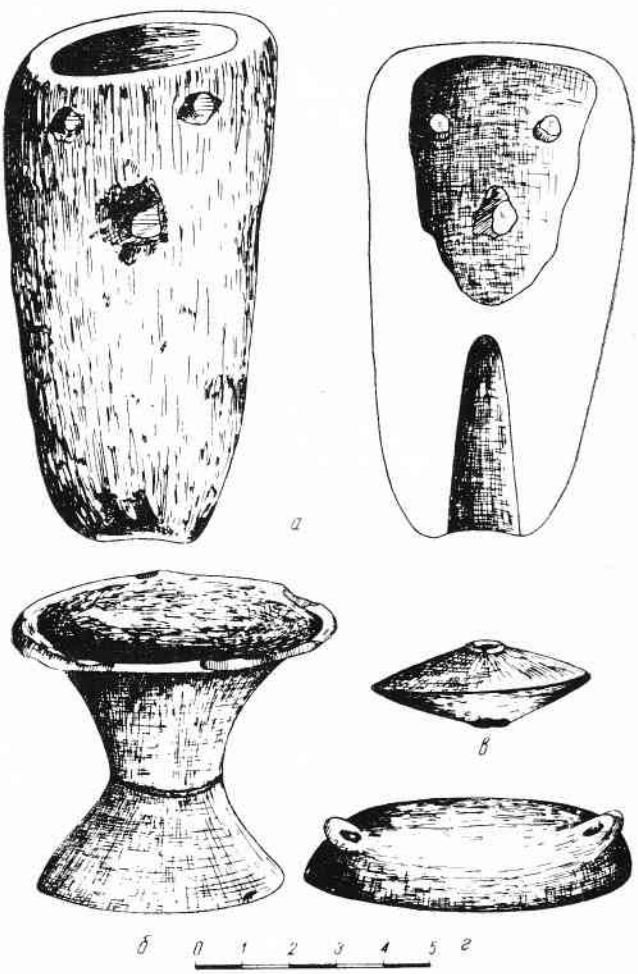

14 *Глинени предмети: а — фалус; б — кадилница; в — прешлен, и г — похлупка*
Objets en argile: a — phalus; b — encensoir; c — fusaiole; d — couvercle

[1] Н. Петков, Праисторическото селище в Пеклюк при с. Гълъбовци, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 182—188.
[2] M. V. Garašanin, цит. съч., табл. 8_2.
[3] M. Grbič, цит. съч., обр. 5, 6 и 8.

Пеклюкската грънчарска пещ засега няма паралели у нас. В неолитна Винча до Белград са открити в жилища три глинени пещи, в една от които е намерен глинен съд (мангал), в който според М. Васич за опалване на пещта са поставени разгорени дървени въглища. Със своите големи странични отвори тези пещи едва ли ще да са имали друго предназначение освен за отопление на жилището.[1]

Подобно огнище мангал е разкрито в наколното селище Долна долина на брега на р. Сава (Югославия), което вероятно е служело за отопление на жилището.[2] В раннотриполския слой на праисторическото селище до с. Лука — Врублевецка[3], на 2 км източно от Каменец—Подолска (УССР), е разкрита подковообразна, доста сложно устроена двуетажна грънчарска пещ. В енеолитното селище при Великент, на 25 км североизточно от Дербент (Кавказ),[4] през 1953 г. е открита примитивна едноетажна кръгла грънчарска пещ, в която огнището и мястото за изпичане на съдовете са на едно ниво в пещта. На дъното на огнището са намерени дървени въглища и пепел, а около тях 11 различни по форма, големина и техника на обработката глинени съдове и две каменни оръдия.

Е. М. Пещерева[5] в своята монография за грънчарското производство в Средна Азия ни дава поразителни паралели не само за направата на глинени съдове за домашна употреба, но и за примитивните грънчарски пещи, в които са изпичани глинените съдове.

Там, където още е запазено ръчното производство на глинени съдове за домашно употребление, пещите за изпичане на съдовете са примитивни и в много отношения се приближават до праисторическите пещи. Огънят и съдовете за изпичане се намират на едно ниво вътре в пещта.

Публикуването на грънчарската пещ от Пеклюк се явява не само навременно, но и ценен принос във връзка с проучването на най-старото грънчарство. Керамиката през енеолитната епоха, каквато познаваме от много селища и пещери у нас, достигнала значителен напредък. Освен за всекидневни нужди е било произвеждано повече за размяна, както се вижда от формата, украсата на глинените съдове и други глинени предмети от втората половина на енеолитната епоха.

[1] М. Васић, Праисториска Винча, Београд, 1932, стр. 12, обр. 9_{13}; стр. 13, обр. 15; стр. 15, обр. 21.

[2] Č. Truhelka, Sojenice u Saki kod Dônje Doline, Гласник Земальског Музеја за Босну и Херцеговину, XXVI, 1914, стр. 86, обр. 56.

[3] С. Н. Бибиков, Поселение Лука — Врублевецкая, МИА, СССР, 38, стр. 32.

[4] Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура северовосточного Кавказа, МИА СССР, 100, стр. 74.

[5] Е. М. Пещерева, Грънчарное производство Средней Азии, ТИЭ, XLII, стр. 26.

Критика и рецензия

В. БЕШЕВЛИЕВ, Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България, *ИАИ. XXV, 1962, стр. 1—18*

Целта на горната статия е да се докаже, че на мястото на Плиска не е възможно да е съществувал нито римски град, нито римски кастел. Авторът коригира до известна степен свои по-стари схващания и дава някои нови тълкувания на засегнатите проблеми. Тук дължа да изтъкна заслугата на В. Бешевлиев, че той пръв посочи важния факт, че Плиска се среща и в някои средновековни географски карти, и с това подсказва, че градът е съществувал и без прабългарите чак до късното Средновековие, иначе старите карти не биха го отбелязали. Що се отнася до terminus'a ante quem от съществуването на Плиска, В. Б. не изключваше възможността на мястото на Плиска да е имало преди това „някаква малка станция на римския път или, както са предполагали Борман и Иречек, римски лагер, който от Исперих е бил преустроен в столичен град"[1]. В статията, която тук ще разгледаме, вече не се допуска такава възможност и категорично се отхвърля. Нека се спрем върху аргументацията, която авторът дава в подкрепа на това свое ново схващане.

Като отхвърля основателно отъждествяването на Плиска с Бурдизу, което беше направил Каниц, и на Абритус, който се оказа при Разград, В. Бешевлиев се спира по-подробно върху възможността за отъждествяване на Плиска с Даусдава и Залдапа. Той смята, че Даусдава е било малко градче, което навярно доста рано е изчезнало или е било преименувано. Вече поради тази причина големите развалини при Абоба не могат да произхождат от този град (стр. 2). Но тази аргументация не е достатъчно убедителна, тъй като авторът изпуска из пред вид важния факт, че старото селище, което днес отъждествяваме с Плиска, не е било много голямо. Монументалните строежи са били осъществявани последователно в продължение на много векове, както може да се заключи от сложно преплитащите се основи на сгради. Така Тронната палата лежи върху основите на една четири пъти по-голяма от нея и из основи разрушена сграда; Дворцовата църква три пъти основно е преустройвана, докато накрай получи формата на трикорабна базилика; банята в северозападния ъгъл на оградната стена на двореца се издига върху основите на по-стар кръгъл резервоар за вода; върху основите на Големия басейн е построена сграда, която по своето предназначение няма нищо общо с разрушената под нея постройка; Малкият дворец лежи също върху по-стари основи; най-сетне самата оградна стена на този дворец е построена отчасти върху основи на по-стари сгради. Следователно при сегашното състояние на проучванията ние можем с пълна сигурност да твърдим, че конфигурацията на строежите в плисковския център е била първоначално по-различна, отколкото се очертава тя сега от постройките, чиито стени продължават да стърчат над земята.

Като посочва, че Томашек, а след него Кацаров и Дечев отъждествявали Даусдава с развалините при Разград, нещо, което сега се оказва невъзможно, В. Б. съобщава, че К. Шкорпил локализирал този тракийски град при Мадара, след което добавя: „Едно обаче е сигурно, че този град не може да бъде тъждествен с развалините при Абоба" (стр. 2). Откъде идва тази сигурност, не е ясно. Във всеки случай тя не почива върху факти, а върху предположения, което в случая означава, че заключенията на В. Б. не са никак сигурни.

По-нататък се разглеждат съображенията за отъждествяването на Залдапа с Плиска, за което отъждествяване авторът смята, че поне привидно има по-големи изгледи. Тук В. Б. изтъква факта, че Прокопий и Хиерокъл споменавали Залдапа заедно с други градове, повечето от които се намирали в Малка Скития. Това действително е така. Но, от друга страна, от съобщението на Теофилакт Симоката, което цитира В. Б. (цит. съч., стр. 3, заб. 2), се вижда, че същият град Залдапа се споменава и с градове като: Рациария, Бонония, Доростол, Марцианопол и др. От тази съпоставка авторът вади заключението, че винаги (т. е. два пъти) Залдапа се споменава заедно с Тропеум Траяни и с Аксиополис. Това споменаване е достатъчно за автора, за да приеме, „че този град е бил съседен на Тропеум Траяни, т. е. че той се е намирал някъде наблизо до българо-румънската граница. Дори може да се приеме, че той е лежал между Тропеум Траяни и Дионисополис" (цит. съч., стр. 3). Но като изхождаме от списъка на селищата в Notitia episcopatum и следвайки логиката на автора, биха могли да се направят и други изводи, а именно: като се има пред вид, че в този списък Залдапа е спомената между Доростол, Панаса и Марцианопол, бихме могли по аналогия да заключим, че Залдапа се е намирала някъде между известните нам градове Доростол и Марцианопол, обстоятелство, което би подсилило тезата на онези, които отъждествяват Залдапа с Плиска. За да подкрепи схващането си, че Залдапа не може да е била на мястото на Плиска, В. Б. цитира още едно сведение на Теофилакт Симоката, в което се описва придвижването на византийската войска срещу аварите. Но и това сведение се обръща срещу тезата на автора, тъй като в него изрично се казва, че двамата военачалници Каст и Мартин, след като разбили аварите при Залдапа, се озовали в Марцианопол, където покъсно пристигнал от Анхиало и главният пълководец Коменциол. Залдапа и тук се споменава заедно с Марцианопол, а това съвсем не изключва възможността този град да се е намирал наистина някъде западно или северозападно от Марцианопол, т. е. там, където се намира и Плиска. В съобщението на Симоката се казва, че един от пълководците — Каст — потеглил от Анхиало за Залдапа „по странични пътища". Тук изразът „странични пътища" очевидно загатва за някои от криволичещите проходи, които пресичат Източна Стара планина. Ако град Залдапа се е намирал някъде в Малка Скития, между Тропеум Траяни и Аксиополис, едва ли опитният пълководец Коменциол би изпращал войската си по такива дълги и несигурни пътища. Той сигурно щеше да предпочете по-краткия и по-безопасен морски път. Фактът, че той изпраща войската си по суша, може да ни наведе на мисълта, че Залдапа се е намирала на запад от Марцианопол, т. е. доста далеч от морето, а единствените по-значителни развалини тук са тези, върху които по-късно е била изградена средновековна Плиска. Най-сетне в полза на едно подобно отъждествяване говори, както не може да не признае и сам В. Б., и изразът ἦκε δὲ ἐπὶ Ζαλδαπὰ ἐπί τε Ἄμμον τὸ ὄρος. Шуменската планина и Мадарско-Кюлевчанското плато с внушителната естествена могила при едноименното село и сега създават впечатлението, че Плиска се намира недалеч от северните спусъци на Стара планина. Такава грешка, възможна за Плиска, античният автор обаче едва ли би допуснал, когато говори за селище, намиращо се при развалините на днешното село Аптаат, близо до румъно-българската граница, както е склонен да мисли В. Б.

И накрай против отъждествяването на Залдапа с Плиска се привежда още едно известие на Симоката, според което братът на император Маврикий — пълководецът

[1] В. Бешевлиев, Плиска в географски карти от XVII и XVIII в., Македонски преглед, год. XII, 1940, стр. 50.

Петър — след пристигането си в Марцианопол „заповядал на хиляда войници да се отправят на север с бръз ход“ (цит. съч., стр. 4). По пътя те попаднали на шестотин славяни, които се завръщали в селищата си от градовете Залдапа, Акве и Скопи. Без да се спирам на далеч още неразрешения въпрос за местонахождението на последните два града — дали в Долна Мизия или в днешна Югославия (Акве при Неготин и Скопи в Македония), тук ще изтъкна само обстоятелството, че към края на VI в. славяните започват своите масови придвижвания на юг от Дунав. Много от тях, веднъж нахлули дълбоко в земите на Византийската империя, не са се вече връщали назад, а оставали на постоянно местожителство в завоюваните от тях или отстъпени от Византия земи. Но имало и такива групи, които, както и по-рано, продължавали своите грабителски набези. След подобни нахлувания славяните отново се завръщали в постоянните си местожителства, намиращи се на север от Дунав. Съобщението на Симоката навярно се отнася до някоя подобна група славяни, завръщащи се от плячка от вътрешността на Византия. Ако моето предположение е вярно, следва да се заключи, че славяните, споменати от Симоката, са се движели от юг на север, а не обратно. При това положение трябва да се приеме, че градовете Залдапа, Акве и Скопи са се намирали на юг от мястото на срещата, а не на север, където славяните не са предприемали грабителски походи. А това ще рече, че тези градове са били по-скоро в Долна Мизия, отколкото в Малка Скития. Обстоятелството, че не ги намираме в епископските списъци на Долна Мизия, не може никак да ни учудва, защото ние знаем, че във всички градове не е имало епископски седалища и че във въпросните списъци не винаги са споменавани всичките епископски седалища.

В. Б. е абсолютно прав, като твърди, че между V и VIII в. на мястото на средновековна Плиска не е съществувал никакъв голям античен град. Със същата категоричност обаче ние не можем да отхвърлим предположението, подкрепено от археологически данни, че на това място през този промеждутък от време е съществувало някакво малко селище или още по-вероятно, че тук са се издигали стените на някаква ранновизантийска крепост, в която се настаняват отначало славяните, а след тях и прабългарите. Не отговаря на действителността твърдението на В. Б., че „всички антични градове се намират на периферията на пространството, което се загражда от Абрит, Доростол, Залдапа и Марцианопол, от една страна, и от Стара планина, от друга страна. Тази област е била, както изглежда, слабо достъпна за античната култура“ (цит. съч., стр. 5). За да се убедим в противното, не е необходимо да кръстосваме надлъж и нашир тази област. Достатъчно е да посетим Плиска. Там ще видим колко много античен материал е пренесен от близката околност, факт, който показва, че около Плиска преобладават антични, а не средновековни селища. Селища или крепости от времето на късната античност ние имаме при Мадара, при с. Войвода, в планината Станата, на Шуменското плато и още на много други места. В посочения триъгълник от В. Б. може да не е имало големи градове, но че този район е гъсто наситен с останки от късната античност, в това не може да се съмняваме. Малкият брой антични селища от това пространство в итинерариите не трябва никак да ни изненадва, защото в тези итинерарии са отбелязвани само най-важните крайпътни станции и укрепени селища.

В. Б. правилно посочва, че абобските развалини не могат да принадлежат и „на някой римски кастел или лагер от Дунавския лимес, тъй като всички изброени военни опорни пунктове в т. нар. Notitia dignitatum са разположени на самия Дунав. Но укрепления е имало не само по лимеса, а и във вътрешността на страната и затова В. Б. съвсем уместно поставя въпроса: „Не биха ли могли въпросните развалини все пак да бъдат остатъци от един античен град, случайно неспоменат в античните извори?“ И за да отговори и на този въпрос отрицателно, той се спира върху въпроса за произхода на античните материали от Плиска, чието присъствие той все пак не може да отрече. В. Б. съобщава, че в Плиска били намерени „само три напълно запазени антични надписа, два латински и един гръцки, и 16 откъслека, които съдържат в повечето случаи само няколко букви. Шест от тези фрагменти са от латински, а десет от гръцки надписи. Обаче нито един цял надпис, нито един откъслек не е намерен in situ. Всички без изключение са били употребени като строителен материал...“ Изтъкнатото тук за античните надписи, общо взето, е вярно. Те не се намират in situ и повечето са фрагментирани. Но обективността изисква да кажем, че тези констатации важат и за българските надписи, които се явяват главният аргумент за датирането на всички монументални строежи към IX—X в. За да си послужа с факти, налага се да направя следното сравнение: срещу 19-те антични надписа, намерени при разкопките в Плиска, според статистиката на В. Б. имаме само 17 български, написани на гръцки. Те се разпределят, както следва: в 4 по-цялостно запазени надписа се споменават държавни дейци или герои, а в останалите 13 се четат по една-две думи — *πόλεμος* или *κάστρον*, — следвани най-често от името на някой град. В същност какво представляват тези 13 надписа, не можем да кажем с положителност. Дали са ги писали българите в чест на спечелените от тях победи в Източна Тракия, както обикновено се приема, или това са гръцки надписи, донесени от българите като плячка, това са въпроси, които все още не са решени със задоволителна точност. Във всеки случай и за българските надписи може да се каже, че нито един от тях не е намерен in situ. Но още по-изненадващо е, че между тях няма нито един, който да е с историческо съдържание или да бележи някаква важна дата от живота на българската държава. В тези надписи не е ознаменувано нито едно велико събитие, нито една историческа дата, каквито, както знаем, не липсват в ранната история на нашия народ. А много такива надписи са намерени на друго място. Следва ли от това да се заключи, както някои вече се опитват да направят това (напр. проф. Д. Кръндjалов), че Плиска изобщо не е свързана с българската история? Так във извод не може да се направи, защото и лаконичните надписи, намерени при разкопките, а също и богатият битов материал са достатъчно показателни за българския характер на Плиска. Но спорът не е в това, Плиска българска ли е или не, както някои хитроумно се мъчат да го представят, а в това, имало ли е или не живот в Плиска преди идването на прабългарите. Това е въпросът и на този въпрос без колебание аз давам положителен отговор. Античните находки от Плиска не могат да се пренебрегват, защото, както показа сравнението с надписите, ако подходим по същия начин към българските материали, ние ще стигнем до погрешния извод, че това селище не е нашата средновековна Плиска. Както се вижда от направената съпоставка, броят на намерените в Плиска антични надписи не е по-малък от българските надписи на гръцки език, нито последните са по-важни от първите по съдържание. Ако безпристрастно погледнем и на античните, и на българските лапидарни надписи, намерени в Плиска, ние не можем да не констатираме, че едните и другите са фрагментирани и малобройни, и едните и другите нямат богато историческо съдържание и не се намират in situ. Но намирането in situ не е необходимо условие за отнасянето на един или друг паметник към даден по-сложен комплекс. За пример можем да посочим големия арковиден камък, който сега лежи повален пред западния вход на оградната стена на Малкия дворец. Този камък също не е in situ, но безспорно е, че той е стоял над входа, пред който сега се намира. Понеже камъкът е безспорно римски и не е вграден като строителен материал, а е използуван точно за определена цел, твърде мъчно може да се обясни неговото присъствие в Плиска. Приема се обикновено, че камъкът е донесен от друго място. Но в такъв случай ние трябва да допуснем, че българите са се ровели из разрушените римски градове, за да търсят подходящ камък за свода на проектирания от тях вход. Но това е мъчно приемливо, защото засводяването е могло да стане много по-лесно с тухли, както и при другите сводове, които виждаме над врати и помещения в монументалните постройки. Ние не разполагаме с никакви данни, които да ни насочват към заключението, че камъкът е донесен отнякъде за вторична употреба. Той се е намирал в Плиска и никъде другаде. Ето защо, без да бъде in situ в строгия смисъл на думата, той е показателен за най-ранната история на Плиска.

В. Б., като се стреми да отстрани всяка мисъл за един по-ранен, предпрабългарски период на Плиска, пише, че при разкопките в 1899/1900 г. били извадени „на бял свят един малък брой римски тухли с печати на три римски легиона“. Броят на тези тухли той изчислява на 22. Изглежда, че той не е чел Шкорпил, въпреки че го цитира, иначе не можеше да не забележи, че този брой е неколко-

кратно по-голям. И наистина, ако внимателно се проследят данните на Шкорпил (ИРАИК, X, стр. 260—264), ще се види, че през двегодишното разкопаване на Плиска са открити следните тухли с печати (военни и частни): от I итал. легион — 8 броя, от които: 4 в Голямата базилика, 2 при Източната порта, 1 при Малкия дворец и 1 в Тронната палата (ИРАИК, X, табл. LII, 9—15).

От V македонски (Мизийски) легион — 4 броя, от които 2 в Голямата базилика и 2 в Малкия дворец (ИРАИК, X, табл. LII, 16—19).

От XI Клавдиев легион — 10 броя, от които 7 в Малкия дворец, 1 в Източната порта и 2 с неопределено местонахождение.

Вероятно от VII Клавдиев легион — 1 брой (ИРАИК, X, табл. LIII, 3, 2).

1 печат на римската станция Cebr(us), намерен в Голямата базилика (ИРАИК, X, табл. LII, 34).

1 печат на римската станция A]PPI(ARIA), открит при Източната порта; 2 броя: FCOR, не се съобщава къде са намерени (ИРАИК, X, табл. LII, 40 и 41); 2 други печата с релефни букви, неопределени (ИРАИК, X, табл. LII, 44—45), 10 броя с вдлъбнати букви в два реда: AVCC и AVX, произхождащи от Голямата базилика, Тронната палата, Малкия дворец и Източната порта (ИРАИК, X, табл. LII, 57—60).

Към частните тухли от римската императорска епоха се отнасят следните печати, намерени в Плиска през време на първите разкопки:

MARCIA — с обратен ред на буквите — 5 броя, от които 1 при Малкия дворец, 1 в могила XXXIV и 3 при Северната порта (ИРАИК, X, табл. LII, 20—23).

SARM — с обратен ред на буквите — 10 броя, от които 6 в Голямата базилика, 3 при Източната порта и 1 при Малкия дворец (ИРАИК, X, табл. LII, 24—32).

AVXANON — с обратен ред на буквите — 2 броя от Голямата базилика (ИРАИК, X, табл. LII, 33).

OFF(ICINA ?) T(I)B(ERIANA ?) — 2 броя от Малкия дворец (ИРАИК, X, табл. LII, 35 и 36).

PR(AETORE ?) AEL(IO ?) — 5 броя, от които 3 от Тронната палата и 2 от Голямата базилика (ИРАИК, X, табл. VII, 37—39).

ANIC(IVS) — 1 брой от Голямата базилика (ИРАИК, X, табл. II, 47).

[X ?]INIA — 1 брой от Голямата базилика (ИРАИК, X, табл. LII, 48).

DIOИI2I2 — 11 броя, произхождащи от Голямата базилика, Тронната палата, Дворцовата църква, Малкия дворец, Източната и Северната порта (ИРАИК, X, табл. LII, 51—56). Буквите N и S са винаги обърнати.

DVLES — 19 броя, от Голямата базилика, Тронната палата, Малкия дворец, Източната порта и могила XXXIV (ИРАИК, X, табл. LII, 61—66).

ANNIA — с букви, написани в обратен ред — 11 броя от Голямата базилика, Тронната палата и Малкия дворец (ИРАИК, X, LII, 67—71).

... OΣ — 1 брой от Източната порта (ИРАИК, X, табл. LII, 46). 5 броя на печати със знаци и цифри (ИРАИК, X, табл. LII, 49—50). 1 тухла с триредов надпис: APITO||ORM||RI, намерена при Северната порта.

И така само при разкопките на Руския институт в Цариград през 1899/1900 г. в Плиска са открити 39 военни тухли и 74 частни от римската императорска епоха. Към този брой трябва да се добавят и още няколко десетки тухли с подобни печати, открити след 1900 г., така че в Плиска досега са намерени около 140—150 антични тухли, произхождащи главно от монументалните строежи. Наистина техният брой не може точно да се установи, защото не всички са публикувани, нито са запазени, но даже и да бихме се ограничили с 113-те печата, произхождащи от първите разкопки в Плиска, все пак е очевидно, че това е една внушителна цифра, която с право може да ни насочи към по-други заключения, отколкото онези, които прави В. Б. въз основа на уж откритите само 22 антични тухли в Плиска. Този брой става още по-показателен, ако се вземе под внимание фактът, че печати са слагани върху ограничен брой тухли — вероятно на известни серии или поръчани количества. Това се доказва и от обстоятелството, че неколкократно по-голям е броят на тухлите без печати, които обаче по форма, материал и качество никак не се отличават от тухлите, снабдени с печати — и едните, и другите очевидно са произвеждани на едно и също място и с една и съща техника. Няма нищо по-лесно от това да се обявяват тези материали за донесени от българите от друго място, но на тези, които поддържат тази невероятна теза, предстои трудната задача да докажат това с факти, а освен това да обяснят защо броят на античните тухли в Плиска е по-голям от броя на тухлите, в който и да е античен град или укрепен лагер, разкопан досега у нас. Може ли да се допусне, че българите са ограбили всички изоставени антични центрове, та по тоя начин са струпали в столицата си повече антични тухли, отколкото можем да намерим в самите антични центрове? Но ако все пак допуснем такава мисъл, ние не бихме могли да разберем защо тези българи, които са издигали такива величествени сгради, е трябвало да строят с вторични материали, взимани от римските развалини. Ако това би било вярно, трябва да се заключи, че те сами не са знаели да правят тухли. Но това предположение се опровергава от фактите, тъй като много са безспорно българските строежи, между които Болярската църква от № 31 във Външния град, които са строени с тухли. Явно е, че тук възникват непреодолими противоречия. Те ще изчезнат само ако зачитаме фактите: античните материали от Плиска не са носени отникъде, българите са ги използували, защото са ги намерили на място.

Чувствувайки неудобството да се поддържа тезата, че материалите са носени отдалеч — от Никополис ад Иструм, Марцианопол или даже от укрепленията на Дунавския лимес, В. Б., за да направи по-приемлива тази теза, изказва предположението, че тези материали може да са донесени и от градището при с. Войвода, отстоящо на 7—8 км северно от Плиска. Но такива предположения не бива да се правят, преди да се разкопае и проучи по-добре това градище. Засега като по-значителен паметник оттам ние познаваме само един латински надпис.[1] Не бива с едно неизвестно да се обяснява друго неизвестно. Но има и нещо повече. В случая фактите опровергават предположенията: пренасянето на римски тухли от градището при с. Войвода се изключва и поради това, че по време на сондажите, направени там от Руския археологически институт в Цариград, не е била намерена нито една тухла с печат.[2]

Вярна е констатацията, че Плиска няма устройството на античен град с типичните за него кардо и декуманус и с характерния за римските градове форум, намиращ се в центъра на града. Но тук е необходимо да се отбележи: 1) че такова устройство са имали само по-големите градове, обикновено онези, които били издигнати в ранг на самостоятелни общини (муниципии), какъвто ранг очевидно античното селище на мястото на Плиска не е имало. Даже тук не е имало истинско селище, а само кастел; 2) ние нито за момент не трябва да забравяме, че тези селища и крепости не са римски в строгия смисъл на думата, защото в повечето случаи те са дело на местното тракийско население и затова именно се отличават от класическите римски форми. В действителност в подобни случаи се касае не до римско строителство в строгия смисъл на думата, а до местно строителство през римската епоха. Но това местно строителство, както и трябва да се очаква, е силно повлияно от римската строителна традиция. Да вземем за пример самата Плиска. В. Б. твърди, че тя нямала нищо общо с римския град. Но това твърдение не отговаря на действителността.

Без да се впускаме в подробности, нека хвърлим поглед върху устройството на Вътрешния град: монументалните порти, разположени една срещу друга, кръглите кули по ъглите и петоъгълните по страните, както и самата строителна техника — редуване на надлъжно и напречно поставени блокове, свързани със здрав, най-често червен хоросан, а на места и с железни скоби с форма на ластовича опашка, най-сетне фактът, че приблизително в средата на каменното укрепление се намира най-монументалната постройка, да не говорим за подробности, като напр. за класическата за римското строителство дебелина на стените от 2,60 м и др. — всичко това са елементи, взети не от прабългарската, нито от славянската строителна традиция, а от римската архитектура. Това е толкова очевидно, че не се нуждае от доказателства. От писмените и археологическите данни ние знаем, че славяните и прабългарите не са познавали тази архитектура преди заселването им на юг

[1] Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, I, 1926/27, стр. 105—106.

[2] ИРАИК, X, 1905, стр. 59—60.

от Дунав. Следователно те не могат да се считат за нейни изобретатели. Славяни и прабългари са научили това строителство на Балканския полуостров, когато са почувствували нужда от него и когато пред очите им са имали образци, откъдето да го възприемат. Както в миналото, така и днес някои археолози и историци се опитват да припишат тези строежи на прабългарите и с това да покажат, че последните са били далеч по-културни от славяните. Но това са теории без факти. Никъде в прародината на прабългарите не са оставени такива строежи. В това отношение особено показателен е фактът, че изграждането на хазарската столица Саркел, където са живели и прабългари, по изричното свидетелство на хазарския историк Йосиф не е дело нито на прабългарите, нито на хазарите, а на византийците. Все за липса на монументална строителна традиция у прабългарите говори и фактът, че волжките българи, които отрано се насочили на север и по такъв начин избягнали до голяма степен влиянието на Византия, през X в. все още не са познавали монументалното каменно строителство, та когато се наложило да си съградят една джамия и една крепост, били принудени да търсят майстори чак от Персия.[1] Ние имаме писмено сведение, че аланските градове също са строени от византийците.[2] Накрай трябва да обърнем внимание върху факта, че нито едно от т. нар. салтово-маяцки градища не прилича на Плисковското укрепление. Да вземем за пример Салтово. То е разположено не на равно място, както Плиска, въпреки че и тук равни места не липсват, а върху естествено възвишение, защитено от две страни със стръмни брегове и със стени само на ония места, които са били по-достъпни. Ние притежаваме и писмени сведения, че българите са подбирали при заселването си именно непристъпни и естествено защитени места. Такова е съобщението на Никифор за заселването на Аспарух и дружината му някъде около делтата на Дунав. Това съобщение гласи: „*Ἀσπαρούχ ... περὶ τὸν Ἴστρον οἰκίζεται, τόπον πρὸς οἴκησιν ἐπιτήδειον. Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ, καταλαβόμενος, δυσχερῆ τε καὶ ἀνάλωτον πολεμίοις ὑπάρχοντα· ἀσφαλὴς τέ ἐστι τὰ μὲν ἔμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῷ τελματώδης εἶναι τυγγάνον· τὰ δ' ὄπισθεν κρημνοῖς βράτοις τετειχισμένα. . .*“, т. е. „Аспарух. . . се поселява около Истър, след като завзел удобно за живеене място, наречено на тяхното наречие огъл, което е трудно и непревземаемо за неприятели; то е безопасно отпред поради недостъпната местност и поради това, че се е случило да е то и блатисто, а отзад пък е укрепено като със стени от непроходими стръмнини.“[3] И така за разлика от аланските и българските градища Плиска е построена на равно и открито място, незащитено от природата. Но главната разлика между тези укрепени селища не е в природната обстановка, а в самата укрепителна система. Както по планировка, така и по начин на градеж тези две градища представляват пълна противоположност и пълно отрицание на едното от другото.[4] В Салтово ние се намираме пред останките на една сравнително бедна култура на полуномадско население, докато в Плиска пред нас се разкриват архитектурни паметници, които по нищо не се отличават от величествените паметници на Византия и Рим.

Освен антични надписи и тухли с печати в Плиска са намерени и много капители, колони, фрагменти от корнизи и профилирани камъни, както и известен брой монети[5] — все от времето преди образуването на Първата българска държава. В. Б. счита тези материали твърде малобройни, за да може въз основа на тях да се говори за предбългарския период на Плиска. Ние сме съгласни с тази констатация, даже и след като се направи корекция на броя на тухлите, които са пет пъти повече от броя, който предлага В. Б., и след като се прибавят другите известни находки, като двете фибули, едната от които намерена при разкопки,[6] бронзовия ключ „лакониски“ тип,[7] глинените тръбички от един от хипокаустите,[8] двата каменни релефа, намерени западно от Асардере във Външния[9] и някои други дребни находки[10], които е излишно да изброяваме тук. Но обективността изисква да кажем, че и българските находки са твърде бедни. При това, макар и малко, римските са типични и безспорни, което не може да се каже за българските. Културата на прабългарите не само в Плиска, но изобщо у нас не е добре проучена. В Плиска почти не срещаме типичните колански апликации, считани за неразделна част от облеклото на прабългарите — апликации, които така често виждаме в аварските и славяно-аварски погребения в Унгария. От тях в Плиска има само единични находки. Няма и следа от богатите накити и съкровищата на българските царе и на столичната аристокрация. Не може да се разбере къде е живяла тази аристокрация. Ние не можем да я поместим в няколкото по-представителни постройки, открити досега в Плиска и при това съществували не едновременно, а една след друга. Не можем също да допуснем, че всичко е заличено и ограбено. Не е възможно Никифор в 811 г. за три дни (а може би и по-малко) да събори крепостта (със стени, дебели 2,60 м), да разруши заварените монументални сгради, да ограби всички ценности, та даже и да събере накитите от населението на Външния и Вътрешния град. Мъчно можем да си обясним факта, че в Плиска се намират нищожни количества от конско снаряжение — като юзди, стремена, подкови и др. Още по-невероятно е, че някои наши изследвачи намират стремена в Мадарския конник, а такива не се срещат при разкопките в Плиска, т. е. там, където е била българската конница и където се предполага, че са се намирали неукротимите табуни. А не може да се каже, че българите не са познавали това снаряжение. В Салтово, което обикновено без уговорки се свързва с прабългарите, най-многобройните и най-типични находки са именно юздите и стремената и изобщо конското снаряжение.[11]

И така количественият анализ показва, че в Плиска находките изобщо са малко. Но от този факт не могат да се направят заключенията, които прави В. Б., защото, ако строго приложим статистическия метод, ще трябва да признаем, че в Плиска наистина има малко римски материали, но също така и малко прабългарски. Но заключения като тези на В. Б. са неправилни, защото и малкото материали достатъчно ясно свидетелствуват, че Плиска е обитавана както в преди българската епоха от някакво местно население, така и през българската — от славяни и прабългари. Да се отрича това положение значи да не се признават фактите, значи да се изграждат теории без факти.

Стамен Михайлов

[1] А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (сполoвины VII до конца X в. по р. х.), СПб, 1870, стр. 85—86.

[2] В хрониката на Михаил Сирийски се казва: „Les deux autres frères scythes vinrent dans le pays d'Alân qu'on appelle Bersâlia, dont les villes avaient été bâties par les Romains. . .“ (В. Н. Златарски, Известието на Михаил Сирийски за преселението на българите, ИИД, IV, 1915, стр. 39—40).

[3] В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, София, 1938, стр. 390. Аналогично е и известието на Теофан. Вж. пак там, стр. 388.

[4] Материалите от разкопките на градището не са още обнародвани.

[5] По този въпрос вж. Археология, год. II, 1960, кн. 1, стр. 20, и ИАИ, XXIII, 1960, стр. 25.

[6] С. Станчев, Материали от дворцовия център на Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 29, обр. 3, 14 и стр. 51, обр. 18, 2.

[7] С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 77—80, обр. 26—27.

[8] ИАИ, XIV, 1940—1942, обр. 204. Вж. също: ИАИ XXIII, 1960, стр. 50, обр. 17.

[9] Касае се за един мраморен релеф на лъвица и за една оброчна плоча, открити — първият случайно, а втората при разкопки. Релефите не са обнародвани.

[10] ИАИ, XXIII, 1960, стр. 29, обр. 3, 12, стр. 38, обр. 7, 1 и 16 и стр. 52, обр. 19, 1 и 5.

[11] Много юзди и стремена бяха намерени при разкопките в Салтово през 1961 г., когато имах възможност и сам да участвувам в тези разкопки. Материалите още не са обнародвани. Подобни материали вж. в: А. М. Покровский, Верхне-Салтовский могильник, Труды XII археологического съезда в Харкове — 1902 г., т. I, Москва, 1905, табл. XXII, 100, 101, 104.

Преглед

Осми международен конгрес по класическа археология в Париж

От 3 до 13. IX. 1963 г. в Париж се състоя VIII международен конгрес по класическа археология, в който взеха участие повече от 500 делегати и гости. От страна на Археологическия институт и музей при БАН взеха участие чл.-кор. Димитър П. Димитров, ръководител на делегацията и член на Почетния комитет на конгреса, и научните сътрудници Люба Огненова-Маринова и Мария Чичикова.

Организационният комитет с председател проф. А. Пиганьол и главен секретар проф. П. Демарнь беше извършил огромна подготвителна работа. За разлика от другите конгреси по класическа археология работата на VIII конгрес се организира и проведе по една предварително определена основна тема, която обединяваше отделните доклади, а именно „Разпространение и влияние на гръцката и римската цивилизация върху периферните култури."

Конгресът се откри на 3 септември вечерта в залата на Института по изкуство и археология при Парижкия университет под председателството на министъра на народното образование във Франция. На 4 септември започна деловата работа на конгреса. Изнесени бяха голям брой доклади и съобщения, които бяха разпределени в 10 полудневни заседания. На всяко заседание се разглеждаше културата на отделна географска област, за която се изнасяше един основен доклад и няколко съобщения-съдоклади. Заседанията бяха общи и се проведоха по следния ред:

I. *Предримски Запад* с тема „Средиземноморското влияние върху предримския Запад през желязната епоха".

II. *Римска Галия* — „Изкуството на Галия и неговата оригиналност".

III. *Северна Италия, Централна и Северна Европа* — „Провинциалното изкуство и средиземноморското влияние в тези области".

IV. *Северна Африка* — „Африканското изкуство, картагенското наследство и гръцко-римското влияние".

V. *Гърция и Кипър* — „Елинското влияние в периферните области на Гърция".

VI. *Балканите, Дунавските земи, Полша* — Гръцко-римското влияние върху културата на тези области".

VII. *Понтийска Русия* — „Гръцко-скитско изкуство".

VIII. *Анатолия* — „Цивилизациите в Анатолия и техните връзки с гръцкото архаично изкуство".

IX. *Близкия Изток, Египет* — „Гърция и Изтокът в семитското и египетското изкуство от елинистическата и римската епоха".

X. *Иран, Индия, Израел* — „Гръцко-римското влияние върху културата на тези страни".

На първото заседание основният доклад бе изнесен от С. Ф. С. Хаукс (Великобритания) на тема „Келтите: изследвания през 1942—1962 г. на тяхната култура и връзки със Средиземноморието". Докладчикът проследи отделните етапи от историческото и културно развитие на келтите през халщата и латена и връзките им с Италия и Етрурия. В заключение той изтъкна, че през последните 20 години познанията върху келтите, получени въз основа на археологически паметници, са отишли доста напред. Келтите се явяват като творчески народ, който превръща в своя собствена култура това, което е възприел от класическия свят.

В съдоклада си „Етруското посредничество между Средиземноморието и европейския Запад" М. Палотино (Италия) изказа интересни мисли върху характера на културата през Първата желязна епоха в Южна и Югоизточна Европа.

Вторият съдоклад от М. Амалгро-Баш (Испания) бе за „Гръцкото влияние върху Иберийския полуостров".

В изказванията си Я. Боужек (Чехия) и П. Александреску (Румъния) направиха кратък преглед на културното развитие в Чехия и Румъния през I хилядолетие пр. н. е.

На второто заседание основен доклад изнесе П.-М. Дювал (Франция) — „Оригиналност на гало-римската архитектура". Докладчикът се опитва да издири галския архитектурен субстрат, върху който се присажда гръцкият и римският. Въз основа на задълбочен анализ на архитектурните паметници той разграничава до каква степен галите са осъществили с помощта на римската техника постройките от местен тип и доколко римляните участвуват при архитектурната реализация на местните традиции.

В съобщението си „Оригиналност на изкуството в римската рейнска област" Х. фон Петрикович (ГФР) се спря на формата и украсата на произведения на художествените занаяти и на пластиката и отбеляза, че изкуството в римската рейнска област има особености, които го отличават от галската култура. Това се обуславя от положението на този район като военна граница.

Следващото съобщение бе направено от П. Ламбрехт (Белгия) — „Устойчивостта на местните елементи в изкуството на белгийска Галия". Докладчикът подчерта правилността на изразената напоследък тенденция да се разграничи в римска Галия това, което е възприето от гръцко-римския свят, и това, което принадлежи на автохтонната келтска традиция. Дълго време на това изкуство неправилно е гледано като на изключително класическо, което се явява неуспешно подражание на класическите първообрази. Изучаването и разграничаването на местните елементи в културата на белгийска Галия е доста трудно, защото тази област е по-бедна на паметници. Но стиловият анализ на паметници на надгробната пластика му е позволил да отдели един по-груб, живописен стил, контрастиращ на официалното римско изкуство, особено през II—III в.

Р. Лаур-Белар (Швейцария) се спря на „Келтските елементи в изкуството на римска Швейцария", които той намира в архитектурата, керамиката, пластиката и религията.

На третото заседание бяха прочетени следните съобщения: Г. А. Мансуели (Италия) — „Провинциалният характер на изкуството на Цизалпина", Е. Диз (Австрия) — „Провинциалният характер на римската скулптура в Норикум", И. Вернер (ГФР) — „Фигурални изображения в свободна Германия и техните провинциално-римски първообрази", и О. Клиндт-Йенсен (Дания) — „Италийски и келтийски влияния върху скандинавското изкуство". В тях се разглеждаха различни паметници на изкуството и на художествените занаяти с оглед да се разграничат чуждите влияния и да се установят местните културни традиции.

Докладите, прочетени на четвъртото заседание, засягаха въпроси от културното развитие на Северна Африка: М. Флориани-Скуарчиапино (Италия) — „Северианова скулптура от Лептис Магна", Г. Ш. Пикар (Франция) — „Класически влияния върху религиозния африкански релеф", Й. Ласус (Алжир) — „Приобщаване на Африка към римския урбанизъм", М. Тарадел (Испания) — „Елинистическа архитектура в Ликсус (Мароко)" и М. Еузена (Франция) — „Картагенското наследство и гръцко-римското наследство в Мароко преди римското завоевание".

Голям интерес за българските делегати представяше заседанието, посветено на Гърция и Кипър, на което се разгледаха паметници от близки до Тракия области.

Г. Бакалакис (Гърция) — „Разпространение на гръцката и римската култура в областта по долното течение на Хеброс" — докладва за своите проучвания по левия бряг на Хеброс в североизточната част на Гръцка Тракия. Той съобщи за открити по върховете крепости, градени без хоросан, които не можа да датира с точност, но правилно определи като тракийски. Открити са били и фрагменти от груба „праисторическа" керамика, която също принадлежи на траките, фрагменти от гръцки вази от V—IV в. пр. н. е., амфорни печати от Тасос и Книдос, колективни находки от сребърни монети от Парион и от Херсонес, много надписи от римско време и др. Всички тези находки обогатяват познанията върху тази област, малко изследвана досега в археологическо отношение, и са дали основание на Бакалакис да резюмира резултатите по следния начин: а) само крепостите и „праисторическата" керамика ни осведомяват за тракийското население и б) гърците са се установили в една твърде ранна дата в тази област, като са се наложили над траките благодарение на по-високата си култура. Докладът на Бакалакис в същност имаше повече характер на принос към археологическата карта на тази област. Той не разгледа задълбочено въпросът нито за елинизацията, нито за взаимодействието между гръцката и тракийската култура в този район.

В изказването си по доклада проф. Д. П. Димитров изтъкна голямото значение на археологическите проучвания в тази част на Тракия, която досега не е била обект на изследване от страна на гръцките археолози. Това е един голям пропуск, тъй като важните въпроси за гръцката колонизация, за местната тракийска култура и гръцкото влияние не могат да се разрешат без помощта на археологически материал, добит по пътя на системни разкопки в Беломорска Тракия. Той изказа пожеланието гръцките и българските археолози, които работят в областта на класическата археология, да поддържат тесен контакт помежду си.

Проф. Е. Кондураки (Румъния) и Ф. Салвиа (Франция) в изказванията си също подчертаха важността и актуалността на поставените от проф. Димитров въпроси. Салвиа съобщи и интересния факт, че при разкопките на о-в Тасос под гръцкия културен пласт са открити тракийски материали.

Следващият доклад на Д. Лазаридис (Гърция) беше посветен на „Разкопките в областта на Пангей". В областта на Амфиполис от 1956 г. насам са започнали системни проучвания на един голям елинистически некропол, от който са разкопани около 375 гроба. Повечето от тях представят ями, изкопани в меката скала. В града са открити части от Агората и от няколко обществени постройки, между които особена важност представя една от класическата епоха, отнасяща се до култа на музата Клио, Стримон и Резос. В Неапол (дн. Кавала) е проучено едно светилище, в което са намерени много фрагменти от гръцки вази с чернофигурна и червенофигурна украса, както и голям брой теракоти от архаичната епоха. В околностите на с. Никисиани е разкопана една надгробна могила, в която са открити погребения от времето на Александър Македонски с богат инвентар от сребърни и бронзови съдове. Всички тези открития свидетелствуват за широкото проникване на гръцката култура в Източна Македония още от архаичната епоха.

В. Карагеоргис (Кипър) — „Нови открития в царския некропол от Саламин в Кипър" — съобщи, че в съседство с царската гробница, открита през 1957 г., в 1960 г. е била открита втора гробница. От керамичния материал се установява, че гробницата е била изградена в VIII в. пр. н. е., но е била използувана и през VII в. Особено интересни са намерената в погребалната камера сребърна купа с гравирана украса и надпис от египетски йероглифи и откритите в дромоса три човешки скелета и една колесница с два коня. Докладчикът смята, че обичаят да се издигат могили и да се погребават коне води произхода си от микенския период, макар че през VIII—VII в. той е бил практикуван и в Анатолия.

На шестото заседание обобщаващ доклад изнесе Е. Кондураки (Румъния) — „Гръцки и римски влияния на Балканите, в Унгария и Полша". Докладчикът проследи отношенията между гърците и местните племена, като изтъкна, че след една дълга прелюдия, която води началото си още в микенската епоха, тези отношения навлизат в нова фаза с основаването на гръцките колонии. Тя е характерна с проникването сред илирийската и тракийската аристокрация на гръцки произведения на лукса и с това, че подготвя почвата за едно по-голямо проникване на гръцката култура през следващите векове. Докато обаче през Втората желязна епоха тракийската и гетодакийската цивилизация, обусловена от икономическия и социален напредък на местните племена, се развива под мощно елинистическо влияние, като запазва и някои свои специфични черти, в илирийската цивилизация от латенската епоха се забелязва силно келтско влияние. През римския период местното население в цялата Балкано-дунавска област възприема римската цивилизация. Само Тракия, свързана силно с елинизма, остава настрана от този процес на романизация. Но даже и в най-силно романизираните области продължават да съществуват някои от старите художествени и религиозни традиции.

В общи линии Кондураки даде вярна картина на културното развитие в балкано-дунавските земи, но тъй като в доклада си засяга една обширна географска област и борави с многоброен материал, в подробностите допусна някои неточности.

Д. П. Димитров в съдоклада си „Интензивност и същност на гръцкото влияние в Тракия през ранноелинистическата епоха" изтъкна, че елинизацията представя един сложен и продължителен процес, който не обхваща равномерно цяла Тракия. Необходимо е преди всичко да се проследят и уточнят отделните етапи на проникване на гръцкото влияние в Тракия и силата на неговото въздействие върху тракийската култура. Анализирайки ло-важните паметници на изкуството, намерени в Тракия от ранноелинистическата епоха, между които стенописите на Казанлъшката гробница, докладчикът посочи, от една страна, начина, по който е било възприето гръцкото влияние, и, от друга — устойчивостта на някои форми на местната култура.

В своето изказване М. Чичикова, като разгледа накратко развитието на тракийската керамика през класическата и елинистическата епоха, отбеляза, че тракийските съдове в по-голямата си част са повлияни от формите на гръцката битова керамика. В редица случаи обаче тракийският грънчар проявява своето самобитно изкуство, което личи както при украсата на съдовете, така и в запазване до късно на традицията да се изработва керамика на ръка, без помощта на грънчарско колело.

М. Гърбич (Югославия) — „Гръцката и римска пластика в Югославия" — направи преглед на намерените в Югославия произведения на каменната и бронзовата пластика от архаичната до късноантичната епоха.

И. Кастилионе (Унгария) — „Ориенталското влияние в теракотната пластика в Панония" — разгледа намерените в Савария около 300 теракоти. Те са изпълнени в стил, много близък до стила на теракотите, произвеждани в източноелинистическите центрове.

К. Маевский (Полша) — „Римското влияние върху културата на племената, населяващи полските територии в първите векове от н. е." — проследи римското влияние в различни области на местните художествени занаяти, без да надценява това влияние.

На седмото заседание основен доклад изнесе В. Блаватский (СССР) — „Разпространение на античната култура в страните на Северното Причерноморие". Той даде в главни линии картината на разпространение на античната култура в земите на Северното Причерноморие. Първоначално връзките между гръцките колонисти и варварите се ограничават във внос на антични художествени предмети само между меотите и скитите. По-късно новите нужди на варварското общество довеждат гръцките майстори до създаване на образи на местната митология и до реалистично представяне на варварите. В сарматския период се чувствува влиянието на степните народи върху Босфора и босфорските градове сега играят ролята на оригинални художествени центрове на сарматския свят.

Същия ден вечерта бе изнесен извънреден доклад от Р. Бианки-Бандинели (Италия) на тема „Раждане и разпадане на елинистическо-римското койне".

На осмото заседание обобщаващият доклад на Е. Акургал (Турция) бе посветен на „Проблеми на фригийското изкуство. Произход на фригийския народ и тъмният период на трако-македонските племена в Мала

Азия". Въз основа на писмени извори и археологически данни докладчикът проследи развитието на Анатолия, като се спря по-подробно на произхода и датата на фригийската цивилизация, чието начало датира от VIII в. пр. н.е.

В съдоклада си К. Бител (ГФР) разгледа интересния въпрос за „Богазкьой във фригийско време". Богазкьой, столицата на хетитите, която в XII в. е била разрушена, е отново заселена във фригийско време. От тази епоха са разграничени два пласта, които се датират от VIII до края на VI в.

Р. Юнг (САЩ) направи съобщение за „Гордион— проблеми на Западна Фригия". Резултатите от разкопките през последните години дават ясна представа за културата в Гордион през VIII в. пр. н. е. и свидетелствуват за силно раннофригийско влияние в Гърция.

Г. М. А. Ханфман (САЩ) — „Гърция и Лидия — съприкосновение с елинската култура" — проследява отделните етапи на елинизацията в Лидия от X до III в. пр. н. е.

На деветото заседание, посветено на културата на Близкия Изток и Египет, бяха прочетени следните съобщения: М. Шехаб (Ливан) — „Теракотите в Ливан от елинистическата епоха", Е. Вил (Франция) — „Римска Сирия между гръцко-римския Запад и партския Ориент", П. Пар (Великобритания) — „Начало на елинизацията в Петра", Ж. Пирен (Белгия) — „Опит за анализ на елинистическото южно арабско изкуство", Б. В. Ботмер (САЩ) — „Елинистическото влияние в късноегипетската скулптура". Изнесен бе и един извънреден доклад, който имаше за цел да запознае участниците в екскурзиите с паметниците на Галия, от Й. Й. Хат — „Големи художествени течения в историята на провинциалната римска скулптура в Галия".

На десетото, последно заседание обобщаващ доклад изнесе М. Хуилър (Великобритания) — „Изкуството на Гандара — сегашно състояние".

Прочетени бяха и следните съдоклади: Г. А. Пугаченкова (СССР) — „Проблеми на изкуството на северните области на Партия и Бактрия", Д. Шлюмберже (Франция) — „За произхода и същността на сасанидското изкуство". Докладчикът изложи хипотезата, че сасанидското изкуство в някои области продължава и доразвива партското изкуство, а в други скъсва с него и слага край на елинизацията на изкуството в Близкия Изток. П. Амандри (Франция) в доклада си „Гръцки златари в двора на Великия цар?" засегна въпроса за характера на ахеменидското изкуство изобщо и за приноса на отделните народи от империята в неговото създаване. По-специално се спря на торевтиката, където се виждат ясно взаимни влияния между гръцкия и азиатския свят.

С голям интерес бе посрещнат доклада на Б. Б. Пиотровский (СССР) за „Кармир-блур", където при разкопките са били намерени интересни паметници на изкуството. По доклада се изказаха П. Амандри, М. Палотино и К. Шефолд, които изтъкнаха важността на находките поради близостта им с произведения на финикийското и кипърското изкуство.

Накрая Ж. Шарбоно (Франция) направи съобщение за един ритон, постъпил неотдавна в сбирките на Античния отдел в Лувъра. Ритонът, изработен от позлатено сребро, завършва с глава на глиган. Сюжетът на украсата му представя поднасяне главата на неприятеля на царя.

Всички доклади, съобщения и изказвания на VIII международен конгрес по класическа археология бяха подготвени с оглед на основната тема на конгреса. У организаторите на конгреса ясно личеше тенденцията да се изтъкне преди всичко благотворната роля на гръцкото и римското изкуство, „майката и бащата" на европейската цивилизация при създаването и развитието на периферните култури. В действителност обаче се получи съвсем друг резултат. Почти всички докладчици, като проследяваха силата на въздействието на гръцкото и римското влияние, разграничаваха местните традиции и установяваха в повечето случаи оригиналния характер на местните култури. Запазвайки живи и трайни редица елементи от културата си, племената от периферните области от своя страна също дават отпечатък върху развитието на гръцко-римската цивилизация.

В това се състои и огромното значение на VIII конгрес, на който за първи път се разгледа в нова светлина въпросът за същността на културата в периферните области.

Заключителното заседание на конгреса се състоя на 10 септември следобед. Генералният секретар проф. П. Демарнь резюмира резултатите и съобщи, че се приема поканата на сирийската делегация следващият Девети конгрес по класическа археология да се състои през 1968 г. в Дамаск.

По време на конгреса бяха устроени посещения на двореца във Версайл и на Музея за национални древности в Сен Жермен ан Ле, където бе показана новата експозиция на паметници на гало-римското изкуство. Специално за конгреса бяха уредени две изложби: в музея Клюни, в Париж на тема „Античният Париж" с паметници от музея Клюни, Карнавале и Сен Жермен ан Ле и в една от залите на Лувъра „Изкуството на римския Запад: сребърни съкровища, бронзова и каменна скулптура". На тази изложба бяха събрани на едно място забележителни съкровища от сребърни и бронзови съдове и прекрасни образци на каменната и бронзовата пластика, произхождащи от старите римски провинции в Западна Европа и Северна Африка.

След приключването на конгреса бяха организирани две екскурзии — в Южна Франция с посещение на римските обекти в Ним, Гланум и Марсилия и в Източна Франция до Санс, Шатийон сюр Сен, където се съхранява прочутото съкровище от архаичната епоха от Викс и до Дижон.

Мария Чичикова

Пети международен славистичен конгрес в София

От 17 до 23 септември 1963 г. в София се състоя V международен конгрес на славистите. Проведен под знака на честването на 1100-годишнината от създаването на славянската писменост, той бе събитие от извънредно голямо научно и културно значение за нашата страна. В него взеха участие над 1000 чужди делегати не само от славянските, но и от много неславянски страни. Имаше представители от далечна Австралия, от Австрия, Белгия, Великобритания, ГДР, ГФР, Дания, Израел, Италия, Канада, Норвегия, Полша, Румъния, САЩ, СССР, Унгария, Финландия, Франция, Холандия, Чехословакия, Швейцария, Швеция, Югославия и Южноафриканския съюз. България беше представена с многобройни делегати — както научни работници и преподаватели от БАН и висшите учебни заведения, така и учители и музейни работници от цялата страна. Видни чужди и наши учени изнесоха в отделните секции на конгреса над 500 доклада, които третираха въпроси из областта на славянското езикознание, славянското литературознание, славянските литературно-лингвистични проблеми, славянското народно творчество и славянската история. Във връзка с повечето от докладите станаха оживени разисквания, в които взеха участие голям брой български делегати. На тържественото заседание по случай откриването на конгреса след встъпителното слово на председателя на Международния комитет на конгреса акад. Вл. Георгиев и след приветствията на чуждите делегации бяха изнесени два основни доклада: от акад. Т. Д. Павлов, почетен председател на БАН. — „За социалистическо-реалистическия метод" — и от акад. В. В. Виноградов, директор на Института по езикознание при АН СССР — „Различия в общите законо

мерности на развитието на славянските литературни езици в донационалната и националната епоха". На специално тържествено пленарно заседание бе чествувана 1100-годишнината от създаването на славянската писменост. Проф. Е. Георгиев изнесе доклад на тема „Кирил и Методий в борбите и развитието на средновековна Европа". В него той обрисува голямото революционно значение на подвига на двамата братя, които създадоха азбука и писменост на славянски език и с това дръзнаха да нарушат религиозната догма за триезичието в епохата на средновековната схлостика. Проф. Й. Курц от Чехословакия изнесе доклад за „Значението на делото на славянските апостоли Кирил и Методий в историята на славянската култура". Проф. Мраз също от Чехословакия говори за „Отзвуците на Кирило-Методиевото дело в литературите на братските народи". Проф. Пичио от Италия разгледа общите норми и техните „редакции" в църковнославянския език.

Трябва да отбележим, че V международен славистичен конгрес отбелязва голям напредък не само по отношение на повишения интерес, с който той бе посрещнат от всички славистични среди у нас и в чужбина и по големия брой доклади, които бяха изнесени и разисквани в него, но и поради факта, че за първи път на този славистичен конгрес бяха разгледани и въпроси, засягащи историческото развитие на славянските народи. Досега славистиката се разглеждаше от повечето учени само като филологическа наука, проблемите на езикознанието и литературознанието се третираха откъснато от историческото развитие на славянските народи. По предложение на съветските представители в Международния комитет на славистите е било взето решение в тематиката на V международен конгрес да бъдат включени и проблеми на етногенеза и историческото развитие на славяните. Наред с другите секции бе създадена историческа секция, в която бяха изнесени голям брой доклади, съдържащи интересни данни за миналото на славянските народи. Докладите бяха групирани в няколко подсекции, като бе взет пред вид хронологичният принцип, а именно: 1) Етногенез на славяните; 2) Образуване на славянските държави и развитие на обществената мисъл на славянските народи през Средновековието; 3) Национално възраждане на славянските народи; 4) Националноосвободително и революционно движение; 5) Развитие на обществената мисъл в ново време.

В първите две подсекции бяха изнесени доклади, които засягаха въпроси из областта на материалната и художествената култура на славяните и бяха използувани и археологически материали. Така известният полски учен езиковед проф. Лер-Сплавински изнесе доклад върху етногенеза на славяните, застъпвайки тезата за автохтонността на славяните в земите между Висла и Одер. В подкрепа на своята теза той приведе не само езикови, но и археологически материали. Акад. Кр. Миятев изнесе съобщение за „Старобългарските загадъчни знаци". Той се спря на произхода и значението на знаците, които са вдълбани върху стените на постройките, върху тухли и керемиди, върху глинени съдове и някои накитни предмети предимно в Плиска, Преслав и Мадара. Той е на мнение, че те не могат да имат буквено значение и че са били донесени вероятно от прабългарите от тяхната прародина. По доклада станаха разисквания, някои от които подкрепиха, други оспориха становището на акад. Кр. Миятев. В доклада на доц. Петър Петров „Образуване на славянобългарската държава" бе разгледана ролята на прабългарите в образуването на славянобългарската държава и въз основа на извори бе показано бързото обществено-икономическо развитие на южните славяни, които са били в контакт с Византийската империя и които в началото на VII в. масово се заселили на юг от Дунава, в пределите на самата империя. Този вътрешен исторически процес е водел неминуемо към образуване на славянска държава на Балканския полуостров. Прабългарите със своята военна организация само са ускорили и подпомогнали този процес. По доклада станаха оживени разисквания, в които взеха участие и сътрудници на Археологическия институт и музей. Повечето от изказалите се подкрепиха основната теза на докладчика за решаващата роля на славяните в образуването на славянобългарската държава. Друг доклад, който беше посрещнат също така с голям интерес, бе докладът, изнесен от младия румънски учен С. Стефънеску, „Румъно-южнославянски отношения в периода на ранния феодализъм". Докладчикът се спря на тесните етнически и културни връзки между българи и румъни, живеещи от двете страни на Дунава, като изтъкна голямото положително влияние, което са оказали славяните и Българската държава в ранната история на румънския народ. По този доклад също така станаха оживени разисквания, като в тях взеха участие много български делегати — историци и археолози. Повечето от изказалите се подкрепиха тезата на докладчика и някои от тях приведоха нови данни от исторически и археологически характер. Докладът на акад. Б. А. Рибаков, директор на Института по археология в СССР, бе посветен на руската епиграфика от X—XIV в. Той показа големите възможности на руската епиграфика за разрешаване на важни исторически въпроси. С интерес бяха изслушани докладите на Ю. В. Бромлей (СССР) — „За стотнята като обществена ядка у южните и източните славяни", Б. Графенауер (Югославия) — „Развой и структура на държавата на каринтийските словенци от VII—IX в.", Т. Василевски (Полша) — „Политиката на византийските власти по отношение на славянското население в IX—XII в.", В. Качмарчик (Полша) — „Проблемата за произхода на градовете и градското право в Югославия", Т. Лиляк (Полша) — „Из историята на формирането на селската класа в Полша и Чехия в XI—XII в." и др. Ценни данни за средновековната история и култура на българската държава се съдържаха в докладите на българските учени: акад. Ив. Снегаров — „Развитието на обществената мисъл в България през IX—X в.," проф. Д. Ангелов — „Богомилството в славянските страни", и проф. М. Андреев — „Къде е бил създаден Закон соудний людьм?".

Във връзка с V международен славистичен конгрес в Археологическия институт и музей бяха проведени редица мероприятия, които целеха да бъдат представени по-добре паметниците на средновековната българска култура. В централната зала на музея бе уредена изложбата „Стари български надписи," представени в оригинали, гипсови копия и фотографии. С тази изложба бе поставено добро начало да се събере на едно място богатият епиграфски материал от епохата преди падането на България под турско владичество. Този материал представлява извънредно ценен архив за историята на Българската държава поради оскъдните писмени документи, достигнали до нас от онова време. В една от галериите на музея бяха изложени средновековни икони, забележителни произведения на българската живопис. Направени бяха основен ремонт и някои преустройства в сградата на музея. Подобрено бе и осветлението в изложбените зали.

С. Георгиева

Симпозиум по въпросите на стратиграфията и периодизацията на палеолита в Москва през 1963 г.

От 2 до 11 септември 1963 г. в Москва се състоя Симпозиум по въпросите на стратиграфията и периодизацията на палеолита. Симпозиумът бе организиран от Отделението за геолого-географски науки при АН СССР, Комисията по изучаване на четвъртичния период, Института по археология и Геологическия институт при АН СССР. В него взеха участие около 100 души — съветски учени, представители на научни заведения на АН СССР, научноизследователски институти от автономните републики и области, висши учебни заведения и музеи на Съветския съюз, видни археолози и геолози от Унгария, Чехословакия, България, Румъния, Полша и Германската демократична република.

Симпозиумът бе открит от акад. Б. А. Рибаков, директор на Института по археология при АН СССР. В своето встъпително слово, след като приветствува делегатите и гостите, той изтъкна, че с този симпозиум се продължава традицията за периодически събирания и обмяна на мисли по важни проблеми, свързани с изучаването на антропогена. Особено важно място отдели на достиженията и призова всички участници в симпозиума да обединят силите си и активно се включат в разработката на основните принципи на стратиграфията и периодизацията, като решат някои спорни въпроси в създаване на четвъртична система.

След това бе дадена дума на О. Н. Бадер и акад. В. И. Громов, които по-подробно са сумирали в своите доклади „Археологията и геологията на къснопалеолитното находище Сунгир в околността на гр. Владимир".

С цел да се запознаят участниците в симпозиума с методиката на разкопките, геологическите изучавания на палеолитното находище Сунгир от 3 до 7 септември бе уредена научна екскурзия.

През време на петдневната екскурзия са посетени палеолитното находище Сунгир I и Сунгир II и направени внимателни стратиграфски наблюдения на редица разрези, разкриващи геоморфологическите особености на близката и по-далечната околност. Особено интересни се оказаха профилите по долината на р Клязма, р. Сунгир и р. Нерли-Уловка, гдето надпоймените тераси, проследени като най-характерни, с погребани почви и солифлюкции, лежат над погребаната дориска тераса или днепровска (риска) морена. Описанието на отделните разрези Громов допълни с минералния състав, данните от спорово-пилцовия анализ, фауната и флората.

За изследването на къснопалеолитното находище Сунгир, открито при изкопи на керамичния завод, през 1955 г. Бадер посочи най-важните резултати, добити при разкопките през 1956—1963 г. Сред находките, разкрити тук, заслужават внимание триъгълното кремъчно острие с двустранен ретуш, костената фигурка на кон, а също така стъргалките с архаични белези, които дават основание целият комплекс от находки да бъде отнесен към своеобразната костенковско-сунгирска култура. Някои удължени кремъчни остриета и фините костени изделия, както и лабораторното определение на абсолютната възраст по C^{14} говорят за късен етап в развитието на палеолита.

Както през първия, така и следващите дни в програмата на екскурзията бе предвидено посещение на забележителни, средновековни историко-художествени и архитектурни паметници: Дмитриевски събор, Боголюбски ансамбъл и други уникални постройки на древноруското (Владимиро-Суздалско) изкуство.

Работата на симпозиума продължи в Москва, гдето от 9 до 11 септември бяха изнесени отделните доклади и направени изказвания при следния дневен ред:

Г. Беем-Бланке (ГДР) в доклада „Класически открития на древно мустерски находища в Тюрингския басейн (и тяхното значение за историята на мустерската култура в Средна Европа)" направи преглед на проучванията на тая култура. Спря се на откритите човешки кости и череп от неандерталец с прогресивно хомоноидни белези и на кремъчните оръдия, които използува да проследи генезиса на листовидните остриета, разкрити в основата на льосовите отложения. Клактонът, който е добил широко разпространение както в Средна, така и в останалите части на Европа, отнесе към Миндел-Риския период. Оръдията тип лавалоа и ашелски принадлежат на Риския, а мустерската култура съвпада с Рис-Вюрмския ($Вюрм_1$) период. Мустерските находки, ако се съди по типологически и технологически белези, са по-разнообразни и говорят за влиянието на по-стара култура. Накрай той изтъкна необходимостта от проучването на клактона и културата таяк.

В своя доклад К. Валох (Чехословашката демократична република) — „Населението на Чехословакия през средния палеолит" — подчерта, че макар и с немногочислени находища, позволяват да се състави представа за мустие, която не е чиста култура, а представлява сложен комплекс, съдържащ много белези от оръдия тип лавалоа и таяк. Разграничи редица фациеси, като например Източноморавски (въз основа на находки от Гановци), Средноевропейски фациес (Шипкиен) и пр. Клактонът синхронизира с Миндел-Риския междуледников период. Мустерската култура отнесе към Р—В интерстадиал, а нейното развитие съвпада във Вюрм I — Вюрм II.

Изслушан бе докладът на Ю. Барта за „Палеолитната култура в Словакия. Ранният полеолит, е застъпен с клактон и лавалоа (като например Ново място) отнася към Рис-Вюрма. Много повече и по-разнообразни находки принадлежат на мустерската епоха (Ново място, пещерата Чертова печ, Банка, Препощската пещера и др.) и се датират към Рис-Вюрмския интерстадиал. Селетската култура, представяща следващ етап, продължава развитието си през Вюрм I — Вюрм II, но не във Вюрм II. В най-горните хоризонти в пещерите и по терасите (Заморовце, Ивановце, Чертова печ и др.) селетската култура е препокрита с граветска култура, отнесена към третата фаза на Вюрма.

Л. Вертеш (Унгарската народна република) докладва по „Някои въпроси за прехода между средния и късния палеолит въз основа на унгарски находки". Обилният материал е позволил да се проследи развитието на селетската култура и възникването на гравета. Спря се на находките от мустерската епоха, застъпени в средна Унгария, ранния селет в Татра и на други по-късни етапи, които в общи линии осветляват редица важни въпроси из историята, а също така и на проблемата за периодизацията на къснопалеолитната култура в Югоизточна Европа.

За проучването у нас направих доклад на тема „Нови данни за стратиграфията на палеолита в България". Изследванията през последните години дадоха възможност не само да се разшири географският ареал на палеолита и мезолита, но и да се направят редица детайлни наблюдения на четвъртични отложения. Пещерните наслаги и почви, проследени като най-характерни, съвпадащи едновременно с геологическите наноси и археологическите паметници в Деветашката пещера, Ловешките пещери, Самуилица I и Самуилица II до с. Кунино, Врачанско, и др., могат да бъдат хронологически указател за периодизацията на късния плайстоцен и холоцена (алувиума).

В постплайстоценовите отложения у нас са известни следните палеолитни култури: мустие, селет и някои, макар и нетипични находки, които по форма, техника и стратиграфското си положение следва да се отнесат към гравета(?). Въз основа на данните от културните напластявания през мезолита, неолита, енеолита, бронзовата и желязната епоха по-ясно са очертани Бореалният, Атлантическият, Суббореалният и Субатлантическият период.

На следобедното заседание говориха С. Ружицкий и В. Хмелевски (Полша). В своя доклад С. Ружицкий обобщи резултатите от досегашните изследвания, като направи „Стратиграфското разчленение на Вюрма в Полша". Той изтъкна, че льосовите наслаги по долината на р. Висла и други места не принадлежат само на максималното заледяване, а са по-ранни. Младия льос раздели на три части, между които са очертани два почвени хоризонта. Вторият почвен хоризонт е по-тънък в северните области, а на юг се удебелява. От неколкократните изменения на климата се вижда, че през първия льосов период са настъпили фази на захлаждане и затопляне. Дори и в самото начало на Рис-Вюрма се наблюдават още две хладни и две топли фази, които може да се синхронизират с фазите Амерсфорт и Бреруп в Западна Европа.

В. Хмелевски докладва за „Развитието на културните традиции в късния плайстоцен в Полша", като се спря на последователните етапи на полеолита. В началните периоди са известни културата таяк, пронднищката традиция и мустие с ашелска традиция (?), установени в торфищата. В среднольосовите наслаги, които са разделени с два почвени хоризонта (Гетвайг и Паудорф), са открити ежмановска, ориняк и културата перигорд(?). В послеледниковите отложения са очертани други две хладни фази (Белинг и Аллерод), отбелязани по време на мезолита (Свидерски, Витовски и Тарновски комплекс).

Пронднищката традиция, застъпена със своеобразни кремъчни ножове и остриета с двустранен ретуш. Културата таяк съвпада с Рис-Вюрмския интерстадиал и продължава в долнольосовите наслаги ($Л_1$).

М. Битери в своя доклад „Към началото на късния палеолит в Румъния" разглежда интересни и спорни въпроси за прехода от средния към късния палеолит. Докладът бе построен въз основа на новите находки, придобити през последните години.

К. С. Николеску-Плопшор обобщи досегашните резултати от изследването на палеолитната култура в Румъния. Разграничи следните етапи: еопалеолит, археопалеолит, мезопалеолит, акропалеолит, епипалеолит и преднеолит. Ранният палеолит е характерен с отломъци волутъци, юмручен клин и остриета тип абевилиен, ашелиен, клактон и лавалоа. Средният палеолит, който е застъпен в пещерите (Бая де фиер, Охаба-понор, Нандру и др.) и открити находища (Кея, Рипичени—Извоаре и пр.), съответствува на Вюрм I. Към края на мустерската епоха, когато се появяват листовидните остриета с двустранен ретуш, възниква селетската техника. Според автора късният палеолит в общи черти е представен в една култура — ориняцката. Тя има три фази на развитие: ранен със селетско-мустерски облик, среден — удължени пластинки (Чехлау — Дърцу) и др., и източен ориняк с гравет, по форма и техника тясно свързан с тия от басейна на р. Дон, от една страна, и има аналогии от Унгария, Чехословакия и др., от друга, и хронологически съответствува на края на интерстадиала Вюрм II и началото на холоцена. Тази последна култура продължава съществуването си до началото на неолита под името азилска и свидерска култура.

На 10 и 11 септември изнесоха доклади съветските специалисти, както следва:

М. Н. Грищенко (Воронежки у-т) докладва за „Геологията на Волгоградската стоянка Суха Мечатка". Тази първа находка в тоя край, гдето са открити най-ранни находки от мустерската епоха, са отложени в погребана почва и авторът отнася към Рис-Вюрмския интерстадиален период. В своите изказвания А. И. Москвитин, А. Д. Колбутов и др. изказаха съмнение по отношение на броя на почвените хоризонти в среднопалеолитното находище Суха Мечатка.

Н. Д. Праслов (Ленинград) докладва „За геологическата възраст на раннопалеолитните паметници в Южноруската равнина". Най-древните останки, разкрити тук, той свързва с долните погребани почви на третата Миндел (1), Миндел-Рис надпоймена тераса по бреговете на Азовско море, гдето са намерени лавалоазки отломъци и неголям юмручен клин. Много повече са находките от мустерската епоха. Културните останки през късния мустерски период в Карангатските отложения съпостави с Микулинско (Рис-Вюрмско) междуледниково време. Находките от късния палеолит заемат високо стратиграфско положение.

А. Н. Рогачев и А. А. Величков в своя доклад „Нови данни за геологията на Костенковския палеолитен район" изтъкнаха, че в този район са открити около 60 находища, представляващи първокласни източници за културата на най-древното население в Руската равнина. А. Н. Рогачев заостри вниманието на присъствуващите към останките от жилища, двата хумусни хоризонта, разделени с вукланска пепел, които са също хронологически белег и може да служат при разрешаване на редица важни въпроси в развитието на къснопалеолитната култура в руската равнина и първобитната култура въобще. Спря се на историята на културата и на самото общество, като подчерта не само единството, но и своеобразието, както се вижда от костенко-стрелецката култура, която не е селетска, а своеобразна култура на Руската равнина.

Докладът на Э. И. Равский, С. М. Цептлин за „Геологическата периодизация на палеолитните паметници в Сибир" предизвика голям интерес. Разглеждани са находки от главно три района: р. Енисей, Ангара и Зап. Забайкале. Първата (Енисейска) група е свързана с ниската тераса, а културните останки са разположени в долния почвен хоризонт. Геологическите изследвания показват, че културните останки, по данни от C^{14}, имат млада възраст (14,200 ± 300), а повърхността на надпоймената тераса — 11 000 г. По долината на Ангара находките имат мезолитен облик. За културата в Зап. Забайкале е определено 23 000 г.

За „Новите методи по изучаване на палеолита в Белорусия" докладва В. Д. Будко. Той изтъкна последователните етапи в развитието на ранния, средния и късния палеолит. В своя доклад обрисува различните традиции в обработката на кремъчните и костени остриета.

Л. Н. Вознечук в своя доклад „Стратиграфията на късния плайстоцен в Белорусия и Северна Украйна" установява следните фази на отложения Рис-Вюрм и Вюрм I, Вюрм I—Вюрм II и Вюрм II—Вюрм III, които имат льосов характер. Спря се на съотношението на терасите: I невисока (промеждутъчна) пойма — 5—6 м, II или първа надпоймена, висока 8—10 м, и III, която е втората надпоймена тераса, достига 15—20 м. Ю. А. Новокузнечук направи информация за изследванията на палеолита в Северен Алтай.

Издирването и проучването на палеолита в Северен Урал е продължило през 1960—1962 г. Б. И. Гуслицер, В. Н. Канивец са обходили около 90 пещери, в една от които, известна под името Мечата пещера, на р. Печора, са попаднали на палеолитни находки. В същност Мечата пещера е най-северната точка, отбелязана на картата на палеолитната култура в този край. Най-ранните находки датират към средата на късния палеолит, възникнал в условия на лесотундров ландшафт.

О. Н. Бадер съобщи, че в „Кипова пещера" в Южен Урал са открити първите скални рисунки с изображение на мамут, кон и носорог. В своя доклад той изтъкна, че ако се съди по техника и композиция, скалните рисунки може да се отнесат към късния мадлен и ранен азил.

Накрай бе прожектиран цветен филм, заснет по време на проучване на скалните рисунки в пещерата.

А. П. Черниш докладва „Новите данни за абсолютната възраст на къснопалеолитното находище Молодова V на р. Днестър. Както изтъкна докладчикът, новите методи за датиране на по C^{14} дават възможност с по-голяма точност да се пристъпи към създаване на абсолютна хронология. Многослойните палеолитни находища в района на с. Молодова, Черновицка област, са първите по рода си в Съветския съюз, гдето са направени изследвания по радиовъглеродния метод. За ранния мезолитен слой са определени 10,540 ± 230 г. Останалите по-долу лежащи слоеве със своята стратиграфска последователност имат голямо научно значение за хронологическата периодизация и културната принадлежност на всяка епоха.

Съдокладът на И. К. Иванова проследи геологията на палеолитната култура в района на с. Молодова (Среден Днестър). В отложенията на Молодова V, Молодова I (Байлова рипа), гдето са намерени мустерски и къснопалеолитни поселения, проследи изкопаемите почви в долините 2 хоризонта, а над тях льосовидната глина, свързана с останалите 8 хоризонта. Съпостави геологическия разрез с подобни профили с тия от находища в Централна и Западна Европа.

Прожектиран бе филм за разкопките на палеолитното находище.

Накрай бе дадена дума за изказвания и отговори на поставени въпроси по докладите и научните съобщения.

Г. И. Горецкий установява два почвени хоризонта с топлолюбива растителност на къснопалеолитното находище Сунгир. Важно постижение, отбелязва той, е единодушното мнение за датиране на тая култура към Вюрм II.

Н. И. Кригер говори за „Геологическата възраст на средния и късния палеолит в Руската равнина. След днепровското (след риско) време по реките в Руската равнина са се образували редица тераси. Най-горната от тях, с височина 30—40 м, има вероятно московска възраст. Може би тук се отнася находището Хрящи с ашелски типове кремъчни отломъци. По-ниската тераса достига 18—22 м и отговаря на Калининското заледяване (долните пластове на Молодова V, Талицкото находище на р. Часовой и др.). С терасата от 9 до 13 м, която има осташковска възраст, са свързани голям брой къснопалеолитни находища. Най-младата тераса, известна под името промеждутъчна — от 4 до 6 м, — отговаря на находища в края на палеолита (Боршево II, Ясниколское и др.). По такъв начин изучава-

нето на отложенията, които образуват терасите, придобива голямо значение за стратиграфията на палеолита.

И. И. Краснов информира участвуващите в симпозиума за хода на работата по направа на карта на палеолитните и мезолитните находища в Европа. На заседанието на редакционната колегия, състояло се в Будапеща, е постигнато споразумение за основните принципи на стратиграфията на плайстоцена и холоцена.

Э. А. Абрамова изнесе доклад на тема „Геологическа периодизация на палеолитните находища в Сибир (по поречието на Енисей, Ангара, Лена и Селенга)". Направи обобщение на някои характерни черти на мезолита в този край.

К. П. Ани посвети своето изказване на почвообразуването в къснопалеолитното находище Сунгир. Тя смята, че двата почвени хоризонта се отнесят към Вюрм I — Вюрм II.

А. И. Москвитин по-подробно се спря на геологията с геоморфологическите особености на близките околности на къснопалеолитното находище Сунгир. Проследи почвените процеси и терасите, както и тяхното съотношение в долините на р. Клязма, Сунгир, Уловка. При с. Улово над моренатa разграничи четири почвени хоризонта.

А. Д. Колбутов в своето изказване напълно сподели мнението на Москвитин за възрастта и почвените процеси в наблюдаваните профили по време на научната екскурзия. Находището Сунгир свързва с рис-вюрмската (микулинска) почва. Втория почвен хоризонт отнася към Вюрм I—Вюрм II.

П. И. Борисковский обрисува характера на палеолитната култура. Той подчерта, че на територията на Съветския съюз отсъствува селетската култура. Локалните различия в развитието имат определена специфика, както се вижда и от рисунките в Кипова пещера. Новите изследвания безсъмнено ще спомогнат да се съберат допълнителни данни за началото на късния палеолит, непосредствено възникващ от мусте.

Според П. В. Феодоров в СССР и Западна Европа мустерската култура може да се отнесе към Рис-Вюрмския период, а може би и по-късно, а това показва, че палеолитът е млад, както сочи и абсолютната възраст по C^{14}.

По Черноморското крайбрежие терасите дават също достатъчни данни за подялбата на кватернера.

В. В. Черданцев докладва за направените лабораторни изследвания по C^{14} на редица материали от разкопки на палеолитни находища и установената от него абсолютна хронология. Данните от къснопалеолитното находище Сунгир показват, че културата може да се отнесе към 15 000 г.

А. А. Величко отбелязва значителните успехи, които има симпозиумът. Сега в повечето области на европейските части на СССР при новите детайлни изследвания може да се пристъпи към изработване на обща схема на кватернера, която да служи и на практиката.

Накрай В. И. Громов произнесе заключително слово. Изтъкна високия уровен на нашите познания. Данните не толкова от археологията, но и от геологията могат да се използуват правилно за общата геохронологическата схема на антропогена. В екскурзията имахме възможност да видим следи от микулинското (Р-В) заледяване. С помощта на новите методи и особено на C^{14} са получени данни за абсолютната възраст на културните останки и геологическите наслаги през кватернера.

Прочете се резолюция, в която са залегнали следните точки:

1. Следващото заседание на симпозиума по въпросите на стратиграфията и периодизацията на палеолита да се състои в една от социалистическите страни през 1966 г.

2. През идущите години да се направят научни конференции на палеолитни находища: Молодова или Средноазиатско находище в Съветския съюз, Рипичени в Румъния, Русе в България, Селета в Унгария и пр.

3. Новите методи за определяне на възрастта на палеолитната култура по C^{14} са важно постижение. Досегашните изследвания показват, че палеолитът е твърде млад.

4. Съвместната работа сочи висок уровен на нашите знания по палеолита и кватернера.

В заключение трябва да се отбележи със задоволство добрата работа по организацията на симпозиума от страна на Института по археология и Геологическия институт при АН СССР. По време на симпозиума и екскурзията се чувствуваше гостоприемството на домакините. Пребиваването на чуждестранните археолози и геолози в СССР засилва атмосферата на братското сътрудничество и укрепва усилията за обща работа в бъдеще.

Л. Вертеш прие със задоволство предложението и обеща да ходатайствува пред ръководството на УАН през 1964 г. да се уреди съвместно съвещание по проблемата за развитието на селетската култура.

Н. Джамбазов

Сто години Корпус на латинските надписи

По случай навършване сто години от публикуването на т. I от CIL, дело на големия германски историк от XIX в. Теодор Момзен, ГАН устрои в Берлин от 31 октомври до 2 ноември 1963 г. тържествена научна сесия. На това голямо международно научно събитие участвуваха около 100 представители от 16 страни. От българска страна взеха участие чл.-кор. проф. Д. П. Димитров, чл.-кор. проф. В. Бешевлиев, доц. В. Велков и ст. н. с. Ив. Венедиков.

На официалното откриване бе прочетено приветствие на правителството на ГДР, бяха съобщени писма и телеграми от многобройни научни институти от почти всички европейски страни, поднесоха се и поздравителни адреси. За значението на научното дело на Теодор Момзен говори проф. д-р В. Хартке, председател на ГАН и директор на Института за изучаване на гръко-римската древност. След това д-р Р. Грюндел, ръководител на сектор при института, запозна присъствуващите със състоянието на работата по преиздаването на отделните томове от корпуса.

Деловата работа на сесията бе съсредоточена в две точки: изслушване отчети за работата по преиздаването на CIL в отделните страни от съответните представители, доклади за някои мероприятия, свързани с дейността на CIL (прозопографията на късната античност, издаването на милиарните колони и латинските епиграми) и на второ място научни съобщения от отделните делегати.

Особен интерес предизвика вечерното заседание на 1 ноември. Тук проф. Х. Г. Пфлаум (Париж) запозна присъствуващите със създадената под негово ръководство през септември 1963 г. в Париж под егидата на ЮНЕСКО Международна асоциация по латинска епиграфика (AIEL) със задачи да подпомага работата по публикуването на латинските надписи и да координира работата на отделните учени. Оживено се разискваха въпросите за едноезичните и двуезичните корпуси, за начина на преиздаването на надписите (по страни или по античните провинции), за методите и пр.

Втората част на сесията обхващаше около 40 научни съобщения и доклади с разнообразен характер — съобщения за отделни надписи върху изследвания, посветени на по-общи исторически и археологически проблеми в светлината на епиграфските данни. Тук бих обърнал внимание само върху два доклада, които засягаха въпроси из историята на Мизия и Тракия: Проф. Д. М. Пипиди (Букурещ) говори за един нов фрагмент от известната оротезия на Лаберий Максим, в което става дума и за неизвестното досега канабно селище на Димум, дн. с. Белене, а един млад германски учен — Е. Ерклебен (Берлин) — говори върху „Една неиздадена монета от Пауталия и тракийските провинциални управители при Антонин Пий".

Българската делегация, представители от която участвуват в преиздаването на CIL III (относно надписите от българ-

ските земи),[1] взе активно участие в сесията. Бяха изнесени три доклада: на проф. В. Бешевлиев — „България и CIL III" — за интересите към латинските надписи в България преди и след Освобождението, на В. Велков — „Към историята на провинция Тракия през II в. от н. е." — за две гранични колони, ограничаващи една селска територия в дн. Карнобатско, на Ив. Венедиков — „Към въпроса за тухленото производство в Горна Мизия" — една рецепта за правене на тухли, намерена във Видинско. На българската делегация бе отдадено нужното внимание и неин представител проф. Д. П. Димитров ръководи едно от заседанията. При този случай той поднесе приветствията на българските учени.

Тържествената сесия в Берлин по случай стогодишнината на CIL ще има голямо значение за развитието на изследванията в областта на латинската епиграфика. За пръв път след войната се събраха заедно такъв внушителен брой представители на латинската епиграфика, което даде възможност да се обсъдят и разискват най-наболелите въпроси относно бъдещата работа. Обсъждането на тези въпроси, което стана в дух на разбирателство и зачитане на мненията, е гаранция, че международното научно сътрудничество независимо от някои съществуващи различия ще осигури и в бъдеще плодотворна научна дейност.

В. Велков

[1] За организацията на работата по тази взаимна задача на БАН и ГАН вж. повече данни у Д. П. Димитров, сп. Археология, I, 1959, кн. 3—4, стр.112 — 113.

Второ национално съвещание на историците в България

По решение на Централния комитет на Българската комунистическа партия на 13 и 14 януари т. г. в големия салон на БАН се състоя Второто национално съвещание, посветено на състоянието и задачите на българската историческа наука.

Председателят на БАН акад. Любомир Кръстанов откри съвещанието. Той изтъкна, че БКП е отдавала голямо внимание на историческата наука, на марксистката теория като мощно идеологическо оръжие в борбата на народа за свобода и национална независимост, против социалната експлоатация и чуждото подтисничество, в борбата за социализъм и културен възход.

След словото на акад. Л. Кръстанов бе дадена думата на акад. Д. Косев, който изнесе основния доклад на това съвещание. Отчитайки немалките постижения на българската историческа наука през периода от 15 години, изминали от Първото национално съвещание, докладчикът подчерта, че по ред причини, между които и вредното влияние на култа към личността, нашата наука изостава от задачите, които й поставя ходът на историческото развитие. Той подчерта, че важната роля на обществените науки за разрешаване на големите задачи, поставени пред партията и народа, бе изтъкната и на Осмия конгрес на БКП.

В началото на своя доклад акад. Д. Косев се спря на научните изследвания в областта на българската история от позициите на историческия материализъм, направени от основоположника на БКП Д. Благоев, от Г. Димитров, В. Коларов и други ръководители на нашата партия. Изтъкна се, че важен принос за развитие на българската историческа наука след 9 септември бе широкото използуване на опита, натрупан от съветската историческа наука. Под ръководството на партията се създадоха Институтът по българска история при БАН, прераснал по-късно в Институт за история, както и Институтът по история на БКП и на работническото движение при ЦК на БКП, държавните архиви, научните групи от историци при редица музеи и др. Появиха се много нови периодични издания. През първите десет години след 9 септември бяха написани няколко сериозни обобщаващи трудове. Институтът за история при БАН написа своя двутомник „История на България", който независимо от големите недостатъци бе най-крупното научно дело на българските историци. През същия период излязоха няколко големи монографии, посветени на важни проблеми и събития от българската история, както и немалък брой студии и няколко тома извори и документални материали.

Акад. Косев отбеляза, че в областта на старата история вниманието бе насочено към въпросите на социално-икономическото развитие на древните траки, аграрните отношения в България през епохата на римското владичество, градския живот и робовладението в Тракия и Мизия и др. Обнародваха се и ценни трудове по историята на Средновековна България, които разкриха своеобразието в закономерностите на обществено-икономическото развитие през епохата на феодализма у нас.

Изследванията на историците върху периода на турското владичество в България са били съсредоточени в следните проблеми: аграрните отношения при турската военно-феодална система, генезисът на капитализма, класовата структура на българското общество под турска власт, формирането на българската нация, идеологията на нашето национално-революционно движение и др. В резултат на тия изследвания бе осветлен по-пълно и задълбочено процесът на прехода от феодализма към капитализма в България при условията на турското господство.

След Априлския пленум преобладаващата част от българските историци се насочиха към проблемите на новата и най-нова история на България — проблеми, изучаването на които има най-голямо практическо и възпитателно значение.

Акад. Косев се спря след това върху слабостите и задачите на българската историческа наука. Той посочи, че след Априлския пленум нашите историци стоят по-здраво на марксистко-ленински позиции, приемат и прилагат в научноизследователската си работа единствено правилна марксистко-ленинската методология. Но някои от тях, макар съвсем малко на брой, и то предимно медиависти, продължават съзнателно и последователно да стоят на позициите на буржоазния обективизъм. Все още липсва координация и общо ръководство на нашата историческа наука. Поради това на едни и същи теми излизат няколко работи, без особена разлика в съдържанието. Докладчикът се спря на задачите на нашата историческа наука: борба срещу фалшификациите и извращенията на българската и на общата история.

Централна задача на българските историци трябва да бъде написването на многотомна научна история на България от най-старо време до днес и на многотомна история на БКП. Трябва да се подготвят кадри за историята на балканските народи и на отношенията между България и останалите балкански страни.

Докладчикът изтъкна, че това не трябва да се схваща като някакво пренебрегване на проучванията на древния и средновековния период от историята на България, които са обект на археологията и етнографията.

В областта на старата история важно значение има проблемата за социалните отношения в България през робовладелския строй и борбата за неговото разрушаване от народните маси. Главна задача за археолозите, изучаващи българската средновековна култура, е да изяснят проблемите, свързани с нашите стари столици — Плиска, Преслав и Търново. Богомилското движение, както и социалните движения във феодална България представляват също важна проблема. Има и редица други въпроси от новата и най-нова история, които трябва да бъдат разрешени. Акад. Косев се спря и на лошото състояние на архивната база у нас.

Преминавайки към последния раздел на своя доклад, акад. Косев подчерта, че за успешното изпълнение на набелязаните по-горе задачи българската историческа наука се нуждае от добра организация на работата и главно от

добра подготовка на кадрите си. Налага се да се координират усилията на всички наши историци, да се опрости организацията на работата и да се премахне бюрократизмът. Трябва да се укрепят организационно секциите в институтите и катедрите по археология и етнография във висшите учебни заведения, както и научните групи в други научни учреждения и редколегиите на нашите периодични списания. В тези списания трябва да се обнародват повече теоретически статии.

Акад. Косев предлага при Висшата атестационна комисия, където отиват всички избори за утвърждаване, да се формира отделна научна комисия само за историческите науки, в която да влизат историци, археолози и етнографи. Общият брой на нашите научни работници историци възлиза сега на около 300 души, 33 от които са археолози, а 13 — етнографи.

Усъвършенстването на съществуващите научни кадри и подготовката на нови трябва да стане главна грижа на всички институти, катедри и звена, където работят научни работници историци. Завършвайки доклада си той подчерта, че българските историци трябва да се покажат достойни за нашата велика съвременна епоха.

По доклада на акад. Косев взеха думата 32 души. По проблемите, състоянието и задачите на историята на БКП се изказаха проф. Рубен Аврамов, доц. Аспарух Аврамов и доц. П. Костов. По въпросите за състоянието на нашата архивна база, по събиране, опазване и обработване на архивите, по подготовка на специалисти в областта на архивното дело и други въпроси се изказаха М. Алексиев, началник на Архивния отдел при Комитета по културата и изкуството, преп. М. Кузманова, проф. Йоно Митев, проф. В. Хаджиниколов, ст. н. сътр. К. Василев и др.

За работата на историците в университета говори проф. Т. Влахов. Той изтъкна, че работата им зависи в голяма степен от развитието на българската историческа наука. Налага се да се направят изменения в учебните планове, като се намали броят на изучаваните предмети, и педагогическата практика се провежда извън университетския курс. Той направи предложение да се помисли за създаване на отделен исторически факултет със специалности: история, археология с музейно дело, етнография и архивистика. Така според него работата по подготовката на младите научни кадри ще бъде подобрена.

Ст. н. сътр. В. Божинов се изказа за необходимостта от разработване проблемите на най-новата българска история и за по-голяма организираност, подготовка и ефективност в борбата ни срещу извращенията в новата и най-новата българска история, които се допускат в капиталистическите страни.

Началникът на отдел „Музеи" при Комитета по културата и изкуството И. Киськов говори за практическото приложение на историческата наука за възпитанието на народа, като изтъкна значението на музеите в това отношение, които са не само хранилища на движими паметници, на древната и съвременната култура, но и институти за популяризиране на нашето историческо и културно наследство.

И. Киськов подчерта нуждата от създаване на национален исторически музей, за което трябва да съдействуват всички наши историци.

Проф. Д. Ангелов се спря на въпроса за научната проблематика в областта на историята, за методологията и за научните кадри. Той постави сериозно въпроса за откриване на 2—3 класически гимназии, в които ще се изучава гръцки и латински език и от които преди всичко ще се набират студенти във Философско-историческия факултет. Той постави и въпроса за профилиране на специалисти по историята на нашата култура и изтъкна нуждата от координация и сътрудничество между историците, а също така по популяризация на историческата наука.

Преподавателят Невяна Попова и проф. Йоно Митев засегнаха също въпроса за популяризацията на нашето героично минало. Ст. н. сътр. Г. Тодоров изтъкна, че историческата наука е призвана да се бори срещу остатъците от робската психология, да възпитава у подрастващите поколения най-ценни човешки добродетели, като мъжество и себеотрицание в служба на социалистическото отечество, гражданска доблест и човешко достойнство. Той засегна въпроса за нихилизма в някои исторически трудове. Според него нихилзмът се преплита с конюнктурщината. Г. Тодоров постави въпроса, че на това съвещание трябва да се внесе пълна яснота по отношение на понятията патриотизъм, интернационализъм, национализъм и шовинизъм. Накрая той критикува отделни трудове на историци, като се спря на методологическата подготовка на кадрите. Ст. н. сътр. К. Василев разгледа състоянието на научните библиотеки, като база за развитието на историческата наука. Той разкритикува допуснатите слабости в сп. „Исторически преглед" и направи ценни препоръки за подобряване на списанието.

За задачите на българската етнография и нейната проблематика говори проф. Хр. Гандев.

Проф. Д. П. Димитров подчерта, че на археологията в доклада не е отделено онова внимание, което тази наука заслужава. Така за историята на първобитнообщинния строй не се говори нищо. Първостепенна задача на археолозите е да разкрият героичното минало на нашия народ в областта на труда и производството, в областта на изкуството през епохата на Средновековието. С проучване на материалната култура и изкуство на Плиска, Преслав, Търново, Червен и Ловеч се дава възможност да се изследва онова, от което нашият народ днес се възхищава. Слабост на нашите археолози е, че те изоставиха въпросите на изкуството и естетиката, като ги предоставиха изцяло на изкуствоведите, които по липса на кадри също не се занимават с тях

Накрая Д. П. Димитров се спря на въпроса за кадрите в областта на археологията, като изтъкна, че те са малко на брой и че тяхната специална подготовка и квалификация в университета е незадоволителна. Ето защо се налага в нашите висши учебни заведения да се създаде специалност археология, за което вече има решение на факултета и на Академичния съвет на Софийския университет.

Проф. Хр. Данов постави въпроса за термина „стара история", който той предлага да се подмени с по-всеобхватния термин „история на стария свят". Проф. Данов подчерта, че досегашното състояние на сектора по стара история в Софийския държавен университет, а и общо в страната е незадоволително в организационно отношение. Той не е съгласен с констатацията в доклада, че този сектор е вече утвърден, т. е. не се нуждае от повече грижи от страна на нашите отговорни и ръководни висшестоящи инстанции. Проф. Данов изтъкна и някои слабости в този сектор.

Проф. Хр. Христов постави на обсъждане въпроса за перспективното развитие на нашата историческа наука и изтъкна, че интересите на развитието на нашата история налагат в най-скоро време да се пристъпи към написване на една история на историческата наука в нашата страна, като правилно се осветли наследството, което ни е оставено от буржоазната историография. Той се спря на въпроса, как е вървяла подготовката на научните кадри, на координацията при разработване на научноизследователските планове, разгледа въпроса за преодоляване на зловредното влияние на култа към личността в историческата наука и взе отношение към изказването на Г. Тодоров, като не се съгласи с някои негови положения.

Акад. Ив. Снегаров се изказа по някои проблеми на Средновековието, епохата на турското владичество и на нашето Възраждане. Той засегна и въпроса за научната критика.

Проф. К. Василев се изказа по проявите на емпиризма в историческата наука и говори за отношенията между историята и философията, като подчерта, че особено важно методологическо значение сега има борбата против догматизма и рецидивите на култа към личността. Той направи критични бележки по изказването на П. Костов, спря се на въпросите за колективния метод при научната работа и направи критични бележки на предговора на Петър Пондев към книгата на Зах. Стоянов „Записки по българските въстания".

Преподавателят Евл. Бужашки подчерта, че все още не е направена преценка на буржоазната историография, и се спря на въпроса за периодичните научни издания, като препоръча издаване на популярно историческо списание за учащите се.

Генерал Иван Кинов разгледа състоянието и задачите на военната история и по-специално на мемоарната литература и постави въпроса за партийност и обективиост в историческата наука, като накрая се спря на приноса на нашия народ в разгромяването на фашистка Германия.

Проф. Ал. Бурмов изтъкна, че прояви на буржоазната идеология се срещат в отделни трудове на наши исто-

рици и че Институтът по история все още допуска там слабост. Той посочи известните византийски изворни данни за славяните през VI и първата половина на VII в., за да опровергае тезата на Войнов във връзка с образуването на славянобългарската държава, в която теза се пренебрегва ролята на славяните.

Изказвания по доклада направиха също проф. В. Хаджиниколов, ст. н. сътр. Кр. Шарова, доц. П. Петров, проф. В. Янчев, проф. В. Кондарев, ст. н. сътр. Н. Тодоров, ст. н. сътр. М. Войнов и др.

Накрая акад. Косев произнесе заключително слово и направи кратки обобщения. Той подчерта, че Второто национално съвещание на българските историци мина добре. След неговото завършване една компетентна комисия ще трябва да проучи внимателно материалите, да извлече от тях съществените препоръки и предложения, да ги систематизира и изпрати към съответните инстанции с необходимата мотивировка. Съвещанието според него набеляза правилно насоките и задачите на българската историческа наука, както и редица сериозни мероприятия за бъдещото й развитие. Необходимо е участниците да се заемат енергично за провеждане на взетите решения на дело. Вдъхновени от решенията на VIII конгрес на БКП и заветите на основоположниците на партията, трябва да се напрегнат всички творчески сили, за да стане българската историческа наука важен фактор за патриотичното възпитание на нашия народ, въоръжен с научно-марксически мироглед. Накрая бе прочетено проекторешението на Второто научно съвещание на българските историци.

В него са отразени постиженията и слабостите на българската историческа наука, като за преодоляване на последните се посочват редица препоръки, като борба срещу фалшификациите в историческата наука и историята на БКП, както и срещу останките от буржоазна идеология и методология в българската историческа наука. Наред с това трябва да се води борба с остатъците от култовщината, да се пропагандира и популяризира нашето минало сред младежта и трудещите се.

Набелязани са и някои основни проблеми, тясно свързани с археологията, като развитието на България през епохата на феодализма, история на българските земи в античността, историята на селищата и на местното революционно движение и др.

Необходимо е да се пристъпи към преустройството на Отделението за исторически и педагогически науки при БАН в Отделение по историческите науки, както и към възобновяване на Историческото дружество със собствен печатен орган.

Най-сетне направени са и препоръки относно преподавателската работа по история и подготовката на научни кадри. Препоръчва се да се създадат в Софийския държавен университет нови катедри и по-специално по етнография и музейно дело. Катедрите по стара и средновековна история да се отделят от катедрата по нова история и да се обособят самостоятелно в отделна катедра. Препоръчва се да се обмисли въпросът за исторически факултет със специалности по история, археология, етнография и архивистика. Правят се и предложения за подобрение специалната подготовка на историците и тяхната квалификация.

Второто национално съвещание на историците в България и приетите на него решения ще изиграят решителна роля и ще тласнат напред българската историческа наука и археологията.

Атанас Милчев

* * *

Гости на Археологическия институт и музей при БАН през ноември 1963 г. бяха югославските археолози Войслав Трбухович — ст. асистент в Археологическия институт при Сръбската академия на науките, Йован Тодорович — уредник в Музея на град Белград, и Йован Глишич — уредник в Музея в гр. Прищина. Те работят в областта на праисторията и дойдоха у нас да се запознаят с постиженията на българската археология. За целта посетиха по-големите провинциални музеи в Пловдив, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък, Търново, Варна и извънредно интересните и богати праисторически обекти: селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг, Азмашката селищна могила край Стара Загора, Дипсизката селищна могила до Нова Загора и спасителните разкопки в местността Чаталка, Старозагорски окръг.

Югославските археолози намериха у нас материали, съвсем близки до материалите, които те проучват в Югославия. Това пролича от интересния доклад на Войслав Трбухович, изнесен на 11. XI. 1963 г., на тема „Резултати от стратиграфските изследвания в областта на р. Тимок".

Р. К.

*

През ноември 1963 г. гост на Археологическия институт и музей беше Милевой Величкович, завеждащ римския отдел на Белградския национален музей. Между другите проблеми той се занимава с бронзовата пластика от Югославия. У нас той престоя три седмици и работи главно в Археологическия музей в София и Пловдив, където се запозна с бронзовите статуйки от римската епоха.

А. Д.

*

Гост на Министерството на народната просвета през месеците октомври, ноември и декември 1963 г. беше унгарският археолог доц. д-р Гюла Газдапустай, завеждащ катедрата по археология и стара история в университета в гр. Сегед. Той работи в областта на неолита, енеолита и ранния период на желязната епоха. Колегата Газдапустай се запозна подробно с българската археологическа литература и направи научна обиколка из страната. Посети музеите в Пловдив, Стара Загора, Нова Загора, Бургас, Видин, Враца, Русе, Търново, Варна и др. Освен това посети и извънредно важните праисторически обекти: селищната могила до с. Караново, Сливенско, Азмашката селищна могила край Стара Загора, Дипсизката селищна могила до Нова Загора и спасителните разкопки в м. Чаталка, Старозагорски окръг. Д-р Газдапустай се запозна непосредствено с богатата праисторическа култура и с методиката на разкопаване и проучаване на праисторическите обекти у нас.

На 9. XII. 1963 г. д-р Газдапустай изнесе обобщаващ доклад на тема „Към въпроса за хронологията на неолита и енеолита в Източна Унгария". В него той подчерта някои общи черти между неолитните и енеолитни култури в България и Унгария и голямата полза, която той има от пребиваването му в България.

Р. К.

*

В продължение на един месец, от средата на ноември до средата на декември 1963 г., гост на Археологическия институт и музей при БАН беше румънската археоложка д-р Габриела Борденаке, завеждащ сектор по антична скулптура и епиграфика при Археологическия институт на Румънската академия на науките в Букурещ. Гостенката е известна на българските археолози със своите разкопки и проучвания в Истрия и своите публикации върху античната скулптура. Тя направи научна обиколка из страната, като посети най-големите музеи и някои археологически обекти: Плевен, с. Гиген (Ескус), Плевенско, Свищов (Нове), Търново, Никюп, Търновско, Русе, Силистра, Разград, Гороцвет, Варна, Бургас, Несебър, Стара Загора, с. Сапарева баня (Германия), Кюстендилско, разкопките на селищната могила

Чаталка, Старозагорско, Пловдив. Габриела Борденаке има възможност непосредствено да се запознае с богатото културно наследство от античността в нашите земи и със спецификата на някои паметници. Навсякъде тя беше радушно приета от колегите и има пълна възможност да се запознае с интересуващите я паметници. По време на обиколката си тя размени мисли с българските археолози по някои общи проблеми на румънската и българската археология и музееведение.

А. Д.

*

По призива на ЦК на БКП за още по-тясно свързване на науката с практиката и в чест на двадесетгодишнината на социалистическата революция в България Съюзната организация при Археологическия институт и музей на БАН пое шефство и подписа договор на 6. II. 1964 г. с бригадата „Хр. Ботев" при телевизорния цех на Слаботоковия завод — София, бореща се за званието „бригада за комунистически труд". За пръв път бригада от телевизорния цех сключва договор с научен институт и затова тази идея се посрещна с голямо въодушевление от работническия колектив.

По силата на договора Археологическият институт и музей на БАН се задължават да изнесат цикъл от лекции пред работниците от Слаботоковия завод, с които да ги запознаят с археологическите богатства на нашата страна, заедно да посетят обекти, свързани с историческото минало на родината ни, съвместно да уреждат честувания, посветени на бележити дати и събития, и др. От своя страна бригада „Хр. Ботев" пое задължението да се бори за извоюване на званието „бригада за комунистически труд", а също така групи работници от завода да посещават Археологическия музей в София.

При подписването на договора присъствуваха директорът, партийният секретар, председателят на съюзната организация на Археологическия институт и музей, партийният секретар на телевизорния цех, бригадирката на бригада „Хр. Ботев", началникът на плановия отдел при завода, а също така много работници от завода и научни сътрудници и служители от института и музея.

След подписването на договора директорът на Археологическия институт и музей чл.-кор. проф. Д. П. Димитров изнесе първата лекция: „България — страна на древни култури", придружена с цветни диапозитиви.

Тържеството се превърна във вълнуващ празник на работниците от завода и на служителите от института и музея.

А. Д.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АЕМ	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей — София
ГСУ ФФ	Годишник на Софийския университет, Философски ф-т
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИББИ	Известия на Българския библиографски институт
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИПр	Исторически преглед
ИОМТ	Известия на Окръжния музей в Търново
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе — Материалы болгарских древности Абоба-Плиска
ИЧД	Известия в чест на акад. Д. Дечев
МИА СССР	Материали и исследования по археологии СССР
МСб, СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
РП	Разкопки и проучвания
RE	Pauly-Wissowa — Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft
CIL	Corpus inscriptionum latinarum
ТИЭ	Труды Института Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

Г. Кожухаров — Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради 1
Й. Юрукова — Дейността на картагенската монетарница и циркулацията на картагенски монети в нашите земи през VI век 7

Материали и съобщения

Я. Николова — Нови данни за плана на средновековния град Велико Търново 10
Д. Панайотова — Икона Одигитрия от XVI век 15
Ал. Кузев — Мадарската крепост през XV век 19
Т. Иванов — Към въпроса за лагеруването на cohors II Lucensium в град Германия . . 20
Й Атанасова — Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско 24
Хр. Буюклиев и Л. Гетов — Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия 29
Л. Русева-Слокоска — Римска обществена сграда в Пауталия 33
М. Тачева — Печатите на Първи италийски легион в Свищовския музей 44
Н. Петков — Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийско. . . . 48

Критика и рецензии

Ст. Михайлов — В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 1—18. 60

Преглед

М. Чичикова — Осми международен конгрес по класическа археология в Париж 64
С. Георгиева — Пети международен славистичен конгрес в София 66
Н. Джамбазов — Симпозиум по въпросите на стратиграфията и периодизацията на палеолита в Москва през 1963 г. 68
В. Велков — Сто години Корпус на латинските надписи 70
Ат. Милчев — Второ национално съвещание на историците в България 71

SOMMAIRE

Articles

G. Kožuharov — La destination des corridors dans les fondements de certains édifices romains 1
J. Jurukova — L'activité de l'atelier monétaire de Carthage et la circulation de monnaies carthaginoises dans les terres bulgares au VIe siècle 7

Matériaux et communications

J. Nikolova — Nouvelles données concernant le plan de la ville médiévale Veliko Târnovo 10
D. Panajotova — Icône Odigitria du XVIe siècle 15
Al. Kuzev — La forterresse de Madara au XVe siècle 19
T. Ivanov — Contribution au problème du campement de Cohors II Lucensium dans la ville Germania 20
J. Atanassova — Deux monuments sculpturaux nouvellement découverts du village Arčar, arr. de Vidin 24
Chr. Bujukliev et L. Getov — Deux nouveaux monuments épigraphiques relatifs aux travaux de fortification d'Antonin Pie en Thrace . 29
L. Ruseva-Slokoska — Edifice public romain de Pautalia 33
M. Tačeva — Estampilles de la Première légion italique du musée de Svištov 44
N. Petkov — Four de potier du site énéolithique près du village Gălăbovci, arr. de Sofia . . 48

Critique

St. Mihailov — V. Beševliev, A travers la géographie antique et médiévale de la Bulgarie du Nord-Est, Bulletin de l'Institut d'archéologie, livre XXV, 1962, p. 1—18 . . 60

Revue

M. Čičikova — VIIIe Congrès international d'archéologie classique de Paris 64
S. Georgieva — Ve Congrès international des slavisants de Sofia 66
N. Djambazov — Symposium sur les problèmes de la stratigraphie et les grandes divisions du paléolithique, tenu à Moscou en 1963 68
V. Velkov — Cents ans de Corpus des inscriptions latines 70
A. Milčev — IIe Congrès national des historiens en Bulgarie 71

НОВИ КНИГИ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

INSCRIPTIONES GRAECAE IN BULGARIA REPERTAE, edidit Georgius Mihailov, volumen III 2
INSCRIPTIONES INTER HAEMUM ET RODOPEM REPERTAE FASCICULUS POSTERIOR: A TERRITORIO PHILIPPOPOLITANO USQUE AD ORAM PONTICAM, 1964, 278 стр., 197 л. прил., подв. с платно и обложка 4,58 лв.

Част II от том III обхваща материали от територията на Августа Траяна (Стара Загора) и останалите места на юг и изток от черноморския бряг, за да се свърже с том I, обхващащ черноморските надписи. Тази част почива на същите принципи, които са основа на досега публикуваните томове, по отношение на изработването на материалната и библиографската тема, установяването на текста и разработването на критичния апарат и коментар.

За античните селища, където са намерени надписите, са дадени уводни бележки и литература. Томът завършва с индекси, които, макар и провизорни, са достатъчно добре изработени, за да позволят удобно да се работи с материята. Илюстрацията, която по всеобща оценка е едно от най-големите достойнства на корпуса, е пълна и на високо равнище.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН, ул. Сердика 4, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Ив. Атанасова Художествен редактор на корицата М. Кънева Коректор М. Михалкова

Дадена за набор на 12. II. 1964 г. Подписана за печат на 7. IV. 1964 г. Печатни коли 9,50 Издателски коли 7,89
Формат на хартията 59/84/8 Тираж 1100 поръчка 324 Отделна книжка 0,90 лв. Годишен абонамент 3 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Българската академия на науките